

ΝΤΑΙΒΙΝΤΣ

18

3537

ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

45

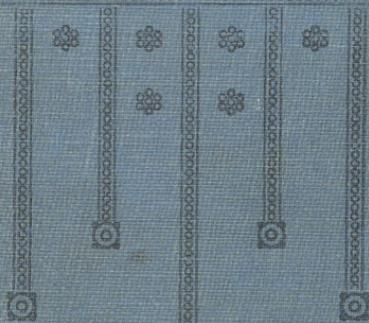

ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ - ΤΕΧΝΑΙ

ΑΡ. 45

ΚΑΕ ΡΥΣ ΝΤΑΙΒΙΝΤΣ

ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ", Α. Ε.
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθ.

~~13,169~~

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Γεν. αριθ.

~~1146~~

Κατηγορία

~~KB~~

Ειδ. αριθ.

~~45~~

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθμ. 18/3537

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Γεν. αριθ.

~~KB~~

Κατηγορία

Ειδ. αριθ.

~~42~~

ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

223
ΚΑ^Α ΡΥΣ ΝΤΑΙΒΙΝΤΣ

— Mrs. RHYS DAVIDS —

ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ Β. ΡΩΤΑ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΛΔΕΝΒΕΡΓ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ,, Α.Ε.
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Η ΘΡΥΛΙΚΗ ΖΩΗ ΚΙ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΔΑ

(ΣΑΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ)

Στὶς μακρινὲς Ἰνδίες, στὸ Νεπάλ, ἀνάμεσα στὰ ριζὰ τῶν Ἰμαλαίων καὶ τὸν ποταμὸ Ραπί, ἀπλώνεται ἕνας στενόμακρος κάμπος, μὲ πλάτος κάπου τριάντα ἀγγλικά μίλια. Κατὰ τὸ νότο του, ὑπάρχει χώρα γόνιμη, δασωμένη, μὲ λίμνες ψαροτροφές, πολυπόταμες. Ἐκεῖ βρισκότανε τὸ ρηγάτο τῶν Σάκνα, τῆς γενιᾶς τοῦ Βούδα. Τὸ ρηγάτο εἶτανε μικρό, ἢ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ του δύναμη περιορισμένη, μὰ ἡ περηφάνεια τῶν ἡγεμόνων του ἀπεριόριστη, γιὰτὶ ἡ γενιά τους βαστοῦσεν ἀπὸ τὸν τρανό, θρυλικὸ βασιλιὰ Ὀκκάλα. Ἡ παροιμία «ἀγέρωχος καθὼς Σάκνα» μαρτυρεῖ πολλά. Ὁ πλοῦτος τους εἶτανε κι αὐτὸς μεγάλος, καὶ τὰ κείμενα μιλοῦνε γιὰ «ράτσα εὐτυχημένη, πλημμυρισμένη ἀπὸ τ' ἀγαθὰ καὶ τὶς ἡδονές». Τὸ σπονδαιότερό τους εἰσόδημα εἶτανε τὸ ρύζι, ἀλλὰ καὶ τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὶς ὄρεινὲς περιοχὲς στὸν κάμπο τοῦ Γάγγη.

Στὰ μέρη ἐκεῖνα, τὸ νερὸ ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὰ βουνὰ μπορεῖ ν'ἄνε ἢ εὐλογία τοῦ θεοῦ ἢ ὁ ὄλεθρος, ἂν δὲ χρησιμοποιηθεῖ ὅπως πρέπει, δηλαδὴ ἂν δὲ διοχετευτεῖ νὰ μὴν πνίξει τὸν κάμπο. Τὸν καιρὸ τῶν Σάκνα, ἢ

γῆ εἶτανε καλλιεργημένη καὶ τὰ νερὰ δεμένα. Δάση εἶτανε τὰ δέντρα σαλά, ἀπέραντες οἱ φυτεῖες τοῦ ρυζιοῦ, κι ἀνάμεσά τους εἰρηνικά χωριά πνιγμένα μέσα στὶς φυλλωσιές. Πρωτεύουσα εἶταν ἡ Καπιλαβαστού, ἄσημη πόλη κατὰ τὸ βορρᾶ τῆς χώρας. Ἀρχαῖος βουδικὸς διάλογος τὴν ἀναφέρει: «πόλη πυκνοκατοικημένη, μὲ στενοὺς δρόμους ὅπου στριμώχρονται πλῆθος ἐλέφαντες, ἀλόγατα καὶ πεζοί».

Τέτοια εἶταν ἡ πατρίδα τοῦ Βούδα κ' ἡ γενιὰ τοῦ πατέρα του. Ἡ μάνα του, ἡ Μάγια, πὸν βαστοῦσε κι αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Σάκνα, πέθανε νωρίς, ἑπτὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ γιοῦ της. Ἡ ἀδερφή της Μαχαπατζαπατή, δευτέρα γυναῖκα τοῦ πατέρα τοῦ Βούδα Σουδοδάνα, ἀνάνηρεψε σὰ μάνα τὸ νεαρὸ Γκοτάμα, τὸ Βούδα.

Ἡ γέννηση τοῦ Βούδα, ὅπως ὀλάκερη ἡ ζωὴ του, εἶνε μπλεγμένη στὸ θρῦλο κι ἄπειρα εἶνε τὰ κείμενα πὸν δίνουν πληροφορίες ἀσυμβίβαστες. Ἡ ζωὴ τοῦ Βούδα, κατὰ τὸ μῦθο, δὲν εἶνε παρὰ μιὰ σειρὰ θαύματα: Οἱ θεοί, ξέροντας τὸν προορισμὸ του, ἔρχονται καὶ τὸν παρακαλοῦνε νὰ ξαναγεννηθεῖ κ' ἡ μάνα του ὀνειρεύεται ὄνειρο φωτεινὸ, πὸς οἱ ἀθάνατοι τὴ μεταφέρουνε σὲ χρυσὸ σπήλιο, ὅπου τὸ βρέφος μπαίνει ἐντὸς της ἀπὸ τὸ δεξιὸ πλευρὸ μὲ μορφὴ λευκοῦ ἐλέφαντα. Τὸ παιδί γεννιέται μέσα στὴ ζούγκλα Λυμπινὴ κι ὀλάκερο τὸ Σύμπαν θεωρῶντας το τοῦ χαρίζει τὰ τριανταδύο σημάδια τῆς ὑγείας, ἐνῶ στὸν Κόσμο σκάζουνε τὰ τριανταδύο θαύματα: οἱ δέκα χιλιάδες κόσμοι φωτίζονται μὲ ἀσύγκριτο φῶς, οἱ τυφλοὶ ξαναβλέπουν, οἱ κουφοὶ ξανακούουν, οἱ βουβοὶ μιλοῦν, οἱ

δυνατοὶ σέβονται τοὺς ἀδύνατους, κ.λπ. Οἱ θεοί, οἱ ἄγιοι, οἱ προσκυνητὲς ἔρχονται νὰ τὸ προσκυνήσουνε στὴν κούνια του, κι ὁ ἥλιος σταματᾷ τὸ δρόμο του γιὰ νὰ μὴ φύγει ὁ ἥσκιος ὅπου εἶνε ἀποδεμένο τὸ βρέφος.

Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια βρίσκεται βέβαια μακριὰ ἀπὸ τὸ γοητευτικὸ θρῦλο. Λίγα ξέρουμε γιὰ τὰ παιδικάτα του, τὰ κείμενα ἀναφέρουνε πὸς εἶχεν ἕνα ἀδερφὸ καὶ μιὰν ἀδερφή ἀπὸ ἄλλη μάνα, κ' ἡ ἀγωγή του, φαίνεται, στάθηκεν ὑπερβολικὰ ἐπιμελημένη. Κανεὶς δὲν εἶτανε καλύτερός του στὴν καβάλα ἢ ἐμπειρότερός του στὸ κολύμπι ἢ ἔξερε νὰ σμίξει τὰ χέρια του, νὰ προσευχηθεῖ, νὰ καβαλήσει ἄλογο ἢ ἐλέφαντα, νὰ ρίξει τὰ ζάρια, νὰ μεταχειριστεῖ τὸ ριπίδι, νὰ συδανλίσει τὴν ἱερὴ φωτιά, νὰ μιλήσει, ν' ἀστειευτεῖ, νὰ ρίξει τὴ σαῖττα καὶ τὸ λιθάρι, νὰ κάμει μαγεῖτες, νὰ δείξει τοὺς νόμους τῆς διαλεκτικῆς, κ.λπ. Ἐνα βουδικὸ κείμενο τὸν περιγράφει στὴν ἐξοχὴ, παραδομένο στὸ στοχασμὸ, κάτω ἀπὸ δροσερὸ, μυρωδάτο τζαμποῦ (ροδομηλιά).

Τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, ἕνα ορηγόπουλο εἶχε στὴ διάθεσὴ του τρία παλάτια: ἕνα χειμερινὸ, ἕνα θερινὸ, κι ἄλλο γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν βροχῶν,—καὶ τὰ τρία βουτηγμένα σὲ παραδεισένιαν ὀμορφιὰ καὶ γαλήνη: περβόλια βαθύσκιωτα, λίμνες μὲ λωτούς, νερὰ σκεπασμένα μὲ λούλουδα πὸν φέγγουνε στὸν ἥλιο καὶ συγκλύζουνε τὰ βράδια μὲ τάρωματά τους· μεγάλα πάρκα ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, ἀπόκοσμα, σιωπηλά, δασωμένα καὶ βαθύσκιωτα, νὰ σεργιανᾷς μὲ ἀμάξι ἢ στὴ ράχη ἑνὸς ἐλέφαντα καὶ νὰ χορταίνεις σιωπὴ καὶ μονάξια. Ἡ παράδοση μαρτυροῦν πὸς σὲ τέτοιον ἀν-

θώρα, μέσα τοῦ ἔχτου αἰώνα, ἔζησεν ὁ ἄνηθος, τρυφερός Βούδας.

Μικρός, ὅπως εἶνε τὸ συνήθειο σὺς Ἰντίες, παντρεύτηκε. Ἄν εἶχε μὴν ἢ περισσότερες γυναῖκες δὲν εἶνε γνωστό. Ξέρουμε μονάχα τὴν Γκόπα, ποὺ τοῦ χάρισε τὸ μοναχογιό του τὸ Ράουλα. Μ' αὐτὲς τὶς λιγοστὲς πληροφορίες τελειώνει ἡ παιδικὴ ζωὴ τοῦ Βούδα. Πῶς ἔφυγεν ἀπὸ τὸ παλάτι του, γιατί ντύθηκε τὸ κίτρινο ῥάσο, γιατί ἀγάπησε τὴ ζωὴ τοῦ ζητιάνου, δηγιέται ἓνας μῦθος πολλὸ ποιητικὸς καὶ τὰρχαῖα κανονικὰ κείμενα.

Μέσα σὸν πλοῦτο, τὴν εὐτυχία καὶ τὴν καλοπέραση, μέσα στὴν ἀναδουλειά καὶ τὴ χορτασιά, μιὰ ψυχὴ σεμνὴ καὶ εὐρωσθε νιώθει μὴν ἀνησυχία, στὴν ἀρχὴν ἀόριστη καὶ σιγαλή, ποὺ γίνεται μὲ τὸν καιρὸ ματωμένη καὶ ἀνάληπτη. Πολὸ νωρίς, μέσα σὸ παλάτι τῶν Σάκνα, ἡ ψυχὴ τοῦ νεαροῦ Βούδα κυριεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀπελπισίαν αὐτὴ καὶ ἄρχισε νὰ τρώγεται ἀπὸ τὴ λαχτάρα τῆς λύτρωσης καὶ τὸν ἔρωτα τῆς θυσίας. Ὅλη ἡ Ἰνδικὴ ἔπασχε τότες ἀπὸ τὴ λαχτάρα του καὶ πολλοὶ εἶχαν ἐπιχειρήσει νὰ τὴ διατυπώσουνε καὶ νὰ τὴν κάμουνε πράξη. Εἶταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ βραχμανικὴ ἀριστοκρατία ἄρχιζε νὰ ξεπέφτει, καὶ ἡ ἐμπορικὴ, στρατιωτικὴ τάξη τῶν ξατρίγια γύρευε τὸ φιλοσοφικὸ καὶ θρησκευτικὸ δόγμα της. Πολλὲς φορὲς, τὸν αἰώνα ἐκεῖνον, ἐμπνευσμένοι ἄνθρωποι περιτρέξανε τὴ χώρα, κρᾶζοντας: «Εἶμαι ὁ Βούδας! Εἶμαι ὁ Βούδας!»

Πῶς φώτισεν ἡ ἀποκάλυψη τὸ μυαλὸ τοῦ Βούδα μαρ-

τυροῦνε τὰ κείμενα μὲ μεγάλην ἀκριβεία καὶ πεζότητα. Μὰ ἓνας θερμός, ἀληθινὰ ποιητικὸς μῦθος ἔντυσε μὲ χρῶμα καὶ πάθος τὴν ἀπλὴν ἱστορία:

Μιὰ μέρα, ποὺ ὁ Βούδας ἔστηκε στὴν πύλη τῆς Ἀνατολῆς, ἔτοιμος νὰ κινήσει γιὰ τὸν κῆπο τῆς Γεωργίας, ἓνας ἄθλιος γέρος, ποὺ πῆρε τὸ μάτι του, τὸν ἔκαμε νὰ σκεφτεῖ:

«Βέβαια μεγάλο κακὸ εἶνε ἡ γέννηση, ἀφοῦ μᾶς κάνει νὰ γνωρίζουμε τέτοια κατάντια. Πῶς νὰ χαρῶ πιά, ἀφοῦ εἶδα ἓνα πλάσμα τόσο δυστυχισμένο; Τὶ δουλειὰ ἔχω μὲ τὴν ἡδονή, ἐγὼ ὁ προορισμένος γιὰ τὴν ἀνημπορία τῶν γερατειῶν;»

Τὴν ἄλλη μέρα, ἓνας λεπρὸς ποὺ τοῦ ζητᾶ ἔλεημοσύνη στὴν πύλη τοῦ Νότου, τὸν κάνει νὰ συλλογιστεῖ τὴν ἄθλια μοῖρα τῶν πλασμάτων. Τὴν τρίτη μέρα, ἡ θεὰ ἐνδὸς νεκροῦ, στὴν πύλη τῆς Δύσης, τὸν κάνει νὰ σκεφτεῖ νὰ δώσει ἓνα τέλος σὺς ἀναγέννησές του, καὶ τὴ στερνὴ μέρα, θωρώντας στὴν πύλη τοῦ Βορρᾶ ἓνα ζητιάνο καλόγερο, μὲ ξουρισμένο κεφάλι καὶ κίτρινο ῥάσο, τὸ σύμβολο τῆς εἰρήνης καὶ τῆς λύτρωσης, ἀποφασίζει νὰ τότε μιμηθεῖ:

«Ἡ ζωὴ τούτη ποὺ ὑμῆσαν οἱ σοφοὶ θᾶνε ἡ καταφυγὴ ἡ δικὴ μου καὶ τοῦ κάθε ξεχωροῦ πλάσματος.»

Τὸ ρηγόπουλο κόβει τὸν περίπατό του, πάει νὰνέβει στὰμάξι του νὰ γυρίσει στὴν πολιτεία. Κεῖνη τὴ στιγμή τοῦ προφταίνουνε τὴ γέννηση τοῦ γιοῦ του καὶ συλλογᾶται: «Εἶνε ὁ Ράουλα ποὺ γεννήθηκε μιὰ καινούρια ἄλυσίδα γιὰ μένα» — μιὰ ἄλυσίδα ποὺ δένει τὸν ἄνθρωπο σὰν πρόβατο στὴν εὐτυχία, στὴν καλοπέραση καὶ στὴν ξεγνοιασιά... Ὅταν ζυγώνει τὴν πολιτεία, μιὰ πριγκηποπούλα τότε βλέπει ἀπὸ τὸ

λιακωτό του παλατιού μέσα σὲ λαμπρὸ φωτιστόφανο καὶ τοῦ κρᾶζει:

«Μακάρια εἶνε ἡ εἰρήνη τῆς μάνας, μακάρια ἡ εἰρήνη τοῦ πατέρα, μακάρια ἡ εἰρήνη τῆς γυναίκας ποῦχει τέτοιον ἄντρα!»

Τὸ ρηγόπουλο ἀκούει καὶ διαλογίζεται:

«Ναί, σωστά μίλησε στήν καρδιά τῆς μάνας, ὅταν βλέπει τέτοιο παιδί, κατεβαίνει εὐτυχισμένη εἰρήνη στήν καρδιά τοῦ πατέρα καὶ στήν καρδιά τῆς γυναίκας κατεβαίνει μιὰ εἰρήνη εὐτυχισμένη. Μὰ ἀπὸ ποῦ ἔρχεται ἡ εἰρήνη ποῦ φέρνει στήν καρδιά τῆν εὐτυχία;»

Κι ἀποκρίνεται μονάχος του:

«Ὅταν ἡ φωτιά τῆς φιληδονίας σβήσει, ὅταν ἡ φωτιά τοῦ μίσους καὶ τοῦ παραλογοῦ σβήσει, ὅταν ἡ ἀλαζονεία, ἡ πλάνη, τὰ κρύματα καὶ τὰ βάσανα σβήσουν, τότες ἡ καρδιά γεύεται εὐτυχισμένην εἰρήνην.»

Μέσα στὸ παλάτι, πλήθος χορευτρες, μὲ τὴ μουσική, τὸ τραγούδι καὶ τὸ χορὸ πασικίζουνε νὰ σκορπίσουνε τίς ἔγνοιες τοῦ ρηγόπουλου. Μὰ κείνο δὲν τίς κοιτάζει, δὲν τίς ἀκούει, γιὰτὶ μέσα του φούντωσε μεγάλος καιμὸς, βουβὸς καὶ σπαραχτικὸς. Ἀποκοιμάται καὶ τὴ νύχτα ποῦ μεταπνίξει, βλέπει στὸ φῶς τῶν λύχνων τίς χορευτρες ποῦ ἀνθούσανε πρὶν ὥρα νὰ κοιτουνται κουρασμένες, ἀποκρουστικές, σὰ σκοτωμένες πεταλοῦδες. Στὴ θέα τους, ἡ ἰδέα τῆς ματαιότητος τότε κυριέβει καὶ κρᾶζει:

«Συμφορὰ! Τὸ κακὸ μὲ ζώνει. Συμφορὰ! Ἡ θλίψη μὲ ζώνει. Νά, ἡ ὥρα γιὰ τὸ μεγάλο μισεμό!»

Τοῦ περνάει ἀπὸ τοῦ νοῦ νὰ δεῖ τὸ νογέννητο καὶ πᾶει στήν κάμερα τῆς γυναίκας του. Τὴ βρίσκει ξαπλω-

μένη σ' ἀνθοστρωμένο κρεβάτι, μὲ τὸ χέρι τῆς πάνω στὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ τῆς:

«Ἄν παραμερίσω τὸ χέρι τῆς ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ γιοῦ μου μιὰ νὰ τότε γνωρίσω, θὰ ξυπνήσει ἄμα γίνω Βούδας, θὰ γυρίσω καὶ θὰ φροντίσω γιὰ τὸ γιό μου.»

Στὴν αὐλή εἶνε δεμένο τὸ πιστό του ἄλογο ὁ Κανθάκα. Καβαλαίει καὶ χυμáει μὲς στὴ νύχτα, φεύγει μακριὰ ἀπὸ τὸ παλάτι, ἀπὸ τὴ γυναίκα, τὸ παιδί, τὰγαθά, ἀλάργα ἀπὸ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν καλοπέραση, καὶ τρέχει, ἔρωτεμένος τὸ αἰώνιο, μέσα στὸ σκοτάδι, γυρεύοντας τὴν εἰρήνην τῆς ψυχῆς του καὶ τὴ λύτρωση τοῦ κόσμου. Πίσω του, καθὼς ἤσκιος, τρέχει ὁ πειρασμὸς Μάρα καὶ παραμονεύει νὰ λυγίσει ἡ ψυχὴ του, νὰ κουραστεῖ καὶ νὰ τοῦ παραδοθεῖ. Ἐῖτανε τότες ὁ Βούδας εἴκοσι ἑννέα χρονῶν.

Ὁ ἀσκητὴς Γκοτάμα, δηγᾶται ἀρχαῖο κείμενο, νέος, στὰ νεανικά του χρόνια, σὲ ἄθος καὶ τὴ δύναμη τῆς νιότης του, στὴν ἀνοιξὴ τῆς ζωῆς του, παράτησε τὸ σπῆτι του κι ἄρχισε ζωὴ περιπλανώμενη. Ὁ ἀσκητὴς Γκοτάμα, ἐνάντια στὴ θέληση τοῦ πατέρα καὶ τῆς μάνας του καὶ τὰ δάκρυα ποῦ χύνανε, ξούρισε μαλλιά καὶ γένεια, φόρεσε κίτρινο ῥάσο καὶ παράτησε τὸ σπῆτι του γιὰ μιὰν περιπλανώμενη ζωὴ... Ἡ ἐλευτερία εἶνε νὰ παρατήσεις τὸ σπῆτι σου ἐπειδὴ σκεφτόταν ἔτσι, παράτησε τὸ σπῆτι του.

Καινούρια περίοδο ἀρχίζει τότες στὴ ζωὴ τοῦ Βούδα. Λυτρωμένος ἀπὸ κάθε γήινο φόρτο, πασικίζει μὲ τὴ συστηματικὴν ἀσκησὴ νὰ βρεῖ τὴν ὑπερφυσικὴν φώτιση. Ἐφτά χρόνια ἀγωνίστηκε νὰ φτάσει κείνο ποῦ στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς ὀνομαζόταν «ἀνώτατη κατάσταση εὐγενικῆς ἀνάπαυσης», «μηδέν», «νιρβάνα», «αἰώνια κατάσταση».

Στήν αρχή, ακολουθεῖ τὰ διδάγματα δυὸ πνευματικῶν του προδόδρων, μὰ γρηγόρα ἀπελπίζεται, φεύγει καὶ διαλέγει μονάχος του τὸν τόπο τῆς ἄσκησής του:

«Σὰν ἔφταξα σὸ μέρος κείνο, ὃ μαθητές, σκέφτηκα ἀπὸ μέσα μου: Ἄλήθεια, ἐδῶ εἶνε εὐχάριστη γωνιά, ὠραῖο δάσος· ὁ ποταμὸς κυλάει διάφανος κ' ἔχει ὠραῖα μέρη γιὰ λουτρό· ὀλόγυρα εἶνε χωρῖα γοητευτικὰ ὅπου μπορεῖς νὰ πᾶς καλὸ εἶνε νὰ μείνει ἐδῶ μιὰ ψυχὴ μεγάλουμυ πού λαχταρεῖ τὴ λύτρωση.»

Στὸ μέρος κείνο, σὸ δάσος Οὐρουβέλα, ἀρχίζει τότες ἡ ὀδυνηρὴ ἄσκησις. Καθότανε διπλογόνατος, μὲ τὴ γλῶσσα του στηριγμένη στὸν οὐρανίσκο του, «ἐντείνοντας, σφίγγοντας, βασανίζοντας» τὴ σκέψη του, καὶ πρόσμενε τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας πού δὲν ἐρχότανε. Καταπιέζει τὸν ἑαυτὸ του, πληθαίνει τὰ βάσανα, κραταίει τὴν ἀναπνοή του, δὲ δέχεται τροφή. Πέντε ἄλλοι συνασκητὲς προσμένουν ἀπ' αὐτὸν τὴ λύτρωση καὶ τὸν παρακολουθοῦνε μ' ἀγωνία. Τὸ κορμί του ξεαντλεῖται, ἡ δύναμὴ του σβήνει, κ' εἶνε ἀκόμη μακρὰ ἀπ' τὸ Σκοπὸ του. Ἀναγωνρίζει τότες τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ ἀσκητισμοῦ, σηκώνεται, παίρνει ἄφτονη τροφὴ νὰναλάβει καὶ φεύγει ἀπὸ τὸ δάσος. Οἱ πέντε συνασκητὲς νομίζουνε πὸς νικῆθηκε καὶ τὸν παρατοῦνε. Κι ὁ Βούδας μένει πάλι μονάχος.

Μιὰ νύχτα, καθισμένος κάτω ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς Βόδι (τῆς γνώσης) νόησε τὴ μεγάλην ἀλήθεια. Μὲ τὴν ἄπαιτην ἄσκησις, τὸ σῶμα του εἶχε ἀϋλωθεῖ, ἡ συνείδησις τῆς προσωπικότητάς του εἶχε σβήσει, τὸ σῆθος του εἶχε ἀδειάσει, εἶταν ἔτοιμος κ' ἡ ἀποκάλυψη ἦρθε. Νόησε τὴν

πηγὴ τοῦ πόνου, βρῆκε τὸν τρόπο τῆς εξαφάνισής του, ἔφταξε στὴν ἀνώτατην ἔκστασις.

«Ὅταν ἔκαμα τίς ἀνακάλυψες αὐτὲς καὶ παραδιόμουνα σ' αὐτοὺς τοὺς στοχασμοὺς, ἡ ψυχὴ μου εἶτανε λυτρωμένη ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία, λυτρωμένη ἀπὸ τὸ δεσμὸ τῶν γήινων πραγμάτων, λυτρωμένη ἀπὸ τὴν πλάνη, λυτρωμένη ἀπὸ τὴν ἀγνοία. Μὲς σὸ λυτρωμένον ξύπνησεν ἡ γνώσις τῆς λύτρωσις: νικῆθηκεν ἡ ἀνάγκη τοῦ ξαναγεννημοῦ, ἔφταξα στὴν ἀγιότητα, ἐχτέλεσα τὸ χρέος· δὲ θὰ ξανάρθω πιά στὸν κόσμον τοῦτο: νὰ τί ἔμαθα.»

Ἀπὸ τὴ στιγμὴν ἐκείνη, ὁ ἀσκητὴς Γκοτάμα εἶχε γίνει ὁ Βούδας, ὁ φωτισμένος, ὁ Ἐυπνημένος. Ἡ νύχτα αὐτὴ πού πέρασεν ὁ Βούδας κάτω ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς γνώσης εἶνε ἡ ἄγια νύχτα τοῦ βουδισμοῦ. Ἀπὸ τότες ἀρχινᾷ καινούρια χρονολογία γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ διδασκάλου, γιὰ τὴ ζωὴ τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν.

Τέσσερις βδομάδες πέρασεν ἀκόμα σὸ δάσος πρὶ νὰρχίσει τὸ κήρυγμα. Ἡ κατανόηση τῆς ἀλήθειας, ἡ ἀτομικὴ λύτρωση δὲν εἶνε τὸ ἴδιο μὲ τὸ κήρυγμα. Τοῦτο εἶνε τὸ δεύτερο βῆμα. Τὴν πρώτη βδομάδα ὁ Βούδας τὴν πέρασε βυθισμένος σὸ στοχασμὸ, στὴ ρίζα τοῦ ἱεροῦ δέντρον. Τὴ νύχτα, μετὰ τὴν ἑβδομὴν μέρα, φέρνει μὲ τὴ σειρά σὸ μυαλό του τίς αἰτίες τοῦ πόνου κ' ἐρευνᾷ τὸ δεσμὸ τους, φεύγει ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς γνώσης καὶ πηγαίνει στὴ συκιά Ἀτζαπάλα· ἐκεῖ νικᾷ τὸν πειρασμὸ Μάρα, πού γυρεύει νὰ τὸν πείσει νὰ μπεῖ ἀπὸ τώρα στὴ νιρβάνα, ἀνταμώνει ἕνα βραχμᾶνα «μὲ περιφρονητικὸ ὕφος», πού πασκίζει νὰ τὸν περιπλέξει μὲ θεολογικὰς ἐρώτησις, καὶ τέλος νικᾷ τὴ μαγία τῶν στοιχείων: ἑπτὰ μέρες

βαστᾶ ἢ βροχή· τὸ κροῦο, τὸ σκοτάδι, ἡ ἀνεμικὴ τὸν πολιορκοῦν. Ὁ Βούδας, ἀτάραχος, δὲν κουνιέται ἀπὸ τῆ θέση του, κι ὁ βασιλιάς τῶν φιδιῶν, ὁ Μουκαλίνας, βγαίνει ἀπὸ τὸ κρυφὸ του βασιλεῖο, τυλίγει ἐφτὰ φορὲς τὸ κορμὶ τοῦ Βούδα καὶ τότε φυλάγει ἀπὸ τῆ θύελλα. Τυλιγμένος στὸ θηκάρι αὐτό, χαίρεται ὁ Βούδας τὴν εὐτυχία τῆς εἰρήνης. Ὑστερα ἀνταμώνει τοὺς δυὸ ἐμπόρους ποὺ φωτισμένοι ἀπὸ μιὰ θεότητα ἔρχονται γὰ τοῦ φέρουν τροφὴ καὶ τοὺς κάνει μαθητῆς.

Μὰ τὸ κήρυγμα δὲν ἔχει ἀκόμα ἀρχίσει· οἱ πρῶτοι μαθητῆς τιμοῦνε τὴν ἀγιότητά του χωρὶς νᾶχουνε κατηχηθεῖ, κι ὁ Βούδας διστάζει:

«Τὶ ὄφελει νᾶποκαλύψω στὸν κόσμον αὐτὸ ποὺ ἐγὼ ἀπόκτησα μὲ ὀδυνηρὸν ἀγῶνα; Ἡ ἀλήθεια μένει κρυμμένη γιὰ κείνον ποὺ τὸν πλημιυράει ἢ ἐπιθυμία καὶ τὸ μῖσος. Εἶνε ἓνα πρᾶμα ποὺ κοστίζει πόνο, ποῦνε γιομάτο μυστήριον, βαθύ, κρυμμένο γιὰ τὸ ἄξεστο πνεῦμα: δὲν μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κείνος ποὺ ἐπίγειες ἐπιθυμίες τοῦ σκεπάζουνε τὸ πνεῦμα μὲ σκοιάδι.»

Τότες ὁ Βράχμας κατεβαίνει ἀπὸ τὰ οὐράνια βασιλεία του, «μὲ τὴ γρηγοράδα ποὺ ἓνας ἄνθρωπος ἀνοικοκλείνει τὸ χέρι του», γονατίζει μπροστὰ στὸ Βούδα, γυμνώνει τὸν ἓνα του ὄμο, σμίγει τὰ χέρια του καὶ παρακαλεῖ:

«Ἄνοιξέ μας, Σοφέ, τὴν πόρτα τῆς αἰωνιότητος, μάθε μας, Σωτήρα, αὐτὸ ποὺ ἀνακάλυψες. Κείνον ποὺ στέκεται ὀρθὸς ἐκεῖ ψηλὰ στὴν κορφή τοῦ βουνοῦ, τὸ μάτι του πάει μακριά, φτάνει ὄλο τὸ λαό. Τὸ ἴδιον κ' ἐσὺ, Σοφέ, σηκώσου ψηλά, στίς κορφὲς τῆς ἀλήθειας ποὺ δεσπόζουνε τῇ γῆ καὶ σκέπασε μὲ τὸ βλέμμα σου, Σωτήρα, τὴν ἀνθρωπότητα, τὴν ἀνθρωπότητα ποὺ πάσχει καὶ δοκιμάζεται ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ τὰ γερατεά...»

Ὁ Βούδας λυγάει, τότε πιάνει ἔλεος, κι ἀποκρίνεται:

«Ἄς ἀνοίξει σ' ὄλους ἡ πύλη τῆς Αἰωνιότητος· ὅποιος ἔχει ἀκοὴ ἄς γροικῆσει τὸ λόγο κι ἄς πιστέψει. Λογάριαζα τὸν κόπο μου (δηλαδὴ τὸν ἄγρονο μόχτο) καὶ γι' αὐτό, ὦ Βράχμα, δὲν ἀνάστησα ἀκόμα μὲς στοὺς ἀνθρώπους τὸν ἄγριο λόγο.»

Ὁ Βράχμας ἐνόησε. Ὁ Βούδας εἰσάκουσε τὴν παράκλησή του, θὰ κηρύξει. Τὸν προσκύνησε, τὸν ἔφερε γῦρον γιὰ νὰ τὸν τιμήσει καὶ χάθηκε. Ἀπὸ τότες ἀρχίζει τὸ κήρυγμα τοῦ Βούδα.

Ποιοὶ θᾶνε οἱ πρῶτοι του κατηχούμενοι; Ὁ Βούδας βάζει στὸ νοῦ τοὺς δυὸ δασκάλους ποῦχε σὰν εἶτανε ἠρηγόπουλο. Μὰ θεϊκὴ φώτιση τοῦ μαθαίνει πὼς ἔχουνε πιά πεθάνει καὶ τότε συλλογᾶται τοὺς πέντε συνασκητῆς ποὺ τὸν εἶχανε παρατήσει ὅταν ἐκεῖνος ἐνωσε τὴ ματαιότητα τῆς ἄσκησης. Κινάει λοιπὸν γιὰ τὸ Μπενάρες, τὴν ἱερὴ πόλη τῆς Ἰνδικῆς, φτάνει στὸ δάσος Ἰσιπατάνα ὅπου ζοῦν οἱ πέντε ἀσκητῆς. Ὅταν αὐτοὶ τότε βλέπουν, ἀποστροφῆ τοὺς πιάνει γιὰ τὸν ἀσκητὴ ποὺ νικῆθηκε κι ἀποφασίζουνε «νὰ μὴ σηκωθοῦν γὰ τὸν ὑποδεχτοῦν, γὰ μὴν τὸν ξαλαφρώσουν ἀπὸ τὰπανώμι του, γὰ μὴν τοῦ πάρουν τὸ γαβάδι τῆς ζητιανιάς». Μὰ σὰν πλησίασε, σὰν τοὺς μίλησε, οἱ πέντε μοναχοί, συνεπαρμένοι, «στρέψανε τὸ πρόσωπό τους πρὸς τὸ Μακάριο, στρέψανε τὴ σκέψη τους πρὸς τὴ γνώση». Τότες ὁ Βούδας ἔκαμε τὸ πρῶτο του κήρυγμα, «ἔβαλε μπροστὰ, γιὰ πρώτη φορὰ, τὸν τροχὸ τοῦ νόμου». Στὴν ὁμιλία τοῦ Μπενάρες, ποὺ εἶνε ὁ ὑψηλότερος εὐαγ-

γελισμός του, εκθέτουνται οι άγιες αλήθειες πού αρκούνε σὲ κάθε πλάσμα γιὰ νὰ φτάσει τὴ μακαριότητα:

«Ίδού, μοναχοί, τὴν ἅγιαν ἀλήθεια γιὰ τὸν πόνο: ἡ γέννηση εἶνε πόνος, τὰ γερατειὰ εἶνε πόνος, ἡ ἀρρώστεια εἶνε πόνος, ὁ θάνατος εἶνε πόνος, ἡ ἐνωση μὲ κείνο πού δὲν ἀγαπᾶς εἶνε πόνος, ὁ χωρισμός ἀπὸ κείνο πού ἀγαπᾶς εἶνε πόνος, ἡ μὴ ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας σου εἶνε πόνος, κοντολογὴς ὁ πενταπλὸς δεσμός μας ⁽¹⁾ μὲ τὰ γήινα εἶνε πόνος.

«Ίδού, μοναχοί, τὴν ἅγιαν ἀλήθεια γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ πόνου: καταγωγή του εἶνε ἡ δίψα τῆς ζωῆς, πού μᾶς φέρνει ἀπὸ ἀναγέννηση σὲ ἀναγέννηση, ἀνταμωμένη μὲ τὴν ἥδονή καὶ τὴν ἐπιθυμία, πού βρῖσκει ἐδῶ κ' ἐκεῖ εὐχαρίστηση: ἡ δίψα τῆς ἥδονῆς, ἡ δίψα τῆς ὑπαρξῆς, ἡ δίψα τῆς ξεγνοιασιάς.

«Ίδού, μοναχοί, τὴν ἅγιαν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ πόνου: τὸ σβήσιμο αὐτῆς τῆς δίψας μὲ τὸν τέλειον ἐκμηδενισμό τῆς ἐπιθυμίας, μὲ τὸ σάρωμα τῆς ἐπιθυμίας, μὲ τὴν ἀπάρησή της, μὲ τὸ διώξιμό της.

«Ίδού, μοναχοί, τὴν ἅγιαν ἀλήθεια γιὰ τὸ δρόμο πού φέρνει στὴν ἐξαφάνιση τοῦ πόνου: εἶνε ὁ ἱερός δρόμος μὲ τοὺς ὀκτῶ κλάδους πού ὀνομάζονται: πίστη ἀγνή, θέληση ἀγνή, γλῶσσα ἀγνή, πράξη ἀγνή, μέσα ζωῆς ἀγνή, προσήλωσι ἀγνή, μνήμη ἀγνή, στοχασμός ἀγνός...»

Μὲ τὴν ὀμιλία τοῦ Μπενάρες, ὁ Βούδας ἔβαλε τὰ θεμέλια τοῦ θρησκευτικοῦ του κινήματος καὶ σ' αὐτὴν βρῖσκει κανεὶς τίς ἰδέες πού κυβερνοῦνε τὸν κόσμον τῶν σκέψεων τοῦ βουδικοῦ κοινόβιου: στὸ κέντρο τῶν πάν-

(1) Δεσμός μὲ τὸ σῶμα, μὲ τίς αἰσθησες, μὲ τίς παράστασες, μὲ τίς ἐπιθυμίες, μὲ τὴ συνείδηση.

των εἶνε μιὰ μονάχη γνώση, ἡ γνώση τῆς «λύτρωσης».

«Καθὼς τὸ πέλαγο, μαθητές, ἔχει μιὰ μονάχα γέφυρα—τοῦ ἀλατιοῦ,—τὸ ἴδιο, μαθητές, ἡ θεωρία τούτη μὴν ἔχει γέφυρα—τῆς λύτρωσης.»

Οἱ πέντε αὐτοὶ ἀσκητὲς εἶταν οἱ πρῶτοι μαθητὲς πού πιστέψαν ἀφοῦ κατηχήθησαν. Ὁ ἀριθμὸς τους γρήγορα πλήθυνεν: ἓνα ἀρχοντόπουλο ἀπὸ τὸ Μπενάρες, ὁ Γιάσα, ὁ πατέρας του, ἡ μητέρα του, ἡ γυναίκα του, οἱ φίλοι του γίνονται μονομιᾶς ὄπαδοι τοῦ Βούδα καὶ κινοῦνε νὰ κηρύξουνε. Σκοροποῦνε στὴ χώρα, χωρὶς «ποτέ δυὸ μαζὶ νὰ παίρνουνε τὸν ἴδιο δρόμο», οἱ πιστοὶ πληθαίνουν. Ὁ ἴδιος ὁ Βούδας γυρίζει στὸ δάσος Οὐρουβέλα, προσηλυτίζει χίλιους ἀσκητὲς πού ἀσκοῦνται ἐκεῖ μὲ τοὺς ἀρχηγούς τους, τοὺς φημισμένους Κασόπα, κ' ἡ πολυάριθμη συνοδεία τραβάει γιὰ τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους Μαγάδα, τὴ Ρατζαγκάχα, καὶ σταματᾶει σὲ δάσος μπαμποῦ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Ὁ νεαρὸς βασιλιάς Βιμβισάρα βγαίνει μὲ μεγάλην ἀκολουθία αὐλικούς καὶ βραχμάνες γιὰ νὰ κούσει τὸ κήρυγμα, κ' εὐτὺς ὅλοι πιστεύουν. Ὑστερα ἀπὸ τὸ βασιλιά, φωτίζονται οἱ δυὸ βραχμάνες ἀσκητὲς Σαριπούτα καὶ Μογκάλανα, πού ἔμελλε νὰ γίνουν οἱ πρῶτοι μὲς στοὺς μαθητὲς τοῦ Βούδα. Ὁ προσηλυτισμὸς τους στάθηκε γρήγορος, σὰν αὐτόματος, γιὰτὶ ἀπὸ καιρὸ προσέμενανε μ' ἀγωνία τὴ λύτρωση κ' ἡ θέα μονάχα τοῦ μαθητῆ τοῦ Βούδα Ἀσατζι τοὺς ἀποκάλυπεν ἀγνὸ κὶ ἄσπιλο τὸ ὄραμα τῆς ἀλήθειας. Ἀπὸ τότες ἀρχίζει ἡ θριαμβευτική, ὀρμητικὴ ἐξάπλωσι τοῦ βουδισμοῦ.

Σαράντα χρόνων ζωή τοῦ Βούδα, ὥσπου δηλαδή πλησίασε στο τέλος του, μᾶς εἶνε ἄγνωστη σχεδόν. Τὰ ἱερὰ κείμενα δὲν ἔχουν ἐνότητα ἱστορική, παρὰ εἶνε μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ὀμιλίες, κηρύγματα, διαλόγους, στροφές αὐθεντικές, ἢ ἀπόκρυφες. Οἱ μόνες πληροφορίες πὸν δίνουν εἶνε γιὰ τὰ μέρη ὅπου γίναν οἱ ὀμιλίες καὶ γιὰ τὰ πρόσωπα πὸν τύχανε. Τὰ σαράντα αὐτὰ χρόνια περάσαν, ὥστόσο, γόνιμα καὶ στοὺς διάστημα αὐτό, πλῆθος ρηγάδες, βραχμάνες, ἀσκητὲς καὶ λαϊκοὶ πιστέψανε στοὺς κήρυγμα τῆς λύτρωσης ἀπὸ τὸν πόνο. Τὸ καλοκαίρι, ὁ Βούδας μὲ τοὺς μαθητὲς του ταξίδευε καὶ δίδασκε, τὴν ἐποχὴ τῶν βροχῶν κόνευε κοντὰ στὶς πολιτεῖες, κυκλωμένος ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του καὶ τοὺς νέους προσήλυτους, καὶ πάλι, ὕστερα ἀπὸ τοὺς τρεῖς μῆνες τῶν βροχῶν, ἄρχιζε τὴν περιπλανώμενη ζωὴ, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τρακόσια ὡς πεντακόσια πρόσωπα, ὅπως μαρτυροῦνε τὰ κείμενα. Ἀγαπημένο του ἐνδιαίτημα εἶτανε τὸ δάσος Βελουβάνα (τὸ δάσος τῶν μπαμπού), πὸν τοῦχε δωρήσει ὁ βασιλεὺς Βιμβισάρα, καὶ τὸ δάσος Τζεταβάνα, δῶρο τοῦ μεγάλου ἐμπόρου Ἀνάθαπιντίκα, πὸν τῶχεν ἐξαγοράσει ἀπὸ ἕναν πρίγκηπα μ' ὅσο χρυσάφι χρειαζότανε γιὰ νὰ σκεπάσει ὅλη του τὴν ἔχταση.

Ἡ μέρα τοῦ Βούδα ἄρχιζεν ἀπὸ τὸ μεγάλο χάραμα. Οἱ πρῶτες ὥρες περνούσανε μέσα σὲ θρησκευτικὸ βῆθος ἢ μὲ συνομιλία μὲ τοὺς μαθητὲς· ὕστερα ὁ ἄνθρωπος πὸν τότε προσκυνούσεν ὀλάκερη ἢ Ἰνδικὴ ἔπαιρνε ἀράδα τὰ χωριά, περνούσε τοὺς δρόμους κι, ἀπὸ πόρτα σὲ πόρτα, σιωπηλός, μὲ τὰ μάτια σκυμένα, ἄπλωνε τὸ γαβάνι τῆς ζητιανιάς καὶ πρόσμενε νὰ τοῦ ρίξουν ἕνα κομάτι

τροφή, μιὰ λιτὴν ἐλεημοσύνη. Ὑστερα, γύριζε στὴ σκῆτη του μὲ τοὺς μαθητὲς του καὶ γιοματίζανε. Τὴν ἐποχὴ τῶν βροχῶν, κλεισμένος μέσα σὲ ἄπλό, εἰρηνικὸ δωμάτιο ἢ μέσα στὰ βάρη τοῦ δάσους περνούσε τὴ μέρα του «μὲ ἱερὴ σιωπῇ», ὥσπου νᾶρθει τὸ βράδυ νὰ σμίξει τοὺς φίλους καὶ τοὺς ἔχτρούς του, νᾶρχίσει τὴν ὀμιλία καὶ τὸ κήρυγμα.

Ὁ Βούδας ποτὲ δὲ μιλοῦσε ἂν δὲν ἔνωθε τᾶχροατήριό του προπαρασκευασμένο κ' ἔτοιμο. Ὅταν ἀπενθύνεται στοὺς γενάρχες τῶν 80.000 χωριῶν τοῦ βασιλείου τοὺς κατηχεῖ προοδευτικά:

«Ὅταν λοιπὸν ὁ Ὑπερτατος ἔνωσε πὸς οἱ ψυχὲς τους εἶταν εἰτοιμες, ἀνοιχτές, λεύτερες, ὑψωμένες καὶ γυρισμένες κατ' αὐτόν, τοὺς κήρυξε κεῖνο πὸν εἶνε πάνω ἀπ' ὅλα,—τὸ λόγο τοῦ Βούδα... Καθὼς παννὶ λευκό, πὸν δὲν ἔχει καμμιὰν ἀκαθαρσία, ποτίζεται ἀκέραιο ἀπὸ τὴ βαφή, ἔτσι μὲς στὶς ψυχὲς τῶν 80.000 γεναρῶν ἐνῶ στέκονταν ἐκεῖ, ξύπνησε τὸ ἄγνὸ κι ἄσπιλο ὄραμα τῆς ἀλήθειας.»

Ὅλη ἡ δράση τοῦ Βούδα περιοριζότανε στοὺς λόγο· τίποτε δὲν ἔγραφεν. Ἡ ὀμιλία του εἶταν ἀπλή, στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ὄχι στὰ σανσκριτικά, καὶ τοὺς μαθητὲς τοὺς πρόσταζε νὰ μαθαίνουν τὸ λόγο του ὁ καθένας στὴ γλῶσσα του. Ἡ φράση του εἶταν λιτὴ, ἐπιγραμματική, ἀκριβολόγα. Ἐπειδὴ ἡ θεωρία τῆς λύτρωσης στηρίζεται στὴ γνώση τῆς αἰτίας τοῦ πόνου κ' ἡ ἄγνοια λογαριάζεται αἰτία τῆς ὀδύνης, τὸ βουδικὸ κήρυγμα ἔχει συνεχόμενο νόημα, ὅσο κι ἂν στολιζεται κάποτε ἀπὸ τὴν ποίηση. Ἡ ὀμιλία ἔχει γαλήνη, μοιάζει μὲ προσευκὴ, λὲς κ' εἶνε ἕξω κόσμον. Δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐλκύσει τὸν ἀκροατὴ μὲ τὴ χτυπητὴν ἀντίθεση, τὴν παρομοίωση ἢ τὴν παραβολή, παρὰ πασκίζει λὲς

νά ενεργήσει πάνω του με τὸ παράδειγμα τῆς ἐγκράτειας, τῆς ἀνεξιμακίας καὶ τῆς ἡρεμῆς μακαριότητος.—

Ἐξ ὀνόματι χρόνων, σὺν 480 πρὶν Χριστοῦ, πέθανεν ὁ Βούδας. Γιὰ τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς ζωῆς του ἔχουμε πολλές πληροφορίες, ξέρουμε ποῦ ταξίδεψε καὶ τί εἶπε. Ἀπὸ τῆ Ρατζαγκάχα, τὴν πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου Μαγάδα, ὁ Βούδας τραβοῦσε κατὰ τὸ βορρᾶ. Πέρασε τὸ Γάγγη, εἶδε τὴν Παλιβόθρα πὸν χιζότανε τότες, παράτησε τοὺς μαθητῆς του στὴ Βεζαλή κι ἀποτραβήχτηκε γιὰ τρεῖς μῆνες, τοὺς μῆνες τῶν βροχῶν, σὲ μιὰ μοναξιά. Στὴν Μπέλουβα, ἀρρώστεια βαρειά, μὲ πόνους φριχτούς, τότε βρῆκεν ὁ θάνατος εἶτανε κοντά. Τότε συλλογίστηκε τοὺς μαθητῆς του, «νίκησε τὴν ἀρρώστεια μὲ τὴ δύναμη τῆς θέλησῆς του», ἢ ἀρρώστεια σκόρπισε, καὶ μὲ τὸν πολυαγαπημένο του μαθητὴ Ἄναντα πῆγε στὴ Βεζαλή. Ἐκαμεν, ὅπως πάντα, τὸ γῦρο τῆς πολιτείας ζητιανεύοντας, κ' ὕστερα σύναξε τοὺς μαθητῆς του νὰ τοὺς ἀποχαιρετήσῃ. Ἀνακεφαλαίωσε τὴ διδασκαλία του κ' ἐξακολούθησε:

«Ἀλήθεια, μοναχοί, ὅλα τὰ πράματα ἐπὶ γῆς κιντυνεύουν ἀγωνίζεστε ἀκατάπαντα. Σὲ λίγο θὰ μπεῖ στὴ νιοβάνα ὁ Τέλειος, σὲ τρεῖς μῆνες ἀπὸ σήμερον, ὁ Τέλειος θὰ μπεῖ στὴ νιοβάνα. Ἡ ζωὴ μου ζυγώνει σὸ τέλος της, τὸ τέλος τῆς ζωῆς μου εἶνε κοντά. Ἐγὼ πάω, ἐσεῖς μένετε ἕνα καταφύγιο εἶνε ἔτοιμο γιὰ μένα. Ἀγρυπνᾶτε ἅπαντα καὶ ζεῖτε πάντα στὴν ἀγιότητα πάντα, μαθητῆς, κρατᾶτε τὸ πνεῦμα σας ἔτοιμο. Κεῖνος πὸν χωρὶς παραπάτημα ζεῖ ὀδιάκοπα πιστὸς σὸ λόγον τῆς ἀλήθειας, κεῖνος γλυτώνει ἀπὸ τὰ χεῖρα τῆς Γέννησης καὶ τοῦ Θάνατου καὶ φτάνει μονομιᾶς σὸ τέρας τοῦ κάθε πόνου.»

Τὴν ἄλλη μέρα, φέρνει πάλι γῦρο ὁ Βούδας τὴν πολιτεία ζητιανεύοντας, τὴν ἀποχαιρετᾶ μὲ τὸ μάτι καὶ βάζει μπροστά του τὸ δρόμο γιὰ τὴν Κουζιναρά, τὸν τόπο ποῦχε διαλέξει γιὰ τὸ θάνατό του. Μεσοστρατῆς, ἀρρωσταίνει, «γιατὶ ἔφαγε κρέας χοιρινό», ὅπως λένε τὰ κείμενα, καὶ κουρασμένος ἐξακολουθεῖ τὴν πορεία. Φτάνει σὸν εἰρηνικὸ ποταμὸ, μὲ τὸ διάφανο νερό, τὸν Κακοντιά, λούζεται, πίνει, κ' ὕστερα λέει σὸ μαθητὴ του τὸν Κούντα: «Δίπλωσέ μου τὸ μαντιά μου νὰ πλαγιάσω». Πλαγιάζει ἀρρωστος, κι ὁ Κούντα τὸν παραστέκει. Φτάνει τέλος στὴν Κουζιναρά, κοντὰ σ' ἕνα δασάκι ἀπὸ δέντρα σαλά.

«Πήγαινε, ὦ Ἄναντα, λέγει ὁ Βούδας, κ' ἔτοιμασέ μου ἀνάμεσα σὲ δίδυμα δέντρα ἕνα κρεβάτι νὰ βλέπει κατὰ τὸ βορρᾶ. Εἶμαι ἀρρωστος, Ἄναντα, θέλω νὰ πλαγιάσω.»

Ὁ Βούδας πλαγιάζει, καὶ τὰ δέντρα, ἂν καὶ δὲν εἶνε ἡ ἐποχὴ τους, τὸν πλημμυροῦνε μὲ τὰ χιονάτα τους πέταλα, ἐνῶ οὐράνιες μελωδίες ξεχύνονται γιὰ νὰ δοξάσουνε τὸν Ἄγιο. Ἡ μέρα σβήνει καὶ μαζὶ ἡ ζωὴ τοῦ Τέλειου. Γυρίζει ὁ Βούδας καὶ λέει σὸν Ἄναντα: «Μπορεῖ νὰ σκεφτεῖτε, ὦ Ἄναντα: ὁ Λόγος ἔχασε τὸν κύριό του, δὲν ἔχουμε πιά κύριο. Δὲν πρέπει νὰ σκεφτεῖτε ἔτσι, ὦ Ἄναντα. Ἡ θεωρία κι ὁ κανόνας πὸν δίδαξα καὶ κήρυξα, αὐτὸς θᾶνε ὁ κύριός σας ἀπὸ τὴ στιγμή πὸν θὰ χαθῶ.» Ὑστερα σιρόφηκε στοὺς μαθητῆς του: «Ἀλήθεια, μαθητῆς, σᾶς τὸ λέω: ὅλα τὰ δημιουργήματα κιντυνεύουν ἀγωνίζεστε ἀκατάπαντα». Αὐτὰ εἶτανε τὰ τελευταῖα του λόγια.

Ἡ γῆ σείστηκε, ὁ κεραννὸς βρυχήθηκε, καὶ τὸ

πνεῦμα του, ἀπὸ ἔκσταση σὲ ἔκσταση, μπῆκε στὴ νιρ-
βάνα.

Τὴν ἄλλη μέρα, μπροστὰ στὴν πύλη τῆς πολιτείας,
μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, οἱ ἄρχοντες τῆς Κουζιναρά κά-
ψανε τὸ σῶμα τοῦ Βούδα, μὲ τὶς τιμὲς ποὺ ἀρμόζανε
σ' ἓνα βασιλιάν, ἑξουσιαστὴ τοῦ κόσμου.

Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Πηγὴ τοῦ κειμένου τούτου: τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Oldenberg.

ΔΥΟ ΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Γιὰ τί ἄλλο θᾶθελε νὰ προτάξει δυὸ λόγια ὁ μεταφρα-
στής, παρὰ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ τὴ γλῶσσα του ἢ μᾶλ-
λον γιὰ τὴν ἀγλωσσία του; Καὶ δὲν εἶνε θλιβερὸ ἢ ζωὴ
γύρω μας θρεμμένη ἀπὸ διαλεχτὴ πνευματικὴ τροφή νὰ
θρασομανᾷ καὶ ν' ἀνθίξει καὶ νὰ καρποφορεῖ, ἐνῶ ἡ δική
μας μαραζώνει μέσα στὴ στέρηση καὶ πιέζεται καὶ πνίγεται
μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸ ὄργανό μας ποὺ ἀφομοιώνει τὶς
πνευματικὲς τροφὲς ἔχει πιά ξεχαρβαλωθεῖ; Τὸ γλωσσικὸ
μας ὄργανο, μπαλωμένο μὲ κουρέλια διαλέκτων τριῶν χι-
λιάδων ἐτιῶν, ἔχει καταστήσει ἓνα περίεργο τέρας, ποὺ δὲ
μπορεῖς ἀπὸ πουθενὰ νὰ τὸ πιάσεις. Ὁ νεοέλληνας συγ-
γραφέας (ἐννοῶ τὸ συγγραφέα ποὺ σκέπτεται καὶ ποθεῖ)
εἶνε ἓνας μάρτυς. Βεβαίως ὑπάρχουν φανατικοὶ ποὺ θαρ-
ροῦν πὼς ἔχουν γλῶσσα. Καὶ ὑπάρχουν καὶ δασκάλοι ποὺ
ἔδωσαν ἀξιόλογες βάσεις. Ὅμως ἡ ἐκπαίδευσή μας ἐπιμέ-
νει νὰ διατηρεῖ τὸ τέρας. Κ' ἔτσι οὔτε οἱ συγγραφεῖς μορ-
φώνονται γλωσσικὰ ἐξ ἀπαλῶν δυνάμεων ὥστε νὰ μπο-
ροῦν νὰ μεταχειρίζονται τὴ γλῶσσα τους ὅπως ὁ καλὸς
χορευτὴς τὸ κορμί του καὶ τὰ μέλη του, οὔτε οἱ ἀναγνώ-
στες μποροῦν αἰώνως νὰ διαβάζουν χωρὶς νὰ χωνεύουν
ἐκεῖνα ποὺ διαβάζουν παρὰ μόνο μὲ τὴ βοήθεια καθαρ-
τικῶν. Νά καὶ σ' αὐτὸ ἀκόμη ὀφείλεται ἡ γενικὴ δυσπεψία

πὸν παρατηρεῖται σὶν τὸπο μας. Ὁ μεταφραστής, ἀποβλέποντας σὶν νὰ ἐκφράσει ὅσο παίρνει πὸ καθαρὰ τὰ δύσκολα νοήματα τοῦ βιβλίου πὸν ἀνάλαβε νὰ μεταφράσει, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποταχθεῖ σὶν γλωσσικὴ βαβυλωνία πὸν μεταχειριζόμεστε ὅλοι σήμερα γιὰ νὰ συνεννοηθοῦμε, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι εὐκολύνει τὸ σημερινὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη (φυσικὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ του). Ὅπως ἴσως γιὰ τὴν ἀδυναμία του αὐτῆ, κι ἄς μὴν εὐθύνεται ὁ ἴδιος ἐξ ὀλοκλήρου, παρακαλῶ τὸν καλόβολον ἀναγνώστη νὰ παραβλέπει καὶ νὰ συχωρέσει, κι αὐτὸ μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ μὴν ἀναγκασθεῖ, γιὰτὶ ὁ μεταφραστής ξέρει καλὰ ὅτι τὸ βάρος ἀπ' τὴ συνείδησή του δὲ σηκώνεται ἔτσι.

Σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο ὁ μεταφραστής ὑποχρεώθηκε νὰ τὸ συντομέψει κάπως, παραλείποντας ἢ περικόβοντας φράσεις ἢ προτάσεις ἢ παραγράφους, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ὅπου ἢ παράλειψις αὐτῆ καὶ ἢ περικοπὴ δὲ ζημιώνει καθόλου ἢ ἐλάχιστα τὸ σύνολο. Αὐτὸ ἔγινε γιὰ δυὸ λόγους: α') Γιὰ νὰ γίνῃ κάπως ἀπλούστερο τὸ βιβλίον, ὥστε νὰ διαβασθεῖ ἀπὸ μεγαλύτερο κύκλον ἀναγνωστῶν καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ λογίους, οἱ ὅποιοι τὸ κάτω-κάτω διαθέτουν καὶ ξένες γλώσσες καὶ μποροῦν ἂν ἐπιθυμοῦν νὰ ἐντυφῆσουν λεπτομερέστερα σὶν σχετικὰ συγγράμματα, πὸν ἄφθονα προτείνει ἢ διεθνῆς βιβλιογραφία. β') Γιὰ νὰ μὴ γίνῃ τὸ βιβλίον ἐξαιρετικὰ ὀγκῶδες, περισσότερο ἀπ' ὅσο ἐπιτρέπει ἢ ἀναλογία τῆς σειρᾶς. Τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου, ὡς ἐπαρκῆ αἰτίαν δικαιολογοῦσαν τὴν συντόμευσιν εἰς τὸ ἀπαραίτητον, τὴν παραδέχεται πρῶτα-πρῶτα ἢ ἴδια ἢ συγγραφεὺς τοῦ Βουδισμού κυρία Ρὺς-Νταίβιντς γιὰ τὸ σύγγραμμά της

αὐτό: Ἐῖνε δὲ ἢ συγγραφεὺς τὸσον ἐξαιρετικὰ ἀκριβολόγος, ὥστε συχνὰ ἢ φράση της μοιάζει μὲ ἀραβούρημα, ὅπου λεπτότατες ἀποχρώσεις ἐννοιῶν περιπλέκονται. Σὶν νεοελληνικὰ χρειάζεται ν' ἀναπτυχθοῦν αὐτά. Ἐτσι δὲ καταντοῦσε ἢ μετάφραση ὀγκῶδες βιβλίον χωρὶς πράγματι νὰ χρειάζεται, ἐφόσον ἢ μετάφραση αὐτῆ ἔχει σκοπὸ νὰ γνωρίσει κατὰ τὸν καλύτερον τρόπο σὶν Ἑλληνα ἀναγνώστη τὴ σπουδαιότατη βουδιστικὴ φιλοσοφία, χωρὶς σὶν νὰ θέλει νὰ τοῦ δώσει κ' ἓνα μάθημα ἀκριβολογίας μὲ τὸ ἀνίκανο γιὰ τέτοια δουλειὰ γλωσσικὸ μας ὄργανον. Ὅπως ἴσως ὁ μεταφραστής νομίζει ὅτι ὁ τρόπος πὸν ἀκολούθησε σὶν ἐργασία του εἶνε ὁ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενος τὸσον εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ σημερινοῦ ἀναγνωστοῦ κοινῶ ἐν Ἑλλάδι ν' ἀποκτήσει μιὰ σαφεῖ ἐννοια περὶ ἐνὸς θέματος (καὶ μάλιστα τὸσον σπουδαίου), ὅσο καὶ σὶν σκοπὸ τῆς συγγραφῆς νὰ παρουσιάσει τὸ Βουδισμό σ' ἓνα φῶς καθαρὸ ἀπὸ συγχύσεις καὶ παρεξηγήσεις πὸν ἐδημιούργησαν γύρω του ἢ ἄγνοια καὶ ἢ προκατάληψις.

B. ΡΩΤΑΣ

ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΠΑΛΙ ΚΑΙ ΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ἔνδιαφέρον γιὰ τὸ Βουδισμό ἀξιάγει διαρκῶς, καὶ αὐτὸ ὀφείλεται σὲ πολλὰ αἷτια εὐκόλα νὰ προσδιορισθοῦν. Μποροῦν ὥστόσο τὰ διάφορα αἷτια νὰ ταξινομηθοῦν πολὺ ὠραῖα κάτω ἀπ' τὴν αὔξησιν τῆς μαθήσεως γενικά. Καὶ κάτω ἀπ' τὸ γεγονὸς αὐτό, τῆς ἀναπτύξεως τῆς μαθήσεως, μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε αὔξησιν τῆς διανοητικῆς περιεργίας καὶ πόθου ἀφ' ἑνός, πολλαπλασιασμό τῶν εὐκολιῶν τῆς μαθήσεως ἀφ' ἑτέρου.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ χώρου μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀντισταθοῦμε στὸν πειρασμὸ νὰ ἐξετάσωμε καὶ τὶς δύο αὐτὲς ομάδες τῶν αἰτίων. Ἄς ρίξωμε μόνον μιὰ ματιὰ στὴ δεύτερη.

Πρῶτα πρῶτα ἀρχίζομε τώρα νὰ συγκομίζωμε τὸν καρπό, ποὺ ἔσπειραν μερικοὶ πρωτοπόροι, ποὺ γύρισαν τὸν περασμένο αἰῶνα ἀπὸ τόπους ὅπου ἡ θρησκεία καὶ ὁ πολιτισμὸς εἶνε ἢ ἦσαν βουδιστικά. Αὐτοὶ εἶχαν κλεί-

σει τὸν πόθο στήν καρδιά τους καὶ εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἀποστολὴ νὰ γνωρίσουν σ' ἐμᾶς στὴ Δύση μιὰ φιλολογία σεβαστὴ γιὰ τὴν παράδοσή της καὶ—ὅπου ἀκόμη ἐξακολουθεῖ ν'ἄχῃ πέραση—ζωντανὴ καὶ σήμερα δύναμη, ἀλλ' οὐσιαστικῶς ἄγνωστὴ ἔξω ἀπ' τὴν Ἀσία.

Πρόκειται γιὰ τὴ θρησκευτικὴ φιλολογία τῆς Κεϋλάνης, τοῦ Σιάμ καὶ τῆς Βιρμανίας, ποὺ εἶνε χειρόγραφη πάνω σὲ φοινικόφυλλα καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον σὲ μιὰ γλῶσσα ποὺ δὲν ἐστάθη ποτὲ γλῶσσα τοῦ τόπου σὲ καμμιά ἀπ' αὐτὲς τὶς χῶρες, παρὰ κατάγεται ἀπὸ τ' ἀρχαῖα γλωσσικὰ ἰδιώματα τῶν Βορειοανατολικῶν Ἰνδιῶν. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ, ὡς φιλολογικὸν ἰδιώμα, εἶνε γνωστὴ στοὺς φιλόλογους μεσαιωνολόγους ὡς Πάλι (ἢ τὸ Κεῖμενο). Πολὺ συγγενικὴ μ' αὐτὴν εἶνε μιὰ γλῶσσα μερικῶν ἐπιγραφῶν χαραγμένων ἀπάνω σὲ βράχους καὶ στῆλες, ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα μέρη τῶν Ἰνδιῶν. Οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἶνε γνωστὲς ὡς διατάγματα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀσόκα, τοῦ Ἰνδοῦ κυριάρχου ποὺ βασιλεύσε στὰ 272-235 π.Χ. Ἀποτελοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἐντολὲς γιὰ καλὴ καὶ ἀδερφικὴ συμπεριφορὰ καὶ ἀναφέρουν χωρῖα ποὺ περιέχονται στὶς ἀρχαιότατες συνθέσεις αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς Πάλι. Τ' ἀρχαιότατα αὐτὰ κείμενα τὰ ἔχουν μαζέψει στὶς τρεῖς χῶρες ποὺ ἀναφέραμε περὶ πάνω, σὲ κανονικὲς συλλογές (ἢ ἱερὰ Γράμματα). Καὶ τὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα Πάλι θεωρεῖται ὅτι εἶνε ἡ φιλολογικὴ παραλλαγὴ μιᾶς Ἰνδοευρωπαϊκῆς ἢ ἀριανῆς διαλέκτου, νεωτέρας τῆς γλώσσας τῶν Βεδῶν καὶ τῶν Βραχμάνων ἢ τῶν παλαιότερων γνωστῶν βραχμανικῶν κειμένων, ἀλλ' ἀρχαιότερας

τῆς γνωστῆς Σανσκριτικῆς, δηλαδὴ τῆς φιλολογικῆς γλώσσας τῶν Ἰνδιῶν καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν διάρκειαν τῆς Χριστιανικῆς ἐποχῆς.

Λοιπὸν σ' αὐτὴν τὴν Πάλι φαίνεται ὅτι ἐγράφησαν τὰ πρῶτα πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ Βουδισμού. Γλῶσσα νεκρὴ, καλλιεργεῖται ἀκόμα ὡς ὄργανον τῶν βουδιστῶν φιλόλογων στὰ διδασκῆρια καὶ μοναστήρια τῆς Κεϋλάνης, Σιάμ καὶ Βιρμανίας, ἀκριβῶς ὅπως ἡ Λατινικὴ καλλιεργεῖται καὶ σήμερα ὡς ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα μεγάλου μέρους τῆς Χριστιανοσύνης. Κατὰ τὸν Ρὺς Νταίβιντς ἡ Πάλι ἦταν ἡ γλῶσσα τῆς Κοσάλας, ὅπου ὠμιλεῖτο τὸν πέμπτον ἢ καὶ νωρίτερα ἀκόμη ἀπὸ τὸν Ε' π.Χ. αἰῶνα καὶ κατόπιν. Στὸ βασίλειο τῆς Κοσάλας ἐστερεώθη τὸ Βουδιστικὸ κίνημα. Ἐκεῖ ἐμεγάλωσε στὸ μέγα ἱεροσπουδαστήριον τῶν Σαβάττι, ποὺ ἀνεκαλύφθη μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων χρόνων.

Ἔτσι, μολονότι ὁ πρῶτος βουδιστὴς αὐτοκράτωρ, ὁ Ἀσόκα, ἦταν ἀπ' τὴ Μαγάδα καὶ εἶχε τὴν πρωτεύουσά του στὴν Πάτνα ἐπὶ τοῦ Γάγγη, ἐν τούτοις ὁ Βουδιστικὸς Κανὼν, ἂν καὶ ἄγραφος ἀκόμα, ἐξακολούθησε νὰ διαδίδεται στὴ γλῶσσα τῆς Κοσάλας, ὅπου κατὰ πρῶτον διμορφώθη καὶ σ' αὐτὴ τὴν γλῶσσα ἐδιδάχθη καὶ διτηρήθη στὶς χῶρες τῶν Ἰνδιῶν καὶ κατόπιν, ὅταν πλέον ὁ Βουδισμὸς εἶχεν ἐκλείψει ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου εἶχε γεννηθεῖ.

Ὁ Βουδισμὸς κατ' ἀρχὰς ἦταν ἓνα ἱεραποστολικὸν κίνημα καὶ αἱ Ἄπω Ἰνδαὶ προσηλυτίστησαν σ' αὐτὸν ἀπὸ ἱεραποστόλους ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ βουδιστικὰ κέν-

τρα τῶν Βορειοανατολικῶν Ἰνδιῶν. Καὶ στὶς Ἄπω Ἰνδίες, ὅπου ἡ νέα θρησκεία ἐρρίζωσε καὶ παρέμεινε, ἐκεῖ τὰ βιβλία τῆς Πάλι, χειρόγραφα πλέον ἀπάνω σὲ φοινικόφυλλα τὰ διετήρησαν, τ' ἀντέγραψαν, τὰ ἐσχολίασαν τὰ ἐρμήνευσαν ἢ ἄλλως πως τὰ ἐπεξεργάσθησαν εἰς ἄλλα πάλι χειρόγραφα πάνω σὲ φοινικόφυλλα καὶ ἀπ' αὐτὰ τὰ χειρόγραφα κατόπιν, παλαιὰ ἢ νεώτερα, ἀγόρασαν ἢ πήραν χάρισμα ἢ ἄλλως πάλι ἀπέκτησαν καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι.

Τώρα, ἐνῶ ἀφ' ἐνὸς ὁ Πρίνσεπ κατεγίνετο νὰ ἀναγνώσει τὶς σκαλιστὲς πάνω σὲ βράχους ἐπιγραφὰς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀσόκα, οἱ Τάρορ, Τσάιλδερς καὶ Γκόζερλν, Ὀλδεμπεργ καὶ Ρὺς Νταίβιντς πάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα μελέτησαν τὰ φοινικόφυλλα τῆς Πάλι. Πρὶν ἀπ' αὐτὸ δὲν ξέραμε γιὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ Βουδισμού παρὰ ἐλάχιστα πράγματα ὅσα μᾶς μάθαιναν μερικὰ βιβλία τοῦ Μεσαίωνος ἀπὸ κείνα ποῦ ὁ Ἔδβιν Ἀρνολδ ἔβγαλε τὸ φημισμένο του ποίημα «Τὸ Φῶς τῆς Ἀσίας». Τὰ βιβλία αὐτὰ ἦσαν γραμμένα στὴ Σανσκριτικῇ, ἢ ὅποια μὲ τὸ νὰ εἶνε μιὰ φιλολογικὴ γλῶσσα (δηλαδὴ γλῶσσα τῆς εὐρυτέρας διανοήσεως καὶ ὄχι μόνον τῆς μορφωμένης τάξεως) εἶχε ὑποκαταστήσει σιγὰ σιγὰ τὴν ἀρχαιότερη φιλολογικὴ γλῶσσα, τὴν Πάλι. Ἄλλα χειρόγραφα τῶν Βορείων Ἰνδιῶν εἴτε τῶν βουδιστικῶν κέντρων τῶν Βορείων καὶ Βορειοανατολικῶν Ἰνδιῶν δὲν μᾶς παρέδωσαν τίποτε ποῦ νὰ σχετίζεται μὲ τὶς ἀρχὰς τοῦ Βουδισμού ὡς θρησκείας καὶ παράγοντος ἐκπολιτιστικοῦ. Αὐτὸ τὸ κάνουν μόνον μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία τῆς Πάλι ποῦ

διεσώθησαν στὴν Κεϋλάνη, Σιάμ καὶ Βιρμανία. Αὐτὰ τ' ἀρχαιότατα βιβλία μαζί μὲ μερικὰ κάπως νεωτέρας χρονολογίας ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ ἀποτελεσεῖ ἕναν Κανόνα ἢ ἱερὰν Βίβλον μὲ τὸν τίτλο τὰ «Τρία Πιτάκια» ἢ «Θησαυρὸς Παραδόσεων». Ἐθεωροῦντο καὶ θεωροῦνται «ἱερὰ» τόσον διότι περιέχουν τὰ γνήσια λόγια τοῦ Βούδα Γκοτάμα, τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ Βουδισμού, ὅσον καὶ διότι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προστεθεῖ ἢ ν' ἀλλαχθεῖ τίποτε εἰς τὸ κείμενο.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ τὰ Τρία Πιτάκια, ἡ φιλολογία τῆς Πάλι περιλαμβάνει μέγα μέρος ἀπὸ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια στὰ Πιτάκια: α) τὴν ἀρχαιότατην συλλογὴν ἐπεξηγηματικῶν σχολίων, ἢ ὅποια εἶνε ἔργον δύο γραμματικῶν, ἀμφοτέρων Ἰνδῶν—τοῦ Βουδαγόσα καὶ τοῦ Δαμμαπάλα—καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν πέμπτον μ.Χ. αἰῶνα, β) μεγάλον ἀριθμὸν νεωτέρων σχολίων, ποῦ βαθμηδὸν προσετέθησαν ἔκτοτε μέχρι σήμερον, καὶ τέλος κάμποσες ἄλλες πραγματεῖες καὶ ἀρχαῖες καὶ νεώτερες. Αὐτὲς εἶνε ἔργα ἀνεξάρτητα, καθόσον δὲν καταγίνονται μὲ τὸ κείμενον τῶν Πιτακίων, ἐν τούτοις περιέχουν γνῶμες ποῦ συμφωνοῦν μ' αὐτὸ τὸ κείμενο ἢ ἀναφέρουν χωρὶα τοῦ κειμένου ὡς αὐθεντικά.

Τώρα τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἐτυπώθησαν καὶ μετεφράσθησαν ἐπιμελεῖα τῶν φιλολόγων ποῦ ἀνεφέραμε καὶ ἄλλων. Μόνον ἡ Ἐταιρεία τοῦ κειμένου τῆς Πάλι ποῦ ἰδρύθη ἀπὸ τὸν Ρὺς Νταίβιντς τὸ 1881 ἐδημοσίευσε ἑβδομήντα τόμους κειμένου καὶ μεταφράσεων. Ἡ Sa-

cred Books of the East ιδρυθείσα ἀπὸ τὸν Μὰξ Μύλλερ ἐδημοσίευσε πολλές μεταφράσεις. Ἐπίσης ἐδημοσίευσαν ἡ Sacred Books of the Buddhists, ἡ Γερμανικὴ Ἑταιρεία τῆς Πάλι κ.τ.λ.

Τὰ τελευταῖα πολιτικὰ συμβάντα ἐβοήθησαν πολὺ στὸ νὰ φέρουν τὸν Βουδισμό κοντά μας. Μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Ἄνω Βιρμανίας στὴ μεγάλη Βρετανία, τὸ 1889, ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ κυβερνητικοὶ ὑπάλληλοι καὶ διδάσκαλοι γιὰ νὰ γνωρίσουν τὴν Βιρμανία, τὴν θρησκεία της καὶ τὸν πολιτισμὸ της. Ἡ γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ ἐπέμβασις στὸ Σιάμ εἶχε ἀνάλογο ἀποτέλεσμα. Καὶ τὸ μέγαλωμα τῆς Ἰαπωνίας ἔκανε τὴν Εὐρώπῃ νὰ μελετήσῃ τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Βουδισμὸς στὴν ἰαπωνικὴ θρησκεία. Τέλος τὰ μυστικὰ τῆς θρησκείας τοῦ Θιβέτ, ποὺ εἶνε ἕνας παράξενος εἰδωλολατρικὸς Βουδισμὸς, ἄρχισαν νὰ γίνωνται προσσιότερα σ' ἐμᾶς.

Ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν μας ὅτι στίς βουδιστικὰς χῶρες παρατηρεῖται νέο ξύπνημα γιὰ δράσῃ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας των καὶ τὸν πολιτισμὸ των. Καὶ νὰ ὅπου πάνω ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια, ὕστερα ἀπ' τὴν περίοδο τῆς πρώτης ἱεραποστολικῆς προπαγάνδας, μαθαίνομε ταυτόχρονα κι' ἀπ' τὶς 5 χῶρες, ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάνω, ὅτι γίνεται ἐκεῖ κίνησις ὄχι μόνον ἀμυντικὴ κατὰ τῶν ξενικῶν ἐπιδράσεων ἀλλὰ καὶ προπαγανδιστικὴ.

Ἡ προπαγάνδα ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θιβέτ καὶ ἐπεκτείνεται καὶ ἔξω ἀπ' τὰ σύνορα τῆς χώρας

αὐτῆς μὲ σκοποὺς καθαρῶς πολιτικούς, εἶνε πολὺ γνωστὸν ὅτι ὑφίσταται καὶ πιθανὸν νὰ ἔχει σπουδαῖα ἀποτελέσματα, τουλάχιστον στὴν Ἀσία. Σ' ἄλλα μέρη ἡ καινούργια προσπάθεια εἶνε καθαρῶς θρησκευτικὴ καὶ περιορίζεται κυρίως: 1) στὴν ἐκτύπωση τῶν κλασσικῶν ἔργων τῆς Πάλι· 2) στὸν πλουτισμὸ τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν μὲ τὰ βιβλία αὐτά· 3) στὴν ἴδρυση νέων βουδιστικῶν διδακτηρίων· 4) στὴν ἴδρυση ἐξωτερικῶν ἀποστολῶν· 5) στὴν κυκλοφορία περιοδικῆς προπαγανδιστικῆς ὕλης στὴν Ἀνατολὴ καὶ Δύση καὶ 6) στὴν ἴδρυση συλλόγων κυρίως στὴ Δύση γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Βουδισμοῦ.

Ὅποιο ἀποτέλεσμα καὶ ἂν ἔχει τὸ ἀνοιγμα τῶν δρόμων στὸ πολιτικὸ, γεωγραφικὸ, φιλολογικὸ καὶ ἐμπολιτιστικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἄμεση συνέπεια εἶνε ὅτι χρειάζεται κάποια στενώτερη γνωριμία μὲ τοὺς Βουδιστὰς καὶ τὸν ποικίλο θησαυρὸ τῶν παραδόσεων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ των.

Γιὰ νὰ μᾶς ὠφελήσῃ ὅμως αὐτὴ ἡ στενώτερη γνωριμία καὶ ν' ἀποκτήσωμε μιὰ σωστὴ ἰδέαν γι' αὐτὰς τὶς παραδόσεις καὶ νὰ ἐκτιμήσωμε ὅπως πρέπει αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ, δὲν πρέπει νὰ κρίνωμε μὲ μέτρο τὶς δικὰς μας πατροπαράδοτες ἀπόψεις. Αἱ ἀπόψεις αὐτὰς διεμορφώθησαν βραδέως στὸ παρελθὸν μὲ κάποια ἐπιλογή ἀπὸ παρατηρήσεις καὶ δοξασιὰς. Ἄλλες τὶς πετάξαμε, ἄλλες τὶς υἰοθετήσαμε καὶ μὲ τὸν καιρὸ τὶς ἀλλάζομε ἢ καὶ μεταρρυθμίζομε. Κι' ὅπου ἀλλάξαμε δὲν μπορέσαμε πάντα νὰ συμμορφώσωμε τὶς γλωσσικὰς μας παραδόσεις μὲ τὰ νέα μας δόγματα. Παραδείγματος χάριν ἔχομε πάψει νὰ

πιστεύουμε ότι ο ήλιος «ἀνατέλλει» ἢ «δύει». Πιστεύουμε ότι όταν συμβαίνει τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, τὸ μέρος τῆς γῆς ὅπου βρισκόμεθα γυρίζει κατὰ τὸν ἥλιο ἢ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτὸν ἀνάλογα μὲ τὴ στροφὴ τῆς γῆς γύρω ἀπ' τὸν ἄξονά της καὶ τὸν ἥλιο. Ἀλλὰ οἱ παλιῆς φράσεις μένουν ἀμετάβλητες καὶ τὶς μεταχειρίζονται ἀκόμα κ' οἱ ἀστρονόμοι μας.

Αὐτὰ λοιπὸν τὰ δεδομένα:—ὠρισμένη παράδοσις εἰς τὴν γνῶσιν καὶ ἐκφραστικὸν μέσον ποῦ δὲν ἐξελίχθη παράλληλα μὲ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς τῆς γνώσεως,—πρέπει νὰ μᾶς κάνουν προσεκτικούς όταν μελετοῦμε μιὰν ἄλλη παράδοσιν, μιὰν ἄλλη ἄποψιν, ἄλλους τρόπους ἐκφράσεως. Μπορεῖ νὰ φανταζώμεθα ότι μετροῦμε ξένες θεωρίες μὲ μέτρο ὠρισμένες ἀπόψεις ποῦ ὄχι μόνο εἶνε ἀπολύτως ἀληθινές, παρὰ εἶνε καὶ οἱ μόνες δυνατὲς ἢ νοητὲς ἀπόψεις. Πράγματι ὅμως μὲ μέτρο σχετικῶς ἀληθινό, μὲ μέτρο ποῦ ἡμεῖς μόνοι μας παραδεχθήκαμε γι' ἀληθινὸ μετροῦμε μιὰ διαφορετικὴ σειρά ἀπόψεων ποῦ ἔφθασαν νὰ θεωροῦνται καλῆς ἀπὸ ἄλλες ομάδες τῆς ἀνθρωπότητος.

Καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διαφορὰ στὶς ἀπόψεις πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε προτοῦ τὶς κρίνωμε, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ ἔχομε κυρίως νὰ ὠφεληθοῦμε όταν μὲ καθολικὴ σοφία συμμορφώσωμε τὴν σύγχρονη σκέψιν.

Ὁ σκοπὸς τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου δὲν εἶνε νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἱστορίαν τοῦ Βουδισμού, πῶς ἄρχισε καὶ πῶς μεγάλωσε, καὶ πῶς ἀπεκαλύφθη μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλίαν ἐκείνου ποῦ οἱ Βουδισταὶ καὶ τὰ βιβλία τους

λατρεύουν ὡς ἰδρυτὴ του. Αὐτὸ ἐλέχθη ἐπανελημμένως σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας καὶ γιὰ ὅλες τὶς τάξεις τῶν ἀναγνωστῶν. Πολλοὶ ἀπὸ ἡμᾶς ἔχουν διαβάσει τὴν ἱστορίαν τοῦ θαυμαστοῦ εὐγενοῦς τῶν βορειοανατολικῶν Ἰνδιῶν, ποῦ εἶνε γνωστὸς ὡς Γκοτάμα, Βούδας ἢ Σιδάτα ἢ Σακναμούνι⁽¹⁾, καὶ τῆς ἐκκλησίας ποῦ ἰδρυθῆ, ἐδιδάχθη καὶ ὠδηγήθη ἀπὸ αὐτὸν κατὰ τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια τῆς ἀφωσιωμένης ζωῆς του. Μερικοὶ φιλόλογοι προσπάθησαν νὰ ἐξηγήσουν τὸν μῦθον τῆς ἀσκήσεως καὶ λατρείας τοῦ Βούδα, ότι ἦταν ἡ ἐξέλιξιν καὶ υἱοθέτησιν ἑνὸς μεγάλου κύκλου μῦθων ποῦ ὠνομάζοντο «μῦθοι τοῦ ἡλίου». Ἀλλὰ ἀπ' τὸν καιρὸ ποῦ προσπάθησαν νὰ δώσουν αὐτὲς τὶς ἐξηγήσεις τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, ἀπὸ μνημεῖα καὶ χειρόγραφα, ἐπλήθυναν τόσον, ὅπου σήμερα μποροῦμε νὰ ποῦμε ότι ἡ ζωὴ τοῦ Σιδάτα Γκοτάμα τοῦ Σακναμούνι ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς ἔχει πιστοποιηθῆ τουλάχιστον ὅσον καὶ ἡ ζωὴ οἰουδήποτε ἄλλου ἰδρυτοῦ θρησκείας, ἀρχαίας ἢ νεωτέρας.

Ἡ ἱστορία τῆς ζωῆς του εἶνε στολισμένη μὲ μῦθους ὅπως καὶ κάθε ἄλλου ἰδρυτῆ. Θὰ ἦταν ἰσχυρογνωμοσύνη νὰ συζητήσῃ κανεὶς ότι αὐτὸ ὅλο ἦταν μῦθος, ἀφοῦ εἶνε ἀποδεδειγμένο ότι ἐπὶ χρόνια αὐτὸς ἐργάσθηκε γιὰ νὰ ἀσπασθῆ αὐτὴ τὴ θρησκείαν, καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτὸν πολ-

(1) Σιδάτα (σανσκριτ. Siddhartha), Γκοτάμα=ὀνόματα κύρια. Σακναμούνι=σοφὸς ἢ ἅγιος ἀπὸ τὸ τίγμα τῶν Σάκναν. Βούδας=φωτοδότης, σοφός· εἶνε τίτλος ἀνάλογος μὲ τὸν δικὸν μας Μεσσίας ἢ Χριστός.

λοὶ μαθηταὶ του, ὡς πού γίνηκε αὐτὴ ἡ θρησκεία δεκτὴ ἀπὸ αἰῶνες τώρα ὡς ὁ ἀνώτερος θρησκευτικὸς ὁδηγὸς στὸν πολιτισμὸ τῶν Ἰνδιῶν. Ἐν τὸ παραδεχθοῦμε αὐτὸ ὡς ἱστορικὸ γεγονός ἀπαλλασσόμεθα εὐκολώτερα (παρὰ ἂν τὸ ἀρνηθοῦμε) ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ καταφύγωμε σὲ συμπεράσματα βεβιασμένα καὶ μεταφυσικὰς ἐξηγήσεις ἀπιθάνων συμβάντων.

Εἶνε ἀλήθεια ὅτι ὁ Κανὼν τῆς Πάλι εἶχε συνταχθεῖ καὶ πολὺ πρὶν γραφεῖ ὑφίστατο ὡς ἄγραφο κείμενο καὶ ὅτι διακόσια χρόνια σχεδὸν μετὰ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Βουδισμού εἰσῆχθη στὴν Κεϋλάνη. Αὐτὰ ἔγιναν τὸ 241 π.Χ. Ἡ γραφὴ τοῦ Κανόνος ἄρχισε περὶ τὰ 80 π.Χ. καὶ εἶνε πολὺ γνωστὸν ὅτι στίς Ἰνδίες προτιμοῦσαν πάντα νὰ διατηροῦν τὴν παράδοσιν μετὰ τὴν μνήμην καὶ τὸν λόγον παρὰ νὰ τὴν γράφουν, γιὰτὶ πίστευαν ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ καλύτερη μέθοδος γιὰ νὰ προφυλάγονται τὰ ἱερὰ δόγματα ἀπὸ τὰ λάθη. Στὸν ἴδιον τὸν Κανόνα τῆς Πάλι διαβάζομε μετὰ τὴν τρόπον οἱ Βραχμάνοι συνητηδῶντο στὰς Ἰνδίας σὲ ὠρισμένες πόλεις κατὰ καιροῦς, γιὰ ν' ἀποστηθίσουν αὐτοὺς τοὺς ἄγραφους ὕμνους καὶ προσευχὰς τῶν πού προσπαθοῦσαν μετὰ ζῆλον νὰ τὰ κρατήσουν μυστικὰ ἀπὸ ὠρισμένες κοινωνικὰς τάξεις. Ἀκόμα καὶ σήμερον ἐμεῖς χρειαζόμεθα αὐτὴ τὴν γραπτὴν ἱερὰ φιλολογοῖαν τῶν καὶ ὅχι οἱ ἴδιοι οἱ Ἰνδοί. Ἦταν μιὰ καινοτομία γιὰ τοὺς Βουδιστὰς τῆς Κεϋλάνης, πού ἐπειδὴ ἐφοβήθησαν μήπως ὁ πόλεμος καταστρέψει τὴν ὑπαρξὴν αὐτῶν πού διατηροῦσαν στὴ λαμπρὰ καλλιεργημένη μνήμην τῶν, σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ νησί, ἀπεφάσισαν νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν γραφὴν γιὰ νὰ

τὰ γράφουν. Κ' ἔτσι διαβάζομε στὰ δυὸ κλασσικὰ χρονικὰ τῆς Κεϋλάνης τὰ ἑξῆς:

Οἱ σοφοὶ ἀδελφοὶ τῶν παλαιῶν ἡμερῶν μετέδωσαν μετὰ λόγον
[ἀπ' τὸ στόμα τους
Τὸ κείμενον τῶν τριῶν Πιτακίων καὶ ὅλη τὴν ἐρμηνείαν ἐπίσης.
Βλέποντας πῶς οἱ ἄνθρωποι ἐχάνοντο, τότε οἱ ἀδελφοὶ ἐσυ-
[νάχθησαν στὸ ἴδιον μέρος
Καὶ γιὰ νὰ διατηρηθῇ ἡ πίστις ἔκαμαν γραφτὸ τὸν Κανόνα
[σὲ βιβλία.

Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀπόδειξις ὅτι ἔστω καὶ μέρος αὐτῆς τῆς φιλολογοῖας εἶτε τῶν τριῶν Πιτακίων ἢ τῶν ἐρμηνειῶν γράφηκε μετὰ τὴν φαντασίαν ἢ τὴν ἐξωτερικευσὴν ὠρισμένων ἰδεῶν διαφόρων ἀτόμων. Ἡ διδασκαλία τοῦ Βούδα ἦταν πνευματικὴ τροφή πού προσαρμοζόταν σὲ κάθε τάξιν ἀκροατῶν: γάλα γιὰ τὰ μωρὰ, στέρεη τροφή γιὰ τοὺς μεγάλους.

Κανένας ἀπὸ ἐκείνους πού κάτι ξέρουν γι' αὐτὰς «τίς βιβλιοθήκας τῆς μνήμης» δὲν θὰ πεῖ ὅτι τὰ βιβλία τῆς Πάλι εἶνε τάχα γνωστὰ διαφόρων, ἔστω καὶ ἂν βγῆκαν στὴ μέση 4 αἰῶνες ὕστερον ἀπ' τὸν καιρὸ πού γράφηκαν, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς τῆς γνώμης. Πραγματικὰ, δὲν ὑπάρχει καμμιά παράδοσις στίς βουδιστικὰς ἐκκλησίας τῶν Ἰνδιῶν πού νὰ δίδει ἀφορμὴν σὲ τὸ νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ ἀνεξαρτησία τῶν βιβλίων τῆς Πάλι ὅτι δὲν περιέχουν γνήσια ἔγγραφα τῶν Βορειοανατολικῶν Ἰνδιῶν, πού γράφηκαν ἄλλα στὸν Δ' καὶ ἄλλα στὸν Γ' αἰῶνα π.Χ.

Τὸ ζήτημα τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογοῖας τῆς

Πάλι δὲν ἔχει καθόλου λυθεῖ. Καὶ ἀναγνωρίζομε ὅτι εἶνε ἓνα ζήτημα ποῦ ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικὰ τὴ φιλολογία, τὴν ἱστορία τῆς γραφῆς, τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας. Ἐκεῖνοι ποῦ μελέτησαν τὴν φιλολογία τῶν τριῶν Πιτακίων κλίνουν στὸ νὰ πεισθοῦν ὅτι αὐτὰ δὲν γραφῆκαν μὲ μιᾶς καὶ στὸ ἴδιο μέρος, ἀλλὰ κατὰ καιροὺς καὶ σὲ διάφορες πόλεις μὲ μεταλλαγές ὅχι τῶν δογμάτων ἀλλὰ τῆς σειρᾶς ὡς πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῶν διαφορῶν ἰδεῶν. Ἡ ἔλλειψις συμμετρίας καὶ συστήματος στὴ σύνταξη, αἱ ἐπαναλήψεις καὶ ἡ ποικιλία τοῦ λεκτικοῦ, ὅλα μαρτυροῦν ὅτι δὲν εἶνε ἐργασία ἐνὸς μακρονοῦ, ἀρχαίου, ἐπαρχιακοῦ κέντρου. Αἱ ἄφθονες λαϊκὲς παραδόσεις εἶνε μέρος ἐκεῖνου τοῦ μεγάλου ὄγκου τῶν μύθων ποῦ εἰσαχθῆκαν ἀπ' τὰς Ἰνδίας στὴν Εὐρώπη. Αἱ παρομοιώσεις ποῦ ἀφθονοῦν ἐπίσης φαίνονται νὰ προέρχωνται μᾶλλον ἀπὸ μιὰ ἡπειρο ὑπὸ τὸν ἰσημερινὸν καὶ ἀπὸ μιὰ κοιλάδα ποῦ βρέχεται ἀπὸ ποταμὸ, παρὰ ἀπὸ νησιά τῶν τροπικῶν. Αἱ σκηνές καὶ τοποθεσίες εἶνε παρμένες ἀπὸ τὴ Βορειοανατολικὴς Ἰνδίας καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι περιγράφουν καὶ φανερῶνουν πράγματα ποῦ ἀληθινὰ τὰ εἶδαν μὲ τὰ μάτια τους.

Ἡ ἱστορία τῆς φιλολογίας τῆς Πάλι δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα τῆς Βουδιστικῆς φιλολογίας. Ἀλλὰ ἀπ' ὅσα ξέρομε ὡς τώρα, ἀποτελοῦν ὅλο κ' ὅλο τὸ ἱστορικὸ τοῦ πρώτου Κανόνος τοῦ δόγματος τῶν Βουδιστῶν ὅταν τὸν πάρωμε ὡς Κανόνα. Μὲ τὴν λέξη Κανὼν ἐννοῶ κάθε ἔγγραφο ἢ συλλογὴν ἔγγράφων ποῦ μεταβιβαζόταν

ἀπὸ ἀνθρώπους ἀναγνωρισμένους ὡς διδασκάλους κύρους, μὲ τὴν πίστη ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτὰ περιεῖχαν τὸ δόγμα ποῦ ἐδίδασκαν καὶ ὅτι οὔτε ἓνα γιώτα δὲν μποροῦσε ν' ἀλλάχθει σ' αὐτὰ τὰ περιεχόμενα. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ καὶ στίς Ἰνδίες ἀκόμα ἔχουν διασωθεῖ μερικὰ παλιὰ ἔργα τῶν Βουδιστῶν, γραμμένα σὲ μιὰ μεταβατικὴ γλῶσσα μεταξὺ τῆς παλιᾶς γλώσσας τῆς Πάλι καὶ τῆς κατόπιν χρησιμοποιηθείσης Σανσκριτικῆς· ἐπίσης δὲ καὶ λίγα ἔργα σὲ καθαρεύουσα Σανσκριτικῆ. Ἀλλὰ τὰ περισσότερα ἔργα τῶν Βουδιστῶν βρίσκονται στὴν Κίνα μεταφρασμένα σὲ Κινέζικα, ἐκτὸς ἐκεῖνων ποῦ τὰ νότια κέντρα ἔχουν διαφυλάξει ὡς Κανονικὰ καὶ στὰ ὅποια μόνοι τῶν ἔκαμαν προσθήκες. Εἶνε μεταφρασμένα ἀπ' τὰ Κινέζικα στὰ Ἀγγλικά, Γαλλικά καὶ Γερμανικά. Ἀπὸ τὴς διάφορες βιβλιοθήκες τοῦ Οἰβὲτ ἐπίσης, ὅταν αὐτὲς γίνουν πιὸ προσιτὲς σ' ἐμᾶς, θὰ μπορέσωμε νὰ πάρωμε περισσότερο ὕλικό. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἐλπίζωμε ὅτι θ' ἀνακαλύψωμε ἐκεῖ, ἢ στὴν Κίνα, μιὰ παράδοση βουδιστικῆς φιλολογίας ποῦ μεταβιβάσθηκε μὲ ἀδιάσπαστη συνέχεια ἀπ' τὸν Γ' π.Χ. αἰῶνα ἴσαμε σήμερα, ὅπως δηλαδὴ ἔγινε μὲ τὸν Κανόνα τῆς Πάλι στὴν Κεϋλάνη.

Τὸν ἀκόλουθο αἰῶνα ἡ Κίνα ἄρχισε νὰ προσηλυτίζεται στίς διδασκαλίες τοῦ Βούδα καὶ ἀπὸ τότε ὡς τὸν Ζ' αἰῶνα διαβάξομε γιὰ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ προσκνητῆς ποῦ ἐπήγαιναν ἀπ' τὴς Ἰνδίας καὶ ἄλλους (Κινέζους) ποῦ γύριζαν στὴν Κίνα φορτωμένοι μὲ βουδιστικὰ συγγράμματα. Ἀλλὰ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπ' τὴς πρώτες βάσεις τοῦ Κανόνος τῆς Πάλι ἄρχισε νὰ φυτρώνει ἡ

μεγάλη διακλάδωσις διαφόρων δογμάτων και αίρέσεων, ὡς ὁ Βουδισμὸς Μαχαγιάνι, ὁ πρῶτος πού ἀνταγωνίσθηκε τὶς ἀρχικὲς διδασκαλίαι, και ὕστερα ἀπ' αὐτὸν φυτρῶσανε ἄλλαι αίρέσεις γνωστὲς ὡς «Ἴνα Γιάνα». Αὐτὲς αἱ διακλαδώσεις τοῦ Βουδισμού εἶνε πού ἐργασθῆκαν πιδ ἀποτελεσματικὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἱεραποστολικῶν ἐκκλησιῶν στήν Κίνα, Κορέα και Ἰαπωνία και ὅπου αὐτὲς οἱ θρησκευτικὲς διακλαδώσεις ἀκόμη πιδ πολὺ ἄλλαξαν—δὲν ξέρομε τὸ πῶς—σὲ μιὰ λατρεία τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπ' τὶς διδασκαλίαι τοῦ Κανόνος, ὥστε νὰ φθάσουν στὸν Λαμαϊσμό, στὸ Θιβέτ.

Ἄν κρίνωμε λογικά, δὲν μπορούμε ν' ἀμφιβάλλωμε, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχουν και ἱστορικὲς ἀποδείξεις, ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλη και διαρκῶς ἀξαναομένη διαίρεσις τοῦ Ἰνδικοῦ Βουδισμού παρὰ πολὺ θὰ βοήθησε τὴν ἐχθρικήν πρόοδο τοῦ Βροχμανισμού κατὰ τὴν διάρκειαι τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς Χριστιανικῆς ἐποχῆς. Ὁ Βουδισμὸς ἀπ' ἀρχῆς ἦταν ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα μεταξὺ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων και ὅλων διόλου ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴν τάξη πού ὠνομάζοντο Βραχμᾶνοι, πού εἶχαν προνόμια ἀπὸ χρόνια, δηλαδὴ ἓνα μονοπώλιο γνώσεων ἱερῶν ἀναγνωσμάτων, ὕμνων, δογμάτων και μαγείας και τὸ δικαίωμα νὰ κάνουν θρησκευτικὲς τελετῆς. Οἱ πρῶτοι πού προσηλυτισθῆκαν ἦσαν ἄνθρωποι εὐγενεῖς ἢ τῆς τάξεως τῶν πολεμιστῶν (Ξατριγία, σανσκρ. Kshatriya's). Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς τάξεως εἶνε ἀνίκανο νὰ ἐκτιμήσει τὶς πνευματικὲς και ἠθικὲς ἀπόψεις τοῦ νέου δόγματος. «Λοιπὸν», ὁ Βούδας λέγεται ὅτι ἐρωτᾷ ἓνα μα-

θητευόμενο πού προσπάθησε νὰ διδάξει ἐκεῖνα πού ἔμαθε σ' ἓνα νεαρὸ εὐγενῆ, «Λοιπὸν πρέπει ἐκεῖνος πού γεννήθηκε και ἀνατράφηκε μέσα σὲ κοσμικὲς και σαρκικὲς ἐπιθυμίαι νὰ γνωρίσει και νὰ ἰδεῖ ἐκεῖνο πού τότε μόνο εἶνε δυνατόν νὰ γίνεῖ γνωστὸ και νὰ πραγματοποιηθεῖ ὅταν βγεῖ κανεὶς ἔξω ἀπὸ ὅλα αὐτά; Αὐτὸ εἶνε ὅπως δυὸ φίλοι πού περπατοῦν χεῖρι μὲ χεῖρι στήν ἐξοχὴ και τέλος φθάνουν σ' ἓνα βουναλάκι· ὁ ἓνας τὸ ἀνεβαίνει, ἐνῶ ὁ ἄλλος κάθεται κάτω και φωνάζει: Τί βλέπεις ἐκεῖ ἀπάνω; κι' ἀκούει: Βλέπω ἐδῶ ἓναν ὠραῖο κῆπο, ἓνα ὠραῖο δάσος, ἓνα ὠραῖο τοπίο, μιὰ ὠραία λίμνη· κι' αὐτὸς ἀπαντᾷ: Αὐτὸ εἶνε ἀδύνατον· ἀλλὰ ὁ ἄλλος τὸν τραβᾷ ἀπάνω...» (1).

Κανένα θρησκευμα δὲν εἶχε τόση ἀνάγκη νὰ μείνει μακρὸν ἀπὸ κάθε ἐπίδραση πολιτικῆς κηδεμονίας ὅπως ὁ Βουδισμὸς και νὰ φέρη ἀποτελέσματα χωρὶς νὰ ἐνοχληθεῖ ἀπ' τὶς ἀμαθεῖς τάξεις. Ἀλλὰ ὅπως στήν Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία, μόλις διάφοροι ἀρχηγοὶ παίρνανε ὑπὸ τὴν προστασία των τὶς διάφορες μεταρρυθμισμέναι Ἐκκλησίαι, ἀμέσως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐγίνετο μεγάλη πρόοδος ὀργανώσεως, πειθαρχίας και προπαγάνδας ἐκ μέρους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἔτσι και στὶς Ἰνδίας ἡ ὑπὸ τὸν Ἀσόκα ἀνάπτυξις τῶν Ξατριγία στὴ νέα ἰμπεριαλιστικὴ, πολιτικὴ και θρησκευτικὴ ἀρχηγία τῶν Ἰνδιῶν ἀντιμετωπίσθηκε ἀπὸ μιὰ ἀντίστοιχο ἐδραίωση βραχμανικῆς παραδόσεως και ἐπιρροῆς. Στὶς δοξασίαι περὶ θεῶν,

(1) *Μαγίμα-Νικάγια*, III, 129 f.

οὐρανοῦ καὶ ψυχῆς ἔγιναν πολλές μεταβολές ἀφότου τὸ πρῶτον οἱ Ἄριανοὶ τῶν πρόγονοι ἔφεραν τοὺς Βεδι-
κοὺς ὕμνους στὶς Ἰνδίες. Ἐπίσης ἡ θρησκευτικὴ τελε-
τουργικὴ τῶν Βραχμάνων βρῆκε κατὰ καιροὺς στὸν λαὸ
ὑποδοχὴ πού δὲν τὴ γνώρισε ὁ Βουδισμός. Ἔδινε ἔξω-
τερικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τελετουργικὴ ἐπισημότητα σὲ
κάθε ζωντανὴ ἐκδήλωση τῆς φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.
Σχεδὸν καμμιά θρησκεία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ φανεῖ ἐπ-
αρκῆς ὅταν δὲν ἀγκαλιάζει καὶ δὲν ἐξυψώνει τὴν συνη-
θισμένη ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις της.

Ἄν μὲ τὸν καιρὸ οἱ πολιτικοὶ τοῦ σύμμαχοι ἀπο-
δείχθηκαν κακοὶ φίλοι καὶ τὸν ἀρνήθηκαν, ὁ Ἰνδικὸς
Βουδισμὸς μ' ὅλα τὰ παραστρατήματα τῆς φιλοσοφίας
του καὶ τὸν ξεπεσμό του δὲν ὑποτάχθηκε στὰ χέρια τῶν
ἐχθρῶν του. Παράτησε τὴν ἀρχικὴ του φιλοσοφικὴ κα-
τεύθυνση καὶ πῆρε ἓνα πλάγιον δρόμον πού ἐπρωτοστά-
τησε στὴν τόση μεταφυσικὴ πού ἡ χώρα αὐτὴ εἶχε ἀνα-
πτύξει—στὸ ζήτημα περὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ ἔξω-
τερικοῦ κόσμου. Καὶ τοῦτο ὅπως ὁ Δε Βάλλεσερ (1) τε-
λευταίως ἀπέδειξε μὲ τὸ νὰ τονίσει ὑπερβαλλόντως τὴν
ἄρνηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος ἔφθασε σ' αὐτὸ πού
μποροῦμε σήμερον νὰ τὸ ὀνομάσωμε ἀπολυταρχικὴ θέση
τῶν ἀντιθέσεων του πρὸς τὶς Βέδες, δηλαδὴ ὅτι ἡ μόνη
πραγματικότης ἀπάνω ἀπ' τὶς φαντασιώσεις στὶς ὁποῖες
αἱ αἰσθήσεις μᾶς φέρνουν εἶνε ὅτι ὑπάρχει ψυχὴ στὸν
ἄνθρωπον καὶ στὸ σύμπαν. Ὁ Δε Βάλλεσερ εἶνε τῆς γνώ-

(1) *Der ältere Vedānta*, Heidelberg, 1910.

μης ὅτι ἡ νίκη τοῦ Βραχμανισμοῦ πού ἐπικολούθησε ἐπὶ
τοῦ Βουδισμοῦ ἐκερδήθη μετὰ τὴν λογικὴ. Καὶ ἔχει δί-
καιον στὸ ὅτι τὰ σχολεῖα τῶν Βουδιστῶν στὶς Ἰνδίες
δὲν ἔμειναν πιστὰ στὴν ἀρχικὴ τους φιλοσοφικὴ γραμμὴ.

Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα μπορεῖ νὰ ἐπανέλθωμε ἀργότερα.
Δὲν εἶνε ἀνάγκη ἐδῶ νὰ συζητήσωμε τὸ ἱστορικόν, πού
ἔχει ἀρκετὰ συζητηθῆ σ' ἐγχειρίδια περὶ Βουδισμοῦ, γιὰ
τὴν κατάπτωση καὶ ἐκδίωξη ἐκείνου πού μιὰ φορὰ ὡς
ἀνάπτυξη καὶ ἀγωγή ἦταν τὸ τέλειον στὶς Ἰνδίες, πού μά-
ζευε κάτω ἀπ' τὴν στέγη του τὴ μάθηση καὶ τὶς ἐπιστῆ-
μες, τὴ φιλοσοφίαν καὶ τὴ λογοτεχνίαν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν
κοινωνικὴν καλυτέρευση τῆς ἐποχῆς του. Δὲν ὑπάρχει
καμμιά σταθερὴ ἀπόδειξις γιὰ τὰ ἐπεισόδια πού ἔγιναν
γιὰ τὴν καταδίωξη ἀπὸ ὄρισμένους ἡγεμόνες τῶν Ἰν-
διῶν καὶ τῶν Βραχμάνων τὸν καιρὸ πού ὁ Βουδισμὸς
ὑπέκυπτε. Ἐπίσης λίγα γνωρίζομε γιὰ τὴν κατάπτωση
καὶ τὴν παρακμὴ τῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀσόκα, γιὰ
τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Βουδισμοῦ στὸ Κασμίρ ὑπὸ τὴν κη-
δεμονίαν τοῦ Σκύθου βασιλέως Κανίσκα ἢ γιὰ τὴν συγ-
κέντρωσίν του πίσω στὰ πρῶτα κέντρα του, μέσα καὶ τρι-
γύρω ἀπ' τὸ Μαγάδα, τὸ κέντρον τῆς χώρας τοῦ Ἀσόκα.
Ἄν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἀνεκτίμητες σημειώσεις τῶν τριῶν
φημισμένων Βουδιστῶν ἀποδημητῶν, πού ἐπεσεκφέρθησαν
τὰ κυριώτερα κέντρα τοῦ Βουδισμοῦ, δηλ. τοῦ Ἰνδικοῦ
πολιτισμοῦ, τοῦ Φα-Γιὲν τὸ 400 μ.Χ., Σουγγ-Γιουὺν τὸ
518 μ.Χ. καὶ τοῦ Γιουὰν-Σβάνγ τὸ 629-648 μ.Χ., θὰ
γνωρίζαμε ἀκόμα λιγώτερα. Ὅταν τὰ βουδιστικὰ συγ-
γράμματα αὐτῆς τῆς περιόδου, δηλ. τῶν δύο ἑκατονταετη-

ρίδων πριν και τῶν τεσσάρων ὕστερα ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς δικῆς μας ἐποχῆς, θὰ ἔχουν διαβασθεῖ και ταξινομηθεῖ, ὅταν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ἐπεκταθοῦν, ἴσως ἐπὶ τέλους μπορέσωμε νὰ κατασκευάσωμε κάτι τι πού θὰ μοιάζει μὲ μιὰ συνεχῆ ἱστορία.

Ἄν ἔκαμα ὑπαινιγμούς γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ Βουδισμού στὶς Ἰνδίες, αὐτὸ ἔγινε γιὰ νὰ μπορέσω καλύτερα νὰ περιορίσω και ν' ἀπλοποιήσω τὸν χῶρο τῶν ἐρευνῶν μας στὶς ἐπόμενες σελίδες. Ὁ ἀναγνώστης ποτε δὲν πρέπει νὰ λησμονήσει ὅτι μιὰ πραγματεία περὶ Βουδισμού εἶνε ἀκριβῶς τόσο περίπλοκη και μὲ πολλὰς ἀπόψεις ὅπως μιὰ πραγματεία περὶ Χριστιανισμού. Ἄν δὲν κάνω λάθος, κανένας Εὐρωπαῖος συγγραφεὺς δὲν ἔγραψε, ἔστω και περιληπτικά, ὀλόκληρο τὸ θέμα περὶ Χριστιανισμού σ' ἓνα βιβλίο τέτοιου ὄγκου. Εἶνε ἐξ ἴσου ἀκατόρθωτο νὰ γίνει αὐτὸ γιὰ τὸ Βουδισμό. Ἀπὸ τὰ προηγούμενα ὁ ἀναγνώστης βλέπει ὅτι ἀπὸ ἓνα μόνο βιβλίο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ γραφῆ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχῆς τῆς Βουδιστικῆς κινήσεως και τοὺς μύθους της, γιὰ τὸν Βουδισμό τοῦ Κανόνος τῆς Πάλι, γιὰ τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ Κανόνος, γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Μαχαγιανισμού, γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ σχολὴ τοῦ Βουδισμού, γιὰ τὶς Βουδιστικὰς Ἰνδίες και γιὰ τὸν Βουδισμό ἔξω ἀπ' τὶς Ἰνδίες κ.ο.κ.

Εἶνε ἀλήθεια ὅτι αὐτὰ δὲν ξερατῶνται τὸ ἓνα ἀπ' τ' ἄλλο. Ὅπως μὲ τὸν Χριστιανισμό, ἔτσι και ἐδῶ, ἓνας ἰδρυτῆς εἶνε ἀναγνωρισμένος και μόνο ἓνας τόπος ἀπ' ὅπου αὐτὸς βγήκε. Κι αὐτὸ πού ὠνομάσαμε βασικὸ δόγμα, ἂν ἐξετασθεῖ ἱστορικῶς, πρέπει νὰ ὀνομασθεῖ μὲ τὸ ἀρ-

χαῖο Θεραβάδα ἢ σχολὴ τῶν πρεσβυτέρων ἢ ἀποστόλων, γιὰτί ὅλοι τὸ παραδέχονται ὅτι εἶνε ἡ ἀρχικὴ πηγὴ. Κανεῖς Μαχαγιανιστῆς εἶτε Λαμαϊστῆς δὲν θὰ παρεδέχετο ὅτι ὅποιαδήποτε διατριβὴ μὲ τ' ὄνομα Βουδισμός θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἂν δὲν ἔδειχνε τὴν ἱστορία τοῦ δόγματος σὰν μιὰ προοδευτικὴ ἔμπνευση και τὸν δικὸ των πολιτισμὸ σὰν ἓνα ἀνεπτυγμένο και τέλειο ἀποτέλεσμα τῆς ἀρχικῆς ἰδέας.

Και ἐπὶ πλέον τὸ μέγεθος τοῦ θέματος περὶ Βουδισμού δὲν εἶνε δυνατόν νὰ περιορισθεῖ μόνο στὸν πολιτισμὸ και στοὺς ὁπαδούς του. Οἱ Ἰνδίες δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ παραδεχθοῦν μόνο γιὰ ὀρισμένο διάστημα τὶς ἰδέες και τὸν πολιτισμὸ τοῦ Βουδισμού χωρὶς νὰ συμμορφωθοῦν και χωρὶς νὰ τοὺς μείνουν ἴχνη ἀπ' αὐτά. Ἡ ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας και θρησκείας τοῦ Βουδισμού προεξέχει στὴ λογοτεχνία πού ἀκολούθησε ὕστερα ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ἐπεκράτησε ὁ Βουδισμός. Ὅπως λέγει κι ὁ ἀπόστολος Παῦλος (I Κορινθ., XIII 11) ὅταν ὁ Ἰνδὸς ἦταν παιδί ἐννοοῦσε σὰν παιδί και ἔκρινε σὰν παιδί. Ἄλλὰ ὅταν μὲ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Βουδισμού ἔγινε γιὰ λίγο ἄνδρας ἔβαλε κατὰ μέρος τὶς παιδικὰς του σκέψεις τουλάχιστον μέχρι τοῦ σημείου ὥστε τὰ πιὸ σοβαρὰ και πιὸ ἀνδρικὰ λόγια τοῦ Βουδισμού τοῦ Θεραβάδα ν' ἀκούωνται και ν' ἀντηχοῦν στὴν μετέπειτα ἐκκλησιαστικὴ και φιλοσοφικὴ λογοτεχνία τῶν Ἰνδιῶν ἀκόμα και σὲ σχολεῖα πού καταπολεμοῦσαν τὸν Βουδισμό. Πολὺ πειστικὰ ἐλέχθη ἀπὸ τὸν Ἐδμόνδο Χάρδν: ὁ Βουδισμός παρήκμασε

δταν τὰ ἀντίπαλα δόγματα υἱοθέτησαν ἀπ' αὐτὸν κάθε τι πὸν τοὺς ἦταν χρήσιμο.

Τώρα θὰ δοῦμε ὅτι χρειάζεται κάποια ἐκλογή τῆς ὕλης σ' αὐτὸ τὸ πελώριο θέμα, ἂν αὐτὸς ὁ μικρὸς τόμος πρόκειται νὰ περιέχει οὐσιώδη καὶ ὄχι μιὰ γενικὴ περίληψη ὀλοκλήρου τοῦ θέματος. Γι' αὐτὸ ἔκαμα μιὰ ἐκλογή γιὰ νὰ παρουσιάσω μερικὲς ἀπόψεις τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν πὸν περιέχονται στὸν Κανόνα τῆς Πάλι. Βασιζομένη σ' αὐτὸ τὸν Κανόνα ἀναπτύχθηκε μιὰ φιλοσοφικὴ παράδοση στὶς χῶρες τῆς Νοτίου Ἀσίας, ὅπου ὁ Βουδισμὸς ὑφίσταται καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται σὰν μιὰ ζωντανὴ κλεῖς πολιτισμοῦ, ὡς σήμερα. Ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν βροῦμε ἓνα πλήρες καὶ τέλει «σύστημα» φιλοσοφίας σ' αὐτὰ τὰ παλιὰ βιβλία τοῦ Θεραβάδα θὰ βροῦμε κάτι πὸν ἐνδιαφέρει πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὰ συστήματα. Θὰ βροῦμε εἴτε τὴν ἐκκόλαψη πρωτοτύπων συλλήψεων τῆς διανοίας ἢ τοῦλάχιστον τὰ παραδεδομένα συμπεράσματα μιᾶς παλαιότερης νοοτροπίας. Τὰ συστήματα δὲν τὰ κάνουν οἱ πρωτοπόροι τῶν διανοητικῶν ἐξερευνήσεων παρὰ ἐκεῖνοι πὸν ἔτυχε νὰ εἶνε, ὅπως οἱ Ἕλληνες λένε, «ἐπίγονοι». Ἀλλ' ὅπως ὅποτε, στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων ἰδεῶν δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὑπάρχει βαθύτατο ἐνδιαφέρον στὴ μελέτη αὐτῶν τῶν ἰδεῶν πὸν ἐχρησίμευσαν ὡς βάσεις μιᾶς ζωντανῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως παραπάνω ἀπὸ 2.000 χρόνια. Ἡ δική μας ἱστορία εἶνε περὶ τῆς ἴδιας χρονικῆς περιόδου, γιατί κ' ἡμεῖς τάχα δὲν τὴν ἐκληρονομήσαμε καὶ τὴν ἀφωμοιώσαμε ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγές; Αὐτὴ ἡ παράδοση μᾶς ἐδίδαξε νὰ ἐπι-

μοῦμε τὴ ζωὴ, τὸν κόσμον, τὸν ὁμοῖό μας καὶ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη.

Ἄν τώρα τὰ Πιτάκια τῆς Πάλι ἔχουν νὰ δείξουν πρωτότυπες φιλοσοφικὲς σκέψεις, ἂν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ πάρουν μιὰ θέση στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἔστω καὶ σὰν ἐκφυλισμένη παραφυὰς ἀρχαιοτέρων συνθέσεων, αὐτὸ δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ τὸ παραδεχθοῦμε. «Ὅσο περισσότερο προχωροῦμε σὲ ἔρευνες τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας», ἔγραψε ὁ καθηγητὴς Ρ. Πίσελ, «τόσο καὶ καθαρότερα φαίνεται ὅτι γιὰ μιὰ μερίδα τῆς Ἀνατολῆς ὁ Βουδισμὸς δὲν ἦταν μικρότερη βᾶσις πολιτισμοῦ ἀπ' τὸν Χριστιανισμὸ στὴ Δύση. Ἐνῶ ὁ Βουδισμὸς κερδίζει ἔδαφος ὡς θρησκεία, ὡς φιλοσοφία ἀρχίζει νὰ καταρρεῖ. Μὲ τὸν Γάρμπ καὶ τὸν Ἰάκωβο κ' ἐγὼ πιστεύω ὅτι ὁ Βούδας ὡς φιλόσοφος καθ' ὀλοκληρίαν βασίζεται στὸν Καπίλα καὶ τὸν Πατανγιάλι.» Δηλαδή ὅτι φιλοσοφικὲς γνώμες πὸν μποροῦμε νὰ συναντήσωμε στὰ βουδιστικὰ δόγματα τοῦ Κανόνος τῆς Πάλι—ὁ Πίσελ παραδέχεται ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶνε καὶ τὰ ἀρχαιότερα καὶ τὰ χρησιμοποιεῖ ὡς αὐθεντικά—προέρχονται ἀπὸ ἔργα πὸν θεωροῦνται ὅτι εἶνε τῶν δύο φιλοσόφων Καπίλα καὶ Πατανγιάλι. Τὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε εἶνε τοῦ Σάνκκα οἱ Ἀφορισμοὶ καὶ τοῦ Γιογασούτρα ἐπίσης μιὰ συλλογὴ ἀφορισμῶν. Γιὰ τοὺς δύο διανοουμένους, Καπίλα καὶ Πατανγιάλι, ὡς ἱστορικὰ πρόσωπα, δὲν ἀκούεται καμμιὰ ζωντανὴ μαρτυρία καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ φαίνεται νᾶνε φυλαγμένα σὲ ἀπομνημονεύματα, τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὁποίων εἶνε πολὺ μεταγενέστερα τῆς Χριστιανικῆς ἐπο-

χῆς. Ἡ παράδοσις ὅμως ἀποδίδει στίς ἀρχικὰς πηγὰς πολὺ μεγαλύτερη ἀρχαιότητα.

Ἄς τὸ θεωρήσωμε αὐτὸ ἀρκετὸ γιὰ τὴν εἰσαγωγή. Ὁ σκοπὸς μου ἐδῶ δὲν εἶνε νὰ διαφιλονικῶ ἀλλὰ μόνον ν' ἀναπτύξω μερικὰς προεξέχουσας φιλοσοφικὰς ἀπόψεις, πού—πρωτότυπες ἢ ὄχι—περιέχονται στὸ κείμενον τοῦ Κανόνος τῆς Πάλι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΔΑΜΜΑ ΚΑΙ ΑΒΙΔΑΜΜΑ

ΟΤΑΝ ἓνας φιλόλογος Βερμανός, Σιγκαλέζος ἢ Σιαμαῖος, ὁμιλεῖ ἢ γράφει, σὲ θέμα θρησκευτικὸ ἢ φιλοσοφικόν, ὄχι μὲ τὸν σκοπὸν νὰ κατηγήσει ἀλλὰ νὰ ἀναλύσει, νὰ καθαρῖσει, νὰ ταξινομήσει καὶ νὰ ἐξηγήσει, λέγεται ὅτι αὐτὸς ὁμιλεῖ ἢ γράφει ὄχι Δάμμα παρὰ Ἀβιδάμμα.

Ἡ λέξις Δάμμα μᾶς εἶνε ἴσως πιὸ γνώριμη στὸν βεδικὸν ἢ σανσκριτικὸν τῆς τύπο Dharma, εἶνε μιά ἀρχαία Ἰνδικὴ λέξις μὲ τὴν εὐρεῖαν ἔννοιαν τοῦ Δικαίου, Ἀγαθοῦ, Δικαιοσύνης καὶ Ἠθικοῦ Νόμου. Καὶ ἡ ἔννοια κατήντησε νὰ προσωποποιηθῇ σὰν ἓνας θεὸς μεταξὺ τῶν θεῶν. Ἐτυμολογικῶς, ἡ λέξις εἶνε τῆς ἴδιας καταγωγῆς μὲ τὴν «μορφή», ἡ συνήθης ἀριανὴ ρίζα dhar, πού σημαίνει ὑποστηρίζω, συγκρατῶ, διατηρῶ, κατέχω, φυλάττω. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ συντατίσωμε τὴ λέξιν Δάμμα μὲ τὴν λέξιν «μόρφωσις», ἂν αὐτὴ ἡ λέξις ἔννοεῖ ὑψηλότερα ζητήματα παρὰ μόνον καλὴν συμπεριφορὰν. Ἔχει ἐπίσης μεταφρασθεῖ ἀπὸ ἐρμηνευτὰς τῆς Πάλι μὲ τὴν σημασίαν Ἰδεῶδες, Ἀλήθεια, Νόμος, Δίκαιον, Σύστημα ἢ Δόγμα, κατὰ τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου. Κάθε θρησκεία ἢ ἠθικὸς δά-

σκαλος τῶν ἀρχαίων Ἰνδιῶν εἶχε κάποιο «Δάμμα» νὰ προτείνει. Λέγεται γιὰ κάποιον δάσκαλο πού δηθεν ρωτοῦσε κάποτε τὸν Βούδα: «Ποιό, κύριε, εἶνε τὸ Δάμμα σου μὲ τὸ ὁποῖον ἔλκεις τοὺς μαθητάς, πού ἀφοῦ βρῆκαν παρηγοριά, τὸ ἀναγνωρίζουν ὅτι εἶνε τὸ ἔσχατό τους στήριγμα καὶ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς των;»

Ἡ λέξις «θεμελιῶδες» εἶνε, ἀπ' τὸν σχολιαστὴ αὐτῆς τῆς παραγράφου, μεταφρασμένη «ἀρχαία» ἢ «πατροπαράδοτη». Καὶ πραγματικῶς αὐτὸ ποτὲ δὲν λημονιέται στὰ βιβλία τῆς Πάλι: ὅτι ὁ Βούδας ἐκφράζει ὄχι μόνο τις δικές του πεποιθήσεις, ἀλλὰ ἐπίσης κάτι πού ἦταν καὶ ὑπῆρξε στὸ ἀπέραντο παρελθὸν καὶ πού θᾶνε πάντα ἀντικειμενικῶς καὶ σταθερῶς βᾶσιμο καὶ ἀληθινὸ γιὰ κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία, κάτι πού ἦταν νόμος κοσμικός, αἰώνιος, χρήσιμο, πανταχοῦ παρόν, εἴτε εἶνε ἄορατο ἢ ὄχι. Καὶ τὸ ἔργον καὶ ὁ κύριος σκοπὸς ἐνὸς Βούδα δὲν εἶνε νὰ ἐπινοήσῃ ἢ νὰ δημιουργήσῃ ἕνα καινούργιο Δάμμα παρὰ ν' ἀνακαλύψῃ, ξαναδημιουργήσῃ καὶ ἀναζωογονήσῃ ἐκεῖνον τὸν ἀρχαῖο τύπο. Τὸ δικό του Δάμμα εἶνε νὰ διαδώσῃ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀρχαίου καὶ νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ στὶς εἰδικές ἀνάγκας τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν μεταγενεστέρων του. Ἴδου πῶς ὁ ἴδιος ὁ Βούδας ἔβλεπε τὴν ἀποστολὴν του:—«Ὅπως ἕνας ἀνθρώπος, ἀδελφοί, περιπλανώμενος στὸ δάσος, μπορεῖ νὰ δεῖ ἕνα παλιὸ δρομάκι, μιὰ παλιὰ λεωφόρο καταπατημένη ἀπὸ ἀνθρώπους προγενεστέρους ἐποχῆς καὶ ἀκολουθώντας τὸν δρόμο αὐτὸν μπορεῖ ν' ἀνακαλύψῃ ἕνα ἀρχαῖο χω-

ριό, ἕνα ἀρχαῖο παλάτι, τὴν κατοικίαν ἀνθρώπων προγενεστέρων αἰώνων, περιτριγυρισμένη μὲ πάροχο καὶ ἄλλος καὶ μικροὺς λατοῦς καὶ τοίχους, ἕνα τερπνότατο μέρος· καὶ αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος γυρίζει πίσω γιὰ ν' ἀναγγεῖλει στὸν βασιλιᾶ ἢ τὸν ἱερέα του: Πρόσεξε, Κύριε, καὶ μάθε τί ἔχω ἰδεῖ! Καὶ ἀφοῦ τοῦ τὸ πεί προσκαλεῖ τὸν βασιλιᾶ νὰ ἀνοικοδομήσῃ ἐκεῖνη τὴν πόλιν, κι' αὐτὴ ἢ πόλις σὲ λίγο ἀκμάζει καὶ ξαναγεμίζει ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ πλοῦτο:—'Ἐτσι κι' ἐγώ, ἀδελφοί, ἔχω ἰδεῖ ἕνα ἀρχαῖο Δρομάκι, μιὰ ἀρχαία Λεωφόρον πού ἐπάτησαν οἱ Βούδες τῶν περασμένων αἰώνων... πού ἀφοῦ τὴν ἀκολούθησα καταλαβαίνω ζωὴν κι' ἐκεῖνο πού ἔρχεται ἀπ' αὐτὴν κι' ἐκεῖνο πού φεύγει.—Κ' ἔτσι ἀντιλαμβάνομαι ὅτι τὸ ἔχω δηλώσει στὴν ἀδελφότητα καὶ στὸ λαό, οὕτως ὥστε ἡ ἀγία ζωὴ ἀνθεῖ καὶ ἔχει ἐπεκταθεῖ πάλιν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.»

Καὶ ἔτσι φυσικᾶ λέγει κάθε μεγάλος ἀναμορφωτής. «Στὴν ἀρχὴ ἦταν ὁ Λόγος...», «Οἱ λόγοι πού μιῶ δὲν εἶνε δικοί μου.» Ὁ Κομφούκιος ἐπίσης ἀκολουθεῖ τὸν Χριστὸ καὶ τὸν Βούδα:—«ἡ δουλειά μου εἶνε μᾶλλον νὰ δείχνω παρὰ νὰ παράγω.»

Τὸ Δάμμα λοιπὸν δὲν σημαίνει καμμιά ἰδιαίτερη θρησκεία καὶ μόνον οἱ Βουδισταὶ ἔδωσαν ἀπέραντη ἔκταση καὶ βαθύτητα στὴν ἔννοιάν της. Διότι γι' αὐτοὺς ἐσημαίνει τὴν κανονικὴν, ἀναγκαίαν καὶ αἰωνίαν ἐντολὴν καὶ νόμον ὄλων τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν πραγμάτων, ἦταν ἀντὶ τῆς λέξεως Θεοδικία, ὁ Κόσμος, πού δημιουργήθηκε καὶ συνεχίσθηκε ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ καὶ τελικὴ αἰτία. Δὲν ἦταν θεότης γι' αὐτούς, ἀλλὰ ἡ Ἀνάγκη πού βρίσκεται

πάνω απ' τή θεότητα, πράμα πού ὁ Αἰσχύλος περίπου τήν ἴδια ἐποχή ἔδειχνε στόν «Προμηθεά» του. Ὅπως ὁ νόμος τῆς βαρῦτητος ὑφίσταται, εἴτε ἀναφανοῦν Νεῦτωνες γιά ν' ἀνακαλύψουν τήν ἐνέργειά του ἢ ὄχι, ἔτσι καί γιά τοὺς Βουδιστάς τὸ Δάμμα ὑφίσταται καί ἐνεργεῖ εἴτε ἢ τρέχουσα ἐποχή γεννήσει ἓνα Βούδα ἢ ὄχι.

Ἄς ἀφήσωμε γιά λίγο τὸ ζήτημα ἕως ἐδῶ. Μπορεῖ νὰ φαίνομαι ὅτι ἀποδίδω στή λέξη μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀπὸ κείνη πού δόθηκε ἀπ' τοὺς σοφοὺς τῆς Πάλι, π.χ. ἀπὸ ἐκείνη πού δόθηκε ἀπ' τὸν Ρὺς Νταίβιντς στὸ βιβλίο του «Βουδιστικαὶ Ἰνδία» (σελ. 292), ὅπου παρομοιάζει αὐτὴν μὲ τὸν «καλὸ τρόπο» πού ἓνας ἄνθρωπος μὲ δίκαια αἰσθήματα θὰ κρίνει ὀρθὸν ὅτι πρέπει σὲ κάθε στιγμή ν' ἀκολουθῆσει. Ἄλλὰ δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ παραγκονίσω αὐτὴν τὴν καθαρῶς ἠθικὴ ἄποψη τοῦ Δάμμα. Στὴν παράγραφο πού προαναφέραμε ὁ συγγραφεὺς συζητεῖ τὴν χρῆση τοῦ Δάμμα στὰ διατάγματα τοῦ Ἀσόκα καί «ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἔτυχε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καθὼς ἦταν στὶς Ἰνδίες στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀσόκα». Τοῦτο, αὐτὸς γράφει, δὲν εἶναι νόμος πού συχνὰ χρησιμοποιεῖται γιά Δάμμα. Ἐδῶ δὲν ἐνδιαφέρομαι τόσο πολὺ γιά τὴν ἠθικὴ ἄποψη ὅσο γιά ἐκεῖνο τὸ βάθος τῶν φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν πού εἴτε ἐκδηλοῦται εἴτε ὄχι βρίσκεται στὴ βάση τῶν πιὸ σοβαρῶν κρίσεων πού ἔχομε περὶ ζωῆς καί τοῦ συνόλου τῶν πραγμάτων. Καί ἀκριβῶς ὅπως γιά μᾶς ἡ λέξις «Νόμος» μπορεῖ νὰ ποικίλλει ἀπὸ τοὺς γραπτοὺς νόμους καί τοὺς νόμους τῆς φύσεως ἔτσι καί ἀπὸ τὸν κοινὸ Ἰνδὸ Βουδιστῆ, γιά τὸν ὁποῖο

αὐτὰ τὰ πράματα ἦσαν προωρισμένα, ἴσαμε τὸν λόγιο Βουδαγόσα ἢ ἔννοια τοῦ Δάμμα ποικίλλει σὲ σπουδαιότητα καί σημασία.

Δάμμα, Τάο, Ἀνάγκη, Ἀγαθὸν ὅλα αὐτὰ μὲ διάφορες ἀποχρώσεις σημασίας καί σπουδαιότητος παριστάνουν ἓνα σωρὸ τεχνάσματα τῆς πρώτης ἀνθρωπίνης διανοίας γιά ν' ἀντιληφθεῖ μιὰ ἀπρόσωπη ἀρχὴ ἢ σειρὰ πραγμάτων προγενεστέρων καί πιὸ σταθερῶν ἀπ' τὴ θεότητα πού διοικεῖ καί προσωποποιεῖ αὐτὲς τὶς ἔννοιες. Ἄν ἐξετάσωμε τὰ συστήματα πού ἀναπτύσσουν κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς 4 ἔννοιες μὲ τὸ ἐρώτημα:—Ἄν αὐτὰ ὑπάρχουν ποῖος τὰ δημιούργησε;—εἶνε σὰν νὰ ἀντιστρέφωμε τὴν ἄποψή των. Ἀντίκειται στὴν ἰδέα τοῦ Βουδισμοῦ νὰ βλέπει στὸ Δάμμα τὴν ἐκδήλωση μιᾶς ὑπάρξεως πρὶν ἀπ' αὐτό. Ὁ Βουδισμὸς ἀρκεῖται νὰ παρακολουθεῖ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς κοσμικοῦ Κανόνος ἢ Δάμμα. Μ' αὐτὸ φθάσαμε σὲ μιὰ θεμελιώδη ἰδέα τῆς Βουδιστικῆς φιλοσοφίας.

Ἄλλὰ ἂν τὸ Δάμμα εἶνε ἓνας κοινὸς ὅρος στὴν ἰνδικὴ διανόηση, τὸ Ἀβιδάμμα φαίνεται ὅτι εἶνε μιὰ ἔκφραση πού χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τοὺς Βουδιστάς. Καί γι' αὐτοὺς τὸ Ἀβιδάμμα πού σημαίνει, κυριολεκτικῶς, «πέραν», ἢ «εἰς ἄκρον Δάμμα», περιλείπει ὅλη τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς θεωρίας ὡς θεωρίας καί μιᾶς λογικῆς μεθόδου. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ λέξις μεταφυσικὴ συμβαδίζει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀφοῦ αὐτὸς τὴν ἐχρησιμοποίησε, ἐνῶ ὑπῆρχε ἡ λέξις φυσικὴ, ἔτσι καί ὁ ὅρος Ἀβιδάμμα συμβαδίζει μὲ τὸν Βουδισμό, δηλαδὴ μὲ τὸν Ἰνδικὸ πολι-

τισμό όταν έγινε βουδιστικός. Ἡ πρώτη ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ Βουδιστικοῦ πολιτισμοῦ περιέχεται στὰ ἑπτὰ βιβλία τῶν Πιτάκιων τῆς Πάλι πού ὀνομάζονται Ἄβιδάμμα-Πιτάκια. Ἀπό αὐτά τὰ ἑπτὰ βιβλία φαίνεται ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν εἶνε ἐνήμεροι κάποιας λογικῆς ἐννοιῶν καί συλλογισμῶν, ὀρισμῶν καί διαιρέσεων πού μοιάζει ἀλλά καί διαφέρει ἀπό τίς μεθόδους πού κληρονομήσαμε ἀπό τοὺς Ἕλληνες. «Οἱ πραγματικοὶ ἰδρυταὶ τῆς λογικῆς τοῦ Μεσαίωonos», γράφει ὁ καθηγητῆς Βιδγναμβουσανά τῆς Καλκούτας, «ἦσαν Βουδισταί», μολονότι σ' ἀρχαιότερα Ἄβιδάμμα-Πιτάκια ἔγομε μόνον λογικὴ ἐφηρμοσμένη καί ὄχι ἀκόμη συστηματοποιημένη σὲ βιβλία.

Πραγματικῶς ἢ κάπως ἐπιπόλαιη γνωριμία μας μ' αὐτά τὰ περίεργα παλιὰ βιβλία μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι αὐτὰ ἐν μέρει ἐχρησίμευαν ὡς ἐγχειρίδια λογικῆς μεθόδου.

Μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ διαλέγουν καί ἀντικαθιστοῦν δόγματα περιεχόμενα εἰς τὰ δογματικά Πιτάκια ἢ Σούττα-Πιτάκια. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ ὀρίζουν ἔννοιες καί διατυπώνουν συλλογισμοὺς σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀκριβείας. Ἐπίσης ἐξετάζουν μέγαν ἀριθμὸν περιπτώσεων πού ἀπάνω σ' αὐτὲς ἐφαρμόζουν τοὺς τύπους τῶν. Δὲν θ' ἀσχοληθῶ πολὺ μ' αὐτὰ παρὰ μόνον θὰ προσθέσω τοῦτο:

Στὰ Ἄβιδάμμα-Πιτάκια βλέπομε ὅτι ὁ Πήγασος τῆς Ἰνδικῆς φαντασίας ἦταν γιὰ πρώτη φορὰ χαλιναγωγημένος. Πουθενὰ ἄλλοῦ ἐκτὸς στὶς Ἰνδίες δὲν βλέπομε τὴν ἀνθρώπινη φαντασία τόσο ἐλαστικὴ καί ἄφθονη νὰ παίξει μὲ τὸν καιρὸ, τὴν ἔκταση καί τὸ ἄπει-

ρον καί πουθενὰ ἄλλοῦ ὅσο σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα Θεραβάδα δὲν παρουσιάζεται τέτοια ἀποφασιστικὴ προσπάθεια ὄχι νὰ ἐξαφανισθοῦν ἐντελῶς τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας παρὰ νὰ περιορισθοῦν, νὰ τακτοποιηθοῦν καί νὰ συστηματοποιηθοῦν. Ὁ Πήγασος ἐχαλιναγωγῆθη, ἀλλὰ διετήρησε τὰ φτερά του. Οἱ θεοί, ὡς θεοί, χάνουν ἀπ' τὴν ἀξία τους. Μένουν ὡς εὐτυχισμένα ἀναγεννημένα ἀνθρώπινα ὄντα, πού ζοῦν περισσότερο καιρὸ ἀλλὰ ὄχι αἰώνια. Καθένας πού εἶχε τὴν ἀπόφαση ν' ἀσκήσῃ τὸ σύστημα τῆς ἐπίμονης, ἐντατικῆς μελέτης τοῦ ἑσωτερικοῦ κόσμου μὲ τὸν αὐτοῦ πνωτισμὸ πού λέγεται Γιάννα, καί ἦταν ἀρκετὰ καθαρὸς στὴν καρδιά του ὥστε νὰ φθάσῃ στὸ Ἄβίνα ἢ ὑπερφυσικὴ ἐνόραση, αὐτὸς μποροῦσε νὰ δεῖ μακρότερα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς. Λίγοι τάχα ἄλλοι καί ἄνδρες καί γυναῖκες τὸ εἶχαν ἀποδείξει; Καί ὅσα μᾶς εἶπαν καί μᾶς ἐδίδαξαν ἔπρεπε νὰ ἐξερευνηθοῦν καί νὰ ταξινομηθοῦν μέσα σ' αὐτὸν ὄλο τὸν ὄγκο τῶν ὄρων καί τύπων. Γι' αὐτὸ ὁ Ἰνδὸς Βουδιστῆς μὲ τὴν χαλιναγωγημένη σκέψη δὲν εἶνε διόλου τόσον περιορισμένος στὸ ἔδαφος τῆς θετικότητος ὅσον ὁ σύγχρονος Εὐρωπαῖος.

Τὸ Ἄβιδάμμα ἀκόμα ἦταν ἓνα ὄργανο γιὰ τὴν τακτοποίηση τῆς σκέψεως. Κατὰ τὸν μέγιστον λόγιον σχολιαστὴν τοῦ Ε' αἰῶνος μ.Χ., τὸν Βουδαγόσαν, εἶχαν προβλέψει τὴν ἐκκαθάριση τοῦ Κανόνος ἀπ' τίς ὑπερβολὰς αὐτῆς τῆς σκέψεως, πού ὅπως εἶχε διδάξει ὁ Βούδας ὀδηγοῦν στὴν ἀπώλεια τῆς διανοητικῆς ἰσορροπίας καί στὴν παραφροσύνη. Καί τὸ ἐπέδιωξαν πρῶτον μὲ τὴν προσπάθεια νὰ δώσουν καθαρὴ ἔννοια καί τελεία ἐξήγηση σὲ

όλους τούς όρους πού χρησιμοποιοῦνται στὰ δογματικά ἄρθρα. Καί μ' αὐτὸ ἐξασφάλισαν μιὰν ἀμοιβαία συγκράτηση στὶς σημασίες καὶ στὶς σχετικὲς ἔννοιες. Δεύτερον μὲ τὸ ν' ἀπαγγέλλουν τὸν Κανόνα μὲ ὠρισμένη ἀπαγγελία. Τρίτον, μὲ τὸ νὰ περικόπτουν κάθε τυχὸν ἐτερόδοξο χωρίον μέχρις οὗτου τὸ καταστήσουν ἀκατανόητο. Τέταρτον, καὶ σ' αὐτὸ ἐγκτεται ἡ κυριώτερη, γιὰ νὰ μὴ ποῦμε ἡ μόνη, περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὰ Ἀβιδάμμα-Πιτάκια πραγματικῶς συνεισέφεραν στὴ Βουδιστικὴ Φιλοσοφία μὲ τὸ νὰ σπουδάσουν τίς γενικώτερες νοητὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν φαινομένων. Αὐτὲς ὑπολογίζονται ἴσαμε 24. Ἴδου μερικὲς:—

Ἐνα φαινόμενο μπορεῖ νὰ συσχετισθῆ μ' ἓνα ἄλλο ὡς πρὸς τὴν «κατάσταση, σκοπὸ, ἐπιρροή, συνύπαρξη, συνάφεια, ἀμοιβαιότητα, διαδοχὴ»... κ.λ.

Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὅλος αὐτὸς ὁ ὄγκος τῆς διανοητικῆς πειθαρχίας ἐδιδάσκετο σὲ βιβλία. Τὸ ὕφος αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν βιβλίων μᾶς τὸ θυμίζει διαρκῶς. Συχνά, ὁ μόνος τρόπος πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ βοηθηθεῖ τὴν παραφορτωμένη μνήμη εἶνε μιὰ κανονικὴ ἀλλὰ ἀτέλειωτη ἐπανάληψη προφορικῆς περιλήψεως ὅπου μόνον ἓνας ὄρος μιᾶς σειρᾶς παραλλάζει κάθε φορά. Πιθανὸν νὰ χαμογελάσωμε καὶ νὰ χασμουρηθοῦμε γιὰ τ' ἀποτελέσματα καὶ νὰ μιλοῦμε γιὰ «ἐπιγόνους» καὶ γραμματικὴ σχολαστικότητα. Καὶ ὅμως ὁ σκοπὸς ἦταν σπουδαῖος καὶ ἐξεπληρώνετο, χωρὶς ὀπτικὸν μέσον κατατάξεως, ἔκτακτα. Καὶ ἀπορεῖ κανεὶς βλέποντας πόσον ἡ ὑπερβολὴ στὴν ιδιοσυγκρασία τῶν Ἰνδῶν καὶ ἡ μετριопάθεια στὴν

ιδιοσυγκρασία τῶν Ἑλλήνων, ὠφείλοντο στὴν ἔλλειψη ἢ ὑπαρξὴ ἀναλόγως, κατὰ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα ἐκατέρων, τῆς πλήρους γραπτῆς σκέψεως.

Ἄς παραδεχθοῦμε ὅτι τὰ Ἀβιδάμμα-Πιτάκια δὲν εἶνε τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ βουδιστικὴ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἐπιστήμη πού βασίζεται στὸ Δάμμα τῶν Πιτακίων τῆς Πάλι καὶ ὅς ἐξακολουθήσωμε νὰ τὰ θεωροῦμε ὡς παράδοση. Ἄν παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ Βούδας Γκοτάμα πέθανε τὸν Ε' αἰῶνα π.Χ. καὶ ὅτι ὁ Κανὼν ἄρχισε, αὐξήθηκε καὶ τέλος πῆρε τὸ τωρινὸ σχῆμα, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν δύο ἐπομένων αἰῶνων, θὰ δοῦμε σ' αὐτὸν τὸν Κανόνα καὶ στὴ λογοτεχνία τῆς Ν. Ἀσίας, πού μαζεύθηκε γύρω του, μιὰ συνεχῆ σειρά δογμάτων, στὴν ἀρχὴ προφορικῶν καὶ κατόπιν γραπτῶν καὶ προφορικῶν, κατὰ προσέγγιση μιᾶς περιόδου 2200 ἐτῶν, ἂν ὄχι περισσοτέρων. Περισσότερα ἴσως γιὰ μερικὰ μέρη τῶν πρώτων δύο Πιτακίων καὶ μέρη τῶν Σούττα-Πιτακίων ὅσο γιὰ τὰ Ἀβιδάμμα-Πιτάκια αὐτὰ δὲν εἶνε βέβαια τόσο παλιά. Καὶ χωρὶς νὰ πέσωμε πολὺ ἔξω μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔνωση τῆς Ἰνδικῆς παιδείας ὑπὸ τὸν Βουδισμό δὲν ἀπέχει πολλὰς δεκαετηρίδες ἀπὸ τὴν ἔνωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὑπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Τώρα ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἑξαιρετικὴ διαφορὰ στὴ συνοχὴ τοῦ Βουδιστικοῦ Ἀβιδάμμα ὅταν συγκρίνεται μὲ τὴ συνοχὴ τῆς Χριστιανικῆς φιλοσοφίας ὅτι γιὰ μᾶς αἱ ιδέες τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν προδρόμων των τρέχουν πλαῖι στὸ ρεῦμα τῶν χριστιανικῶν μας δογμάτων ὅπως δύο χεῖμαρροι πού ποτὲ δὲν ἐνώνονται. Μᾶς

μεταβιβάσθηκαν ἐν μέρει ἀπ' τὴν ἴδια τὴν Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἐν μέρει παρὰ τὴν ἀντίδραση ποὺ αὐτὴ ἔδειξε στὴν ἀρχή. Ἄλλὰ γιὰ τοὺς Βουδιστὰς, ἡ μέθοδος ποὺ ὀνομάζεται Ἀβιδάμμα βγήκε ἀπ' τὴν ἴδια ρίζα, ἀπ' τὸ Δάμμα. Δὲν εἶνε γι' αὐτοὺς εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως, ποὺ εἰσήχθη ἀπ' τὴν ἀρχὴ μὲ τὴν ἄδεια τῶν διδασκῶν ὡσὰν μιὰ πίστις ποὺ νὰ ἦλθε ἀπὸ ἄλλου καὶ ν' ἀναπτύχθηκε. Γιὰ ν' ἀναγνωρίσωμε τὴν ἐνότητα στὴν παράδοση τῆς Θέρας πρέπει νὰ προσπαθήσωμε ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν ὄψη ποὺ ἡ Χριστιανικὴ φιλοσοφία θὰ παρουσίαζε ἂν μπορούσαμε νὰ μετατοπίσωμε τοὺς πρώτους αἰῶνας μ.Χ. στοὺς τελευταίους π.Χ., ἂν μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων διδάχθηκαν στὰ πόδια τοῦ ἁγ. Παύλου καὶ τοῦ ἁγ. Πέτρου, ἢ νὰ βγάλωμε ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη ἓνα χριστιανικὸ Ἀβιδάμμα.

Τὸ Ἀβιδάμμα εἶχε πάψει, καθὼς γνωρίζομε, ἀπὸ πολὺν καιρὸ νὰ διδάσκεται στὸν ἅγιό τόπο τοῦ Βουδισμού. Ἀπ' τὰ κυριώτερα κέντρα ὅπου διαδοχικῶς διδάχθηκε, ἡ Γεταβάνα εἶνε κατεστραμμένη καὶ τὸ μέρος τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ναλάνδα, ποὺ λεηλατήθηκε, τὰ μικρὰ ἄροτρα σκαλίζουν τὸ χῶμα ποὺ τὰ σκεπάζει. Ἀλλὰ ὁ δαυλὸς τῆς Θέρας ποὺ παραδόθηκε ἀπ' τὸν ἱεροποστολικὸ πόθο μετέφερε τὴ φωτιά, ἀπὸ κείνους τοὺς πρώτους Ἰνδικοὺς βωμοὺς, στὰ διάφορα κέντρα πολιτισμοῦ τῆς Κεϋλάνης καὶ Ἄπω Ἰνδιῶν, καὶ αὐτὴ ἡ φωτιά ποτὲ δὲν ἔσβησε. Στὰ ἱεροσπουδαστήρια τῆς Κεϋλάνης, Σιάμ καὶ Βιρμανίας ὁ Κανὼν τῆς Πάλι ἐδιδάσκετο καὶ διδάσκεται ὡς ἱερός, ἀπ' τὸν καιρὸ ποὺ εἰσήχθη ὡς τώρα.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συνεχὴς ὀρθοδοξία δὲν ἀπέκλεισε τὴ ζωικότητα ποὺ ἐξελίσσεται ἤσυχχα. Τὴν ἔχουν παρομοιάσει μὲ τὸ ἀργὸ κύλισμα ἑνὸς ποταμοῦ τῶν πεδιάδων. Αἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ φιλολογία τοῦ Ἀβιδάμμα εἶνε ἀκόμα ἀξιοθρήνητα ἔλλιπεις. Ἀλλὰ τοὐλάχιστον ξέρομε ἀρκετὰ γιὰ τὰ παλαιότερά της συγγράμματα ὥστε νὰ δοῦμε μιὰ σημαντικὴ πρόοδο στὴν ἀναλυτικὴ δύναμή της. Ἀπὸ τρία ἔργα ποὺ σώζονται, γνωστὰ ὡς προγενέστερα τοῦ Ἀβιδάμμα (ἀφοῦ τ' ἀναφέρει ὁ Βουδαγόσα) (προγενέστερα δηλαδὴ τοῦ Ε' αἰῶνος μ.Χ.), ἓνα ποὺ εἶνε προσιτὸ στοὺς Ἀγγλοὺς ἀναγνώστας εἶνε «Οἱ ἀπορίες τοῦ βασιλέως Μιλίνδα». Στὶς σοφὲς ἀπαντήσεις τοῦ Ναγασένα, μολονότι εἶνε κατάλληλες γιὰ τὸ σχετικῶς ἀπλὸ μυαλὸ τοῦ βασιλέως, παρατηροῦμε μιὰ ἀξιοσημεῖωτη ψυχολογικὴ πρόοδο καὶ μιὰ ἐξαιρετὴ ἐπιτηδειότητα στὴν ἀνάπτυξη φιλοσοφικῶν θεμάτων. Ἡ ψυχολογία στὰ ἔργα τοῦ ἰδίου τοῦ Βουδαγόσα παρουσιάζει μιὰ ἐξέλιξη ἀκόμα πιὸ ἀξιοσημεῖωτη.

Στὴν ἐποχὴ του, ὁ φιλοσοφικὸς πολιτισμὸς τῶν Βουδιστικῶν Ἰνδιῶν εἶχε μέσον ἐκφράσεως τὴ Σανσκριτικὴ. Στὴ φιλολογία αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ ὑπάρχουν πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λογικῆς καὶ μεταφυσικῆς ἐξελιξέως. Ἀλλὰ ὁ Βουδαγόσα ἀνῆκε στὴν παράδοση τῆς Πάλι, στὴν τάξη τῶν Θεραβάδα καὶ συνέγραψε στὴν Κεϋλάνη. Καὶ ὑπολείπεται πολλὴ ἐργασία γιὰ νὰ κατορθώσει κανεὶς νὰ κάνει προσιτὰ τὰ ἔργα του καὶ τῶν διαδόχων του. Ἡ σύντομη περίληψη τῆς φιλοσοφίας ποὺ ὀνομάζεται «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἀβιδάμμα», ἡ ὁποία γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, μαζὶ μ' ἓνα κύκλο ἀπομνημονευμάτων, ἀπο-

τελοῦσε τὸν πυρῆνα τῆς ἐκπαιδεύσεως στὰ νότια βουδιστικά κέντρα, ἴσαμε σήμερα δείχνει ὅτι αἱ προσπάθειες γιὰ φιλοσοφικὴ σύνθεση πάντοτε προώδευαν.

Περισσότερες ἔρευνες στὴ μεσαιωνικὴ καὶ σύγχρονη Βουδιστικὴ φιλολογία μποροῦν νὰ δείξουν ὅτι αἱ διαφορὲς χώρες ποὺ τὴν καλλιεργοῦν—ἡ Κεϋλάνη, ἡ Βιρμανία, τὸ Σιάμ, γιὰ ν' ἀρκεσθοῦμε σ' αὐτές—μποροῦν ἀπὸ διαφορὲς στὸν ἐθνικὸ πολιτισμὸ των, ἐκφραστικὰ μέσα καὶ περιβάλλον, κάθε μιὰ νὰ ἔχει ἀποκτήσει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ δόγματα. Ὅπωςδήποτε ὅμως ἡ ποικιλία αὐτὴ συγκρατεῖται: 1) Ἀπ' τὴ στοιρικὰ διατηρημένη ἐνότητα στὴ φιλολογία τῶν Κανόνων. 2) Ἀπ' τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Βουδαγόσα, τοῦ ὁποῦ «Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀγνότητα» καὶ τὰ σχόλια ἐχρησίμεψαν ὡς λεωφόρος ὁδοξίας. 3) Μὲ τὴν ἴδια συνήθεια ποὺ εἶχαμε κ' ἔμειν στὴν Εὐρώπῃ τὸν Μεσαίωνα, δηλαδὴ μὲ τὸ νὰ πηγαίνουν Βουδισταὶ μαθηταὶ σὲ διάφορα ξένα κέντρα σπουδῶν. Ὅπως ἡ Λατινικὴ ἦταν διεθνὴς γλῶσσα μεταξὺ τῶν ἐπιστημόνων μας ἔτσι καὶ ἡ Πάλι γι' αὐτούς. Ἡ Πάλι εἶνε ἀκόμα ἡ γλῶσσα στὴν ὁποία εἶνε γραμμένα τὰ περισσότερα βιβλία τοῦ Ἀβιδάμμα. Καὶ ξαναλέγω ὅτι ὅταν γνωρίσωμε καλύτερα αὐτὰ τὰ βιβλία, παλιὰ καὶ νέα, θ' ἀνακαλύψωμε μεγάλη ποικιλία ποὺ ὀφείλεται στὶς διαφορὲς φυλὲς καὶ περιβάλλον.

Ἀναμφιβόλως μιὰ παράδοση ποὺ ἔμεινε τόσο καιρὸ χωρὶς ἑξωτερικὲς διαστρεπτικὲς ἐπιδράσεις, μακρὰ ἀπὸ ἑσωτερικὰ σχίσματα, δὲν μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ κ' ἐξελιχθεῖ ἔτσι ὥστε ν' ἀνταποκρίθῃ στὶς προοδευτικὲς ἰδέες

τῆς ἀνθρώπινης σκέψεως. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μακροβιότης τοῦ Βουδισμοῦ παρουσιάζει αὐτὴ τὴ σύνθετη ὄψη χαρακτηριστικῶν καὶ φανταστικῶν ἰδεῶν δὲν μᾶς κάνει νὰ χάσωμε τὸ ἐνδιαφέρον μας καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς διανοουμένους ποὺ δημιουργοῦν τὴν φιλοσοφία τῆς αὔριου.

Σκεφθῆτε μιὰ στιγμὴ τὸ μεγάλο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ βρίσκεται στὸ γεγονὸς καὶ στὴ φύση μιᾶς ἀρχαίας συνεχοῦς παραδόσεως. Ἐμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι κινούμεθα γύρω ἀπὸ μιὰ τροχιά φιλοσοφικῆς παραδόσεως ποὺ εἶνε 25 αἰῶνων ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Θαλῆ. Αὐτὴ τὴν ὀνομάζομε ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση. Δὲν ἔχει συγχωνεύσει ἰδέες μόνο ἀπὸ πηγὲς ἑλληνικὲς, ἀλλὰ εἶνε ἡ πιὸ κατάλληλη ποὺ ἐπέζησε ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ναυάγια. Πιθανὸν νᾶνε πιὸ κατάλληλη γιὰτὶ εὐδοκίμησε πιὸ εὐκόλα ἀπὸ ἄλλες ἀνάμεσα στοὺς διάφορους μύθους καὶ ἔθιμα τῆς κοινωνίας ὅπου ἀνετράφη. Ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα τὰ ναυάγια ἰδεῶν μποροῦμε νὰ βάλωμε καὶ τὶς φιλοσοφικὲς συνθέσεις τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Δημοκρίτου. Τὰ ἔργα των ἐχάθησαν, αἱ ἰδέες των ὅμως δὲν ἐξηφανίσθησαν ἀλλὰ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀπὸ ἄλλους. Μὲ ἀπλούστερα λόγια, διεσώθησαν ὡς ἐμᾶς κυρίως γιὰτὶ ὁ Πλάτων κ' ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ἀναφέρουν ὡς καλὰ θέματα ἐπιχειρηματολογίας καὶ ἀνασκευῆς. Καὶ ἂν ἀκόμα τὰ κάτω ἀπ' τὴν ἄμμο θαμμένα ἐρείπια τῆς Αἰγύπτου μᾶς ἀπεκάλυπταν κάτι τόσο πολύτιμο ὅσον ὁ Μέγας Διάκοσμος τοῦ Δημοκρίτου ἢ τὴν

χωρίς τίτλο πραγματεία τοῦ Ἡρακλείτου, πάλι θὰ εἶχαμε μόνον μερικὰ μέρη των, δὲν θὰ εἶχαμε δηλαδὴ μιὰ συνεχῆ παράδοση.

Ἄλλὰ στὸ Δάμμα ἔχομε ἀπαρχῆς ὑπολανθάνουσαν, καὶ ἔπειτα στὴ διδασκαλία τοῦ Ἄβιδάμμα βαθμηδὸν σαφῶς ἐκπεφρασμένην, μιὰν σύνθεση ὄλων αὐτῶν μαζὶ μὲ τὸ «τὰ πάντα ρεῖ» τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ Δημοκρίτου περὶ φυσικῆς αἰτιότητος. Ἐκ τούτου τὸ μεγάλο μας ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βουδιστικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση πού μᾶς διέσωσε τὸ Θεραβάδα. Δὲν εἶνε μόνον μιὰ σχετικῶς καθαρὴ καὶ ἀνεξάρτητη σειρὰ ἰδεῶν. Εἶνε ἀκόμη τὸ ἀντίτυπο ὄρισμένων συνθέσεων, πού σώζεται στὴν Ἀνατολή, οἱ ὁποῖες ἐπρωτοφύτρωσαν μὲν μετὰ τὴν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔγιναν, στὴν Δύση, ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ ναοῦ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ νεώτερη ἐπιστήμη χωρὶς ἀμφιβολία συμφωνεῖ μᾶλλον μὲ τὶς ἰδέες καὶ τῶν δύο, τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Δημοκρίτου, καὶ τοὺς εἶνε ὁ μεγαλύτερος ἀπολογητῆς. Ἄλλὰ ἡ ἐπιστήμη πού ἐνατενίζει στὸ παρὸν καὶ στὸ μέλλον ἀφήνει τὴν παράδοση στὴ φροντίδα τοῦ ἱστορικοῦ φιλοσόφου. Αὐτὸς θὰ μᾶς ἐξηγήσει πῶς αὐτὴ βγῆκε ἀπὸ ἓνα ἔδαφος πού ἠνέχθη νὰ χαθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Δημοκρίτου, ἐνῶ στὸ βουδιστικὸ ἔδαφος δὲν κατώρθωσε ν' ἀναπτυχθεῖ, παρὰ μόνον στὴν ἰατρικὴ καὶ τὴν ψυχολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Ο ΚΑΝΩΝ ΩΣ ΘΕΩΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΥΠΑΡΞΙΑΣ ΨΥΧΗΣ

ΕΩΣ ἐδῶ ἀποκτήσαμε κάποια ἰδέα γιὰ τὴν ἱστορίαν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ Βουδισμού τῆς Πάλι. Τώρα πρέπει νὰ ἐξετάσωμε πὺδ προσεκτικὰ αὐτὰ τὰ συμπεράσματα καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ Βουδισμού τῆς Πάλι, πού μιὰ μέρος, παρὰ τὴν ἀβάσιμην κριτικὴν πού θέλησε νὰ τὴ στερήσῃ ἀπὸ κάθε πρωτοτυπία, θὰ θεωρηθοῦν ὡς θετικὴ συνδρομὴ στὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας.

Εἶπαμε στὸ προηγούμενον κεφάλαιον ὅτι τὸ Δάμμα (ἢ Κανὼν) ὑπονοεῖ, γιὰ τὸν φιλόσοφον Βουδιστὴν, μιὰν ἀπρόσωπην, αἰώνιαν σειρὰ πραγμάτων, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὅλα τὰ πράγματα, ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, συμπεριλαμβάνονται καὶ τῶν θεῶν, ζοῦν, κινοῦνται καὶ ὑπάρχουν. Αὐτὸς εἶνε ὁ συνηθισμένος τρόπος πού τὸ ἐξηγοῦν οἱ Βουδιστές. Στὰ πὺδ παλιὰ βιβλία ὅμως ἡ ἔννοια αὐτὴ βγαίνει σταθερὰ ὅταν τὰ διαβάζωμε. Βρίσκομε δηλαδὴ: 1) ἓνα σύμπαν πολλῶν κόσμων χωρὶς ἀρχικὴν αἰτίαν πού προχωρεῖ ἀπὸ αἰωνιότητα σ' αἰωνιότητα, ἐναλλάξ συμπλη-

ρούμενον και τανάπαλιν· 2) ότι αυτή η κοσμική πορεία είναι κανονική και ως προς την φυσική και ως προς την ψυχική και ηθική της υπόσταση· 3) ότι δὲν ὑπάρχει πούθενά σ' αὐτὸ τὸν κόσμο καμμιά ιδιοτροπία, καμμιά τύχη και κανένα χάος. Ὅταν ἡ βουδιστική Ἰνδικὴ σκέψις ἔγινε ἀρκετὰ ἀναλυτικὴ και ἀπέκτησε αὐτοσυνείδησιν ὥστε νὰ διακρίνει και διατυπώνει τὶς φιλοσοφικὲς τῆς ἀλήθειες, ἀνέλυσε τὶς γνώμες περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Δάμματος. Γνωρίζομε αὐτὴ τὴν ἀνάλυση ἀπ' τὴν πέννα τοῦ Βουδαγόσα, πού δὲν ἔχει ἀπαιτήσεις πρωτοτυπίας σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Αὐτὸς ἔγραψε⁽¹⁾ ὅτι τὸ Δάμμα σημαίνει: 1) Τὸ δόγμα ὡς κείμενο γιὰ ἀποστήθιση και διδασχά. 2) Ὅρον ἢ αἰτίαν· αὐτὸ διασαφηνίζεται μὲ τὸ σχόλιον: «Ἡ ἀνάλυσις τοῦ Δάμματος εἶνε ἡ ἐπιστήμη πού ἀφορᾷ τοὺς ὀρισμούς»⁽²⁾. 3) Δίκαιο ἢ δικαιοσύνη, αὐτὸ διαφωτίζεται μὲ τὸ στίχο: Δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα τὸ δίκαιο και τὸ ἄδικο (δάμμα, α-δάμμα). Τὸ ἄδικο ἔχει καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα, τὸ δίκαιο εὐτυχημένο τέλος⁽³⁾. 4) Φαινόμενον. Ἡ λέξις τῆς γλώσσας Πάλι πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ εἶνε «Νισσάττα-Νιγιάτα», δηλ. τὸ ἀνύπαρκτο, τὸ ἄυλο και τὸ ἄψυχο. Αὐτὸ διαφωτίζεται ἀλλοῦ μὲ τὸ σχόλιον «ὅταν τὰ φαινόμενα τῆς σκέψεως προβάλλουν

(1) Σχόλια εἰς τὸ Δάμμα-Σανγάνι. Τὸ ἴδιο στὸ Λαμμαπάδα. Τοῦ τελευταίου συγγράμματος συγγραφεὺς δὲν φαίνεται νὰ εἶνε ὁ Βουδαγόσας.

(2) Βιπχάνγα (Ἀβιδάμμα-Πιτάκια).

(3) Ψαλμοὶ τῶν ἀδελφῶν (Σούττα-Πιτάκια).

ἐν συνειδήσει», «αὐτὸς βλέπων τὴν φύσιν τῶν φαινομένων»⁽¹⁾.

Σ' αὐτὴ τὴν τετραπλῆ ἐξήγηση τοῦ ὄρου Δάμμα μπορούμε νὰ δοῦμε σὰν μέσα σὲ καρδύοτσουφλο ὀλόκληρη τὴ βουδιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Θεραβάδα. Στὸ ἀγαπητὸ πρόσωπο τοῦ Βούδα ἐφυλάττοντο, σὰν σὲ ἱερὴ παρακαταθήκη, ὅλα ἐκεῖνα τὰ θεῖα χαρίσματα, ἡ σοφία, ἡ ἀνωθεν καταβαίνουσα, ἡ ὑπερφυσικὴ ἀγάπη και δύναμη πρόθυμη και ἱκανὴ νὰ φέρει σωτηρία, τὸ μυστηριῶδες δαιμόνιο πού γνωρίζει και τραβᾷ τὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων. Ἦταν ὁ ἰδεώδης Ὑπεράνθρωπος σὰν ὄλους πού ἐργάσθηκαν γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα σὲ ἄλλες θρησκείες.

Ἔπειτα ἡ ἴδρωση μιᾶς ὀργανωμένης ἀδελφότητος και μιᾶς κοινότητος ἀπὸ εὐσεβεῖς Λαϊκούς, πού πήρε τὴν καλύτερη ἐξέλιξη πού μπορούσε γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ.

Τρίτο και τελευταῖο ἡ ἰδέα τοῦ Δάμματος συμπεριελάμβανε και ἐσήμαινε τὴν ὑπαρξη και ἀνάπτυξη τῶν ἰδεῶν, τὸν καρπὸ τῆς σκέψεως κι' ἀκόμα τὴν κατάσταση και διαμόρφωση τῶν ἐννοιῶν, κι' ἀκόμα αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖον και μέσα στὸ ὁποῖον «ἐξοῦσαν, ἐκινοῦντο και ὑπῆρχαν». Και ἐνόρασις εἰς τὸ Δάμμα, διαβάζομε στὰ Σούττα-Πιτάκια, σημαίνει τὴν ἀναγνώριση μιᾶς αἰωνίας, κανονικῆς, αἰτιώδους σειρᾶς πραγμάτων, ἡ ὁποία ἀνα-

(1) Ψυχολογικὴ Ἠθικὴ, 33 [121]. Μαγικήμα Νικάγια 1,61.

γνώρισις βγάζει ἀπ' τὶς σκέψεις τοῦ ἀνθρώπου κάθε θεωρία γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς ἢ γιὰ τὸ τέλος τῆς ἢ γιὰ τὴν παροῦσα κατάστασή τῆς ὡς ἐνιαίου τινὸς ἢ ψυχῆς (1).

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα ἐκτενέστερα κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὰς τὶς τέσσερες ὄψεις τῆς λέξεως Δάμμα γιὰ νὰ βγάλωμε αὐτὸ πὺν μᾶς δίνουν ὅλες μαζί, τὸν πυρῆνα τοῦ Βουδισμού.

Καὶ πρῶτα ἄς πάρωμε τὴν τελευταίαν ὄψη, δηλ. ὅτι τὸ Δάμμα σημαίνει «φαινόμενον», κυρίως ὁποιοδήποτε πρᾶμα πὺν λέμε ὅτι εἶνε ἀναπαράστασις ἢ κατάστασις τοῦ νοῦ. Πῶς γίνεται ἡ βουδιστικὴ σκέψις νὰ τονίζει τὸ γεγονός ὅτι ἔχομε φαινόμενα στὶς σκέψεις μας καὶ τίποτε ἄλλο πίσω ἀπ' τὰ φαινόμενα, ὅπως π.χ. ψυχῆ, ἢ ἐγώ, ἢ ὕλη; Διότι ἡ βουδιστικὴ σκέψις εἶνε πράγματι πολὺ σαφὴς ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ ἡ ἄρνησις αὐτῆ νὰ δεχθεῖ κάτι πὺν ὡς ὑποκείμενο τῶν σκέψεῶν μας δὲν ἔρχεται οὔτε φεύγει μ' αὐτὲς, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ μένει ἀμετάβλητο καὶ ἀτέλειωτο, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη καὶ τελευταία φιλοσοφικὴ τῆς ἄρνηση. Καὶ γι' αὐτὸ κατηγορήθηκε ὅτι ἦταν ἀπλῶς ἓνα σύστημα ἄρνήσεως χωρὶς καμμιά ὁποιαδήποτε θετικὴ βίαση.

Θὰ μπορούσαμε νὰ καταχωρίσωμε ἅπειρα χωρία, ἀλλὰ παραθέτω ἓνα ἢ δύο πὺν καλύτερα ἀπὸ ὅλα ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἄρνηση τῆς θεωρίας τῆς ὑποστάσεως

(1) Σαμνγιούττα-Νικάγια, II, 25-27, 60.

(ψυχῆς). Στὴ Βαγίρα, μιὰ ἀδελφὴ τοῦ τάγματος, ἀποδίδονται αὐτοὶ οἱ στίχοι:

ΜΑΡΑ

Ποιὸς ἔπλασε αὐτὸ τὸ ὄν (σάττα); Ποῦ εἶνε ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ ὄντος; Ἄπὸ ποῦ βγῆκε; Αὐτὸ τὸ ὄν ποῦ τελευτᾷ καὶ ποῦ πηγαίνει;

ΒΑΓΙΡΑ

«Ὁν;» Γιατί πιάνεσαι ἀπ' αὐτὴ τὴ λέξη; Πλανᾶσαι, Μάρα, ἀνάμεσα σὲ ἀπατηλὲς γνώμες. Αὐτὸ εἶνε μόνο ἓνα σύμπλεγμα σχηματισμῶν. Δὲ μπορεῖς νὰ πεῖς πὺν αὐτὸ ἀποτελεῖ «ὄν». Καθώς, ἀφοῦ συναρμολογηθοῦν τὰ συστατικά, μὲ τὴ λέξη «ἄμαξα» ἐννοοῦμε τὸ ἔτοιμο σύνολο, ἔτσι καὶ συνηθίζομε συμβατικά νὰ λέμε «Ἐνα ὄν» ὅταν ὑπάρχει συναρμολόγησις (1).

Πάλι ὁ Ἄναντα, ὁ σύντροφος τοῦ Βούδα, τὸν ἐρωτᾷ:
— «Τί θέλει νὰ πεῖ, Κύριε, ἡ φράσις «ὁ κόσμος εἶνε ἄδειος»;
— «Ὅτι εἶνε ἄδειος, Ἄναντα, ἀπὸ ἓνα ἐγώ, ἢ ἀπὸ κάθε τι τῆς φύσεως τοῦ ἐγώ. Καὶ ποιὸ εἶνε αὐτὸ πὺν εἶνε ἔτσι ἄδειο; Οἱ πέντε ἔδρες τῶν πέντε αἰσθήσεων καὶ ὁ νοῦς, καὶ ἡ αἰσθησις ἢ σχετικὴ μὲ τὸ νοῦ:— Ὅλα αὐτὰ στεροῦνται ἑνὸς ἐγώ ἢ ὅτιοσδήποτε πὺν νὰ μοιάζει μὲ ἐγώ» (2).

Καὶ πάλι στοὺς ἀδελφοὺς καὶ μαθητές:— «Ἐφόσον

(1) Ψαλμὸς τῶν ἀδελφῶν, σ. 190.

(2) Σαμνγιούττα-Νικάγια, IV, 54.

ούτε ἐγώ, ούτε ἄλλο τι πού ν' ἀνήκει στὸ ἐγώ, μπορεῖ πραγματικά κι' ἀληθινὰ νὰ ὑπάρχει, ἢ ἄποψις πού πιστεύει ὅτι αὐτὸ τὸ [ἐγώ] πού εἶμαι «κόσμος», πού εἶμαι ὁ «ἐαυτός μου», μπορεῖ ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴ ζωὴ νὰ ζεῖ αἰωνίως, διαρκῶς, ἀναλλοίωτο, μάλιστα πάνω ἀπ' τὴν αἰωνιότητα: αὐτὸ δὲν εἶνε μιὰ ἄποψις καθολοκληριαν ἀνόητη;»⁽¹⁾

Αὐτὴ ἡ ἄρνησις τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς αἰωνίου ἐγὼ ἢ ψυχῆς (ἄττα) σὲ ὁποιοδήποτε ζωντανὸν ὃν ἐπεξετείνετο, ἀρκετὶ λογικά, σὲ ὀλόκληρη τὴν ἱεραρχία τῶν θεῶν ἢ ὑπερανθρώπων ὑπάρξεων μὲ τις ὁποῖες οἱ Ἰνδικοὶ οὐρανοί, γὰρ νὰ μὴ ποῦμε ἢ γῆ καὶ ὅλος ὁ χῶρος, εἶνε τόσο ἐλεύθερα κατοικημένες. Ὅλοι ἦσαν «ζωντανὰ πλάσματα» καὶ ἡ ζωὴ σ' ὅλες τῆς τίς ἐκδηλώσεις, σ' αὐτὴ τῆς τὴν ὑπόστασις δὲν ἦταν αἰώνια, παρὰ ἀναγκασμένη νὰ μεταβάλλεται καὶ νὰ πάσχη. Ὡστε διαβάζομε στὸν «Λέοντα»⁽²⁾ πὼς στὴ μακροχρόνιο εὐχάριστη ζωὴ των οἱ θεοὶ τὸ λησμονοῦν ὡς πού ἐπὶ τέλος παρουσιάζεται στὸν κόσμον ἕνας Βούδας. «Καὶ ἀκριβῶς ὅπως ὁ βασιλιάς τῶν ζώων τὴν κατάλληλη ὥρα βγαίνει ἀπ' τὴ φωλιά του καὶ βρυχάται, ὡστε ὅλα τὰ ζῶα φοβοῦνται καὶ κρύβονται, ἔτσι κι' αὐτὸς κηρύττει τὸν Κανόνα σὲ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους, πὼς ὅλη ἡ ὕλη καὶ ὅλο τὸ πνεῦμα μετασχηματίζεται καὶ διαλύεται πάλι. Ὅταν τ' ἀκούσουν αὐτὸ οἱ θεοὶ φωνάζουν στενοχωρημένοι: Ἀλλοίμονο, ἐμεῖς πού φαντασθήκαμε

(1) *Μαγίχμα-Νικάγια*, I, 138.

(2) *Σαμγγιούττα-Νικάγια*, III, 85.

τοὺς ἑαυτοὺς μας διαρκεῖς, σταθεροὺς, αἰωνίους εἴμεθα περιορισμένοι ἀπὸ μιὰ ἀτομικότητα πού εἶνε ἀσταθῆς καὶ προσωρινή!»

Πάλιν, μιὰ εἰδικὴ περίπτωσις αὐτῆς τῆς πλάνης, πού διαλύθηκε, δίδεται στὸν μῦθο περὶ τοῦ Βραχμάνου θεοῦ Βάκα πού παρουσιάζεται στὸν Βούδα καὶ λέγει ὅτι ὁ οὐρανὸς τῶν Βραχμάνων εἶνε διαρκῆς κ.λ. χωρὶς γέννησις, παρακμὴ ἢ θάνατο καὶ ὅτι πέρα ἀπ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει σωτηρία. Ὁ Βούδας ἀπαντᾷ ὅτι μόνο ἐξ αἰτίας τῆς ἀμαθείας του μπορεῖ ὁ Βάκα νὰ βεβαιώνει ὅτι ὁ θεὸς του εἶνε αἰώνιος, τέλειος, ἐλεύθερος ἀπ' τὸν νόμο τῆς ἀσταθείας, τῆς προσκαίρου ζωῆς καὶ ὅτι προσφέρει τελειωτικὴ σωτηρία⁽¹⁾.

Βλέπει κανεὶς ὅτι καμμιά προσπάθεια δὲν γίνεται ἐδῶ μὲ τὸ ν' ἀρνοῦνται τὸ τέλειο στὴν θεότητα, ν' ἀρνηθοῦν ἐπίσης καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν. Τὸ ὅτι οἱ θεοὶ ὑπάρχουν αὐτὸ θεωρεῖται βέβαιον. Ζοῦν περισσότερο καὶ πιὸ εὐχάριστα, ἔχουν ὀργανισμοὺς πιὸ ἀνώτερους καὶ λιγώτερο περιορισμένους καὶ καλύτερα μέσα κινήσεως. Ὅμως ζοῦν κυβερνοῦμενοι ἀπὸ νόμους, ὅπως οἱ ἀνθρώποι, δηλ. οἱ παγκόσμιοι νόμοι εἶνε καὶ γι' αὐτούς. Δὲν τοὺς ἐδημιούργησαν αὐτοὶ οὔτε μποροῦν νὰ τοὺς καταστρέψουν ἢ νὰ ἐπέμβουν σ' αὐτούς. Εἶνε ἀλήθεια ὅτι διαβάζομε γιὰ σφάλματα ἀνθρώπων πού ἐπηρεάζουν τὴ φύση μερικῶς, π.χ. ὅτι τὴν ἀνομβρία τὴν προκαλοῦν πνεύματα τῆς φύσεως. Ἀλλὰ μὲ κανένα τρόπο δὲ

(1) *Αὐτόθι* I, 142.

μπορούμε να τους θεωρήσουμε ως κυρίους ή κυβερνήτες στους οποίους να προστρέχουμε και να προσπαθούμε να τους εξευμενίσουμε. Ο καλός Βουδιστής εγνώριζεν ότι ως καλός Βουδιστής δὲν εἶχε τίποτε να φοβηθεῖ ἀπ' τοὺς θεούς. Καὶ σήμερα ἂν καὶ δὲν τοὺς φαντάζονται πιά να πετοῦν ἀπ' τὸν οὐρανὸ στὴ γῆ σὰν ἀστραπὴ ἢ να μαζεύονται τριγύρω ἀπὸ ἓνα Βούδα πού κηρύττει τὸν Κανόνα, ὅμως χωρὶς ἀμφιβολία ὑπάρχουν γιὰ κάθε ὀρθόδοξο Βουδιστὴ. Γιατί να περιορίσουμε ἓνα ἀτέλειωτο σύμπαν στὴν ἀνθρωπότητα;

Δὲν γίνεται ποτὲ ἐδῶ αὐτὸ πού ἔμεῖς κάνομε μὲ τόση εὐκολία, γιὰ να μὴν πῶ μὲ τόση ἀνάγκη, να συζητοῦμε γιὰ τὸ «ἐγὼ» ἢ γιὰ ψυχὴ (ἄττα). «Τὸ ἐγὼ μαλώνει τὸ ἐγὼ», εἶνε ἡ ἔκφρασις τῆς Πάλι γιὰ μιὰ στενοχωρημένη συνείδηση. Καὶ ἡ «ἐγκράτεια» ἢ «τὸ να δαμάζει τις τὸν ἑαυτό του» καὶ ἡ «ἐνόρασις» ἢ τὸ «να ζυγίζει κανεὶς σωστά τὸν ἑαυτό του» καὶ ἡ «αὐτοῦπεροχὴ» εἶνε ὄροι τῆς Βουδιστικῆς ἠθικῆς. Ὅλα αὐτά, καθὼς καὶ ὁ σχολιαστὴς παρατηρεῖ, εἶνε μᾶλλον τρόποι τοῦ λέγειν. Ἄληθινά, ἡ συναίσθησις μιᾶς ἐνότητος φανερώνει μιὰ συνείδηση πού λειτουργεῖ κανονικά. Αἱ πνευματικὲς ἐπισημὲς τείνουν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, να ὑποστηρίξουν αὐτὴ τὴ βουδιστικὴ θέση. Ἡ πείρα, λέγουν, μᾶς διδάσκει ὅτι συχνὰ ἡ ἐνότης οὐδαμῶς λειτουργεῖ ὡς τοιαύτη. Ἡ παθολογία μᾶς λέγει πολὺ περισσότερα γι' αὐτό. Ἡ ἐνότης δὲν ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ παράγοντας πού διαρκῶς μεταβάλλονται καὶ συχνὰ δὲν κατορθώνουν να συνεργάζονται ἁρμονικῶς, παρὰ ὑπόκειται σὲ διχα

σμὸ σὲ δυὸ ἢ τρεῖς ἐνότητες συνειδήσεως. Ὅθεν κανονικῶς καθέννας ἀπὸ μᾶς εἶνε ἓνα ἐνωμένο συγκρότημα σχηματισμῶν, ὅπως εἶπε ἡ ἀδελφὴ Βαγίρα. Καὶ αὐτὸ τὸ «συγκρότημα» πρέπει να ἔχη τὸ λεκτικὸ του σημάδι. Τὸ Βουδιστικὸ Ἄβιδάμμα χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴν κοινὴ συνήθεια ἀλλὰ μὲ ἐπιφύλαξη. Ἔτσι ὁ Βουδαγόσσα σχολιάζων τὴν φράση στὰ Πιτάκια «συμπεριλαμβανόμενα στὴν συγκεκριμένη ἀτομικότητα» (κατὰ λέξιν ἀτομικὴ κατάστασις) λέγει: «Ἐξ αἰτίας τῆς ἀνοήτου γνώμης τοῦ κοινοῦ πού λέγει «αὐτὸ εἶνε ὁ ἑαυτός μου», σῶμα καὶ νοῦς ὀνομάζονται κατάστασις τοῦ ἐγώ».

Ἄλλὰ τὴ στιγμὴ πού ἡ γλῶσσα χρησιμοποιεῖται ὄχι ἀπλᾶ ὅπως ἐδῶ γιὰ να σημειώσῃ τὴν πρόσκαιρα συναρμολογημένη ἐνότητα ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ θεοῦ παρὰ γιὰ να ὑποστηρίξῃ ἀπολυταρχικὲς ἢ ψυχοκρατικὲς ιδέες, τότε παρουσιάζεται κατηγορηματικὴ ἀποχὴ ἀπὸ τὴ λέξη «ἐγὼ» ἢ «ψυχὴ». Μὲ ἄλλα λόγια ὁποτεδήποτε συμβεῖ να περιέχει ἡ λέξις ἄττα τὴν ἔννοια ὅτι στὸ πρόσκαιρο συγκρότημα ὑπάρχει ἓνα μυστηριῶδες μικρὸ ὄν, πού χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα πού μεταβάλλεται γιὰ κατοικία του, πού ἔρχεται σ' αὐτὸ τὴ στιγμὴ πού πρόκειται να γεννηθεῖ καὶ φεύγει ὅταν πεθάνει, ἐνῶ αὐτὸ τὸ ἴδιο μένει ἀμετάβλητο, αἰώνιο, χωρὶς να ὑπόκειται στοὺς νόμους τῆς φύσεως, τότε ἡ λέξις αὐτὴ παίρνει μιὰ σημασίαν πού ἀποτελεῖ τὴ χειρότερη πλάνη. Ἡ ἰδέα περὶ ὑπάρξεως ἐνὸς ἢ καὶ δύο ἐσωτερικῶν πνευμάτων εἶνε γενικὴ σ' ὅλες τις λαϊκὲς δοξασίες κι' αὐτὴ τὴν ἀποψη χαρακτηρίζομε μὲ τὴ λέξη ψυχοκρατία. Ὅταν αὐτὸ τὸ ἐσωτερικὸ

τελώνιο εξαυλωθεῖ ἀκόμη περισσότερο κ' ἐκεῖνο πού ἀπομένει εἶνε σάν μιὰ σύλληψις τοῦ αὐτοῦ αὐτοῦ πού εἶνε τὸ ὄντως ὄν σάν μιὰ ὕλη ἐξαρτώμενη ἀπ' αὐτὸ ἢ ὑποκείμενη σ' αὐτὸ καὶ λέμε ὅτι στὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ ἀνήκουν ὅλες αἱ ἰδιότητες ἢ τὰ γνωρίσματα μιᾶς ἀτομικότητος ὥστε νᾶχωμε ἔτσι μιὰ ἐνότητα, αὐτὲς τὶς ἰδέες τὶς λέμε ἀπολυταρχικῆς.

Τώρα ἡ βουδιστικὴ φιλοσοφία μὲ τὸ ν' ἀρνῆται καὶ τὰ δύο, καὶ τὴν ψυχοκρατία καὶ τὸν ἀπολυταρχισμό, (καὶ τὴν ψυχὴ πού ἐμψυχώνει καὶ τὸ ἀπόλυτον ἐγώ), ἀπέβλεπε σὲ ὀρισμένο τύπο πού τὸν ἐχρησιμοποιοῦσαν αἱ τέτοιες θεωρίες στὶς Ἰνδίες. Ἦταν ἓνα δόγμα πού περιεῖχε καὶ τὶς δυὸ ἀπόψεις, προσπαθώντας νὰ ἱκανοποιήσει συνάμα: 1) τὶς παιδικῆς ἀπορίες πού ἡ ψυχοκρατία τὶς λύνει, 2) τὴ λογικὴ πού σ' ὅλα τὰ πράγματα βλέπει πρῶτα τὸ πλήρες ὅλον κ' ἔπειτα τὰ συστατικά τους, 3) τὸν ἀνθρώπινο σεβασμὸ μπροστὰ στὸ δημιουργικὸ πνεῦμα καὶ τὶς συνθετικῆς ἰδέες τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δόγμα αὐτὸ περιεῖχε ἡ Ἰνδικὴ λατρεία τοῦ παγκοσμίου ἐγὼ ἢ ψυχῆς. Καὶ μ' αὐτὸ ἐννοοῦσαν ὄχι μόνον καὶ τόσο κάτι ἔξω ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, μολονότι διάχυτο στὸ σύμπαν, παρὰ κάτι πού ὑπῆρχε μέσα στὸν ἄνθρωπο καὶ ἦταν τὸ δικό του καὶ ἀληθινὸ του ἐγώ. Αὐτὴ ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Ἄτμαν (σανκριτικὸ ἀπ' τὸ ἄττα) καὶ μποροῦμε νὰ τὴ λέμε Ἄτμανισμό.

Στοὺς πιὸ παλιοὺς Ἰνδικοὺς ὕμνους, στὴ Ρίγ-Βέδα, ὁ ἀέρας ὀνομάζεται τὸ ἄτμαν ἢ ἡ πνοὴ τοῦ Βαρούνα, πού εἶνε ἡ πλησιέστερη προσέγγιςις στὴν προσωποποίηση τῆς ἰδέας μιᾶς κοσμικῆς τάξεως. Ἄλλὰ ἡ πνοὴ ἔφτασε νὰ συνταυτίζεται μὲ τὴ θεότητα καὶ ἔτσι νὰ θεωρῆται

σάν σύμπωμα ψυχῆς ἐσωτερικῆς. Καὶ ὅπως ἡ χριστιανικὴ ἰδέα μὲ τὸ «πνεῦμα» κατήντησε νὰ σημαίνει καὶ τὰ δυὸ, πνοὴ καὶ δαιμόνιον, ἔτσι καὶ ἡ ἰδέα γιὰ τὸ Ἄτμαν πῆρε ἕκταση κ' ἔφτασε νὰ χρησιμοποιῆται ἀπαράλλακτα μὲ τὸ Βράχμα, τὴν κοσμικὴ ἀρχὴ πού διέπει τὸ σύμπαν, καθὼς καὶ μὲ τὴν Πράνα (πνοὴ ἢ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου). Αὐτὴ τὴ λατρεία τοῦ Ἄτμαν, στὴν ἐσωτερικώτερη, μυστικοπαθέστερη καὶ κατανυκτικώτερή της σύλληψη ὅπως ἀποκαλύπτεται στὰ ἔργα πού λέγονται Οὐπάνισατ⁽¹⁾, αὐτὴ πρόπει νᾶχωμε ὑπ' ὄψει μας ἂν θέλωμε νὰ ἐνοήσωμε τὴν αὐστηρότητα μὲ τὴν ὁποία διαμαρτύρεται καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ λογικὴ μὲ τὴν ὁποία ἐπιτίθεται ὁ Βουδισμός. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ περιγραφῆς πού μᾶς δίνουν τὰ Πιτάκια, ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν γεμάτη μὲ ψυχοκρατικῆς δεισιδαιμονίες καὶ μὲ μεταφυσικὰ δόγματα περὶ ψυχῆς καὶ μυστικισμοῦ. Ἐναντίον τῆς ἄτμανιστικῆς ἰδέας ἐγείρεται ἡ βουδιστικὴ ἐπιχειρηματολογία ὅπως τώρα θὰ δοῦμε.

Δὲν ὑπάρχει ἀξιόλογη ἐπίθεσις τοῦ Βουδισμοῦ κατὰ τῆς ἰδέας τοῦ Βράχμα ὡς ἀπροσώπου ἀρχῆς τῆς κοσμικῆς ζωῆς καὶ τάξεως. Ὡς προσωπικὴ θεότης ὁ Βράχμα θεωρεῖται ἓνας διευθύνων θεὸς μεταξὺ τῶν θεῶν, ἀλλὰ ὄχι καὶ τέτοιος πού ἡ εὐδοκία του ἢ ἡ ὀργὴ του νὰ μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει στὸ παραμικρὸ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Βουδισμὸς μιλεῖ γιὰ τὴν ὑπεροχὴ του μὲ εἰρωνεία, ὅταν ἀπαιτοῦν γι' αὐτὸν τὸ μονοπώλιο τῆς πανσοφίας. Καὶ οἱ θρησκευτικῆς τελετές, πού κοινῶς ἐπιστεύετο

(1) Ἱερὰ βιβλία τῆς Ἀνατολῆς, τόμ. I, XV.

ὄτι βοηθοῦσαν τὸν ἄνθρωπο γιὰ ν' ἀνέβει μετὰ θάνατον στὸν οὐρανό του, υἱοθετηθήκανε ἀπ' τὸν Βουδισμό ὅχι γι' αὐτὸν τὸν σκοπό, πού ὁ Βούδας τὸν ἔλεγε «ταπεινό», ὅσο γιὰ νὰ προοδέψουν τὴ χειραφέτηση τῆς καρδιάς.

Ἄλλὰ ὅταν αὐτὴ ἡ κοσμικὴ ἰδέα θεωρεῖται ὄχι μόνον ὡς ψυχὴ τοῦ κόσμου, παρὰ ὡς ἡ πραγματικὴ ψυχὴ τοῦ ἐγώ, τοῦ ὁποίου ἡ πραγματοποίησις εἶνε ὑψίστη καὶ σώζουσα ἀλήθεια, — τότε ὁ Βουδισμὸς ἀντιτίθεται καὶ ἀποκρούει χωρὶς συμβιβασμούς.

«Στὴν ἀρχή», λέγει ἓνα παλιὸ Οὐπάνισατ⁽¹⁾, «ὁ κόσμος ἦταν μόνον ψυχὴ μὲ τὴ μορφὴ ἀνθρώπου... Ἄπ' αὐτὸν βγαίναν κόσμοι... Ἄν ὁ ἄνθρωπος καταλάβει τὸ ἐγὼ του λέγων «Ἐγὼ εἶμαι αὐτός»... εἶνε πράγματι δημιουργός... δικός του εἶνε ὁ κόσμος καὶ αὐτὸς εἶνε ὅλος ὁ κόσμος... ἂν ἓνας ἄνθρωπος δεῖ καθαρὰ τὸ ἐγὼ του σὰν θεό, καὶ κύριο ὄλων πού ὑπάρχουν καὶ πού θὰ ὑπάρξουν, τότε πιά δὲν φοβᾶται.»

«Ἄδειος εἶνε ὁ κόσμος», ἀνταπαντᾷ ὁ Βουδιστής, «ἄδειος ἀπὸ ἓνα ἐγὼ ἢ κάτι τι αὐτοῦ τοῦ εἴδους.» Ἄν ἰσχυρισθεῖ κανεὶς παραβάλλον καὶ τὸ χωρίον πού παραθέσαμε πρὸ πάνω (σελ. 67 κ.έ.), ὅτι ἐννοεῖ μόνον τὸ φαινομενικὸν κόσμον ποῦνε ἀντιληπτὸς μὲ τὶς αἰσθήσεις, χωρὶς ἄλλο θᾶρθωμε σὲ ἄλλα μέρη πού παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει ψυχὴ ὅχι ἔμμιονος μέσα σ' αὐτὸν τὸν φαινομενικὸν κόσμον παρὰ πέρα ἀπ' αὐτόν. Ἐκεῖνο πού βρῖσκομε εἶνε: α) ἡ

(1) Βοιχαδαραγιάνα - Ἄπ.

διαβεβαίωσις ὅτι «ὅλος ὁ θρησκευτικὸς κόσμος πού πιστεύει ὅτι ἡ ψυχὴ ποικιλοτρόπως διαμοιράζεται πιστεύει ὅτι εἶνε τὰ πέντε συστατικὰ τῆς προσωπικότητος (χάνδα) ἢ μερικὰ ἐξ αὐτῶν» (1), β) συστηματικὴ καὶ συνεχὴς ἄρνησις ὅτι ἡ ψυχὴ εἶνε «μέσα» ἢ ζευγαρωμένη μὲ ὅποιαδήποτε ἀπ' αὐτὰς τὶς πέντε.

Σ' αὐτὴ τὴ θεωρίᾳ τοῦ ἐγὼ ὡς θεοῦ, στὴ θεωρίᾳ πού βλέπει σ' αὐτὸ τὸ φαινομενικὸ «συγκρότημα» τὸ ὑπερφαινομενικὸ ἢ ἀπόλυτο, σ' αὐτὴν ὁ Βουδιστὴς ἔχει ἀντίρρηση. Τὸ Ἄτμαν ἦταν «αἰώνιο», «ἀθάνατο», «χωρὶς παρακμὴ, θάνατο ἢ λύπη», «πραγματικό». Καλὰ λοιπόν, ἔλεγε ὁ Βουδιστής, δὲν μπορείς παρὰ νὰ παραδεχθεῖς ὅτι κάθε ἀντικείμενον καὶ κάθε μέσον πού ἔχομε γιὰ νὰ γνωρίσωμε τὰ ἀντικείμενα ὅλα, πραγματικῶς παραδέχεσθε ὅτι εἶνε πρόσκαιρα. Λοιπὸν αὐτὸ πού εἶνε πρόσκαιρον ὑπόκειται σὲ μεταβολὴ καὶ σὲ πάθη καὶ δὲν εἶνε ἐλεύθερον, δηλαδὴ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴ φαινομενικὴ του φύσιν πού κυβερνᾶται μὲ νόμους. Μποροῦμε τώρα νὰ ποῦμε γιὰ ὅποιοδήποτε τέτοιο ὑποκείμενον ἢ ἀντικείμενον: αὐτὸ εἶνε γιὰ μένα Ἄτμαν, εἶνε τὸ ἐγὼ μου, ἢ ἡ ψυχὴ μου; Αὐτὸ εἶνε τὸ κυριώτερον ὕψος τῆς συζητήσεως πού χρησιμοποιεῖται στὰ Πιτάκια.

Ἄλλὰ δὲν εἶνε μόνον ἡ μυστικοπάθεια τῆς λατρείας τῆς ψυχῆς στὸν Ἄτμανισμό πού καταπολεμεῖ ὁ Βουδισμός. Ἡ γενικὴ φιλονικία ἦταν εὐρύτερα. Οἱ τύποι τῶν δογμάτων περὶ ψυχῆς πού ἀναφέρονται στὰ Πιτάκια

(1) Σαμγιοῦττα-Νικάγια, III, 46.

αποτελούνται από ένα αριθμό θεωριών που αντιφάσκουν ως προς τη φύση και τον προορισμό του ἐγὼ ἢ ψυχῆς ἐξεταζομένης ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅτι δὲν εἶνε τελεία ἢ θεία και πὸν γι' αὐτὸ μοιάζουν πὸν πολὺ στίς θεωρίες τῆς εὐρωπαϊκῆς μεταφυσικῆς, δηλαδή ἂν τὸ ἐγὼ ἢ ψυχή εἶνε περιορισμένο ἢ ἀπεριόριστο, ἂν εἶνε ὕλικὸ ἢ ἄυλο, εὐτυχισμένο ἢ δυστυχισμένο μετὰ θάνατον, ἂν δημιουργήθηκε μόνο του ἢ ἀπὸ ἄλλον, αἰώνιο ἢ ὄχι. Αὐτὲς αἱ διάφορες θέσεις ἀναγράφονται καταλογάδην πολλὲς φορές στὰ Σούττα-Πιτάκια ⁽¹⁾ ἢ διεσπαρμένες συζητοῦνται μαζί μ' αὐτά ⁽²⁾ σάν μάταιοι, ἀνωφελεῖς τύποι διανοητικῆς χρονοτριβῆς.

Τέτοιες θεωρίες ἀκούονται ἀπ' τὰ στόματα μελῶν τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων πὸν περιοδεύουν, ἀπ' τίς ὁποῖες ἀδελφότητες ὑπῆρχαν πολλὲς ὅταν ὁ Βουδισμὸς ἀναφάνηκε. Ἐμαζεύοντο σὲ πάγκα ἢ αἵθουσες και συζητοῦσαν τέτοια θέματα πολὺ φιλελεύθερα και ζητοῦσαν νὰ βροῦν τὴν ἀλήθεια και τὴ σωτηρία μὲ τὸ δικὸ των τρόπο. Ἄλλ' αὐτὸς ἦταν ἕνας λανθασμένος, νοσηρὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, και ἡ ἀναπόφευκτος ἀντίδρασις ἐναντίον ὅλων αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν θεωριῶν περὶ ψυχῆς εἶτε πανθειστικῶν εἶτε ἀτομικῶν, προήρχετο ἀπ' τὴν ἄποψη πὸν ἔπαιρναν αὐτὲς αἱ ἀδελφότητες γιὰ νὰ κοροιδέσουν τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Σάκκαν, ὅπως ὠνομάζοντο, τοὺς Βουδιστὰς ὅπως ἐμεῖς τοὺς λέμε. Ἐπίσης και σὲ ἀρκετὰ ἐνσυνείδητο βαθμὸ ὁ Βου-

(1) Π.χ. στοὺς *Διαλόγους τοῦ Βούδα*, I, 41-53.

(2) Π.χ. στὸ *Μαγίχια-Νικάγια*, II, 32-7.

δισμὸς ἦταν μιὰ διαμαρτυρία ἐναντίον μιᾶς ὀρισμένης ποικιλίας σκεπτικισμοῦ πὸν κυκλοφοροῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχή. Ἄλλὰ γι' αὐτὸ θὰ μπορέσωμε νὰ πραγματευθοῦμε καλύτερα ὅταν ἀπασχοληθοῦμε μὲ τὴ θεωρία του περὶ τῆς αἰτίας. Ἐδῶ θέλω νὰ πῶ λίγα γιὰ τὴν πολὺ συγκεκριμένη και ἀξιοσημεῖωτη σπουδαιότητα πὸν δίνουν στὴ θρησκεία και φιλοσοφία των, πὸν τὴν μεταχειρίζονται ὡς ὄπλον, συνεπεία τῆς ἀντιδράσεως, ἐναντίον αὐτῆς τῆς μεταφυσικῆς θεωρίας. Σὰς παραπέμπω στὴν ψυχολογία πὸν εἰσήγαγε τὸ Βουδιστικὸ κίνημα και πὸν ὁ Βουδιστικὸς πολιτισμὸς κατόπιν ἀνέπτυξε. Σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη οἱ Βουδιστὰι εἶνε οἱ μόνοι, ἀπ' τὴν Ἀνατολή, ἰσοτίμοι τοῦ Ἀριστοτέλους και τῆς ψυχολογίας τῆς Δύσεως και θᾶρθη ἡ μέρα ὅταν ἡ ἀνάλυσις των περὶ ψυχῆς θὰ καταταχθεῖ στὴν ἱστορία τῆς ψυχολογίας, και ἀπὸ παγκοσμίαν ἄποψιν κατώρθωσε τὸ ἴδιο μὲ τοὺς Ἕλληνας και μάλιστα μὲ τὴν Εὐρώπη γενικά, μέχρι τῆς ἐποχῆς πὸν εἰσήχθη ἡ ψυχοφυσιολογία.

Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἀνάλυσις εἶνε ἐπιστημονική και καθόλου μυθολογική. Τὰ παλαιότερα προβουδιστικὰ Οὐπάνισατ περιέχουν σπέρματα ψυχολογικῆς ἐρεῦνης, εἰδικῶς ἀσαφῆ περιγράμματα μιᾶς θεωρίας περὶ τῶν συναισθημάτων. Ἄλλὰ ὁ τόνος των εἶνε παιδικὸς και ποιητικὸς και ἐκφράζονται μὲ σποραδικοὺς ἀφορισμοὺς. Ἐχουν πάντα πρόχειρα τὴ σελήνη, τοὺς θεοὺς και τοὺς δαίμονες γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τίς λειτουργίες πὸν δὲ μπόρεσαν νὰ ἐρευνήσουν. Λεῖπει ἡ ἐπιστημονικὴ σοβαρότης. Ἄπ' τ' ἄλλο μέρος τὰ Πιτάκια, ὄχι μόνον στὴν κατηχη-

τική τοῦ Ἀβιδάμμα, παρὰ καὶ στοὺς δογματικοὺς διαλόγους καὶ ποιήματα τῶν Σούττα μᾶς δίνουν μιὰ σαφῆ καὶ πλήρη περιγραφή γιὰ τὴ διανοητικὴ λειτουργία. Ὑπάρχουν παραδείγματα, παρομοιώσεις καὶ ἀναλογίες ποὺ χρησιμοποιοῦν ὅπου πρέπει καὶ ὅπως πρέπει γιὰ νὰ ἐπεξηγήσουν. Δὲν πραγματεύονται τὶς φαντασιώσεις σὰ νὰ ἦσαν ἀντιλήψεις. Αἱ πέντε αἰσθήσεις π.χ. συγκρίνονται μὲ τὶς πόρτες, μὲ τὴ θάλασσα, μ' ἓνα χωράφι καὶ μ' ἓνα ἄδειο χωριό (χωρὶς ἀρχηγό ἢ ψυχὴ), καὶ ἔτσι ἡ διδασκαλία γίνεται πρὸς γραφικὴ. Ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου ἔχουν ν' ἀναλύσουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἓνα πρᾶμα γίνεται ἀντιληπτό μὲ τὶς αἰσθήσεις, τότε ἔχομε μόνον τ' ἀποτελέσματα τῶν παρατηρήσεων καὶ συμπερασμάτων. «Ἄν ἔχομε τὸ μάτι καὶ τ' ὄρατό ἀντικείμενο, ἔχομε καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ὁράσεως. Ὁ σύνδεσμος τῶν τριῶν εἶνε «ἐπαφή» καὶ μ' ὅλα αὐτὰ συνδυασμένα προέρχεται ἡ ἀφή καὶ ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀντίληψις κ.λ.» Πάλιν, «Τί εἶνε ἡ αἴσθησις τῆς ἀκοῆς; Τὸ αὐτί, δηλ. τὸ αἰσθητικὸ ὄργανο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἀτόμου, ποὺ εἶνε ἀόρατα καὶ ἀνεργοῦν, μὲ τὸ ὁποῖο ἀκοῦμε ἢ μποροῦμε ν' ἀκούσωμε ἤχους ποὺ δὲν φαίνονται καὶ χτύπους... ποὺ προσκρούουν στοὺς ἤχους κ' ἔτσι ἀκοῦμε... αὐτὴ εἶνε ἡ αἴσθησις, τὸ στοιχεῖο ποὺ κάνει αὐτὴ τὴ λειτουργία, ἡ ἰκανότης τοῦ νὰ ἀκούει». Σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον τοῦ Μιλίνδα ὁ δάσκαλος ἐπεξηγεῖ τὴν ἐπαφή τῆς αἰσθήσεως μὲ τ' ἀντικείμενα, σὰν δυὸ κριάρια ποὺ μαλώνουν, ἢ μὲ χτυπήματα

τοῦ κυμβάλου. Ἀλλὰ ἐδίδασκε τοὺς εὐγενεῖς μαθητὰς του μὲ πολὺ ἀπλὸ τρόπο.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ φέρει ἀντίρρηση ὅτι αὐτὸ δὲν εἶνε ἐπεξηγήσις ἀλλὰ μόνον περιγραφή. Ἡ ἐπιστήμη ὁμως εἶνε κυρίως περιγραφή ἐφ' ὅσον δὲν εἶνε πειραματικὴ περιγραφή ἐνὸς ὠρισμένου ζητήματος μὲ ὀρισμοὺς μιᾶς γενικῆς περιπτώσεως, εἴτε ἀντικειμένου εἴτε λειτουργίας. Ἡ περιγραφή εἶνε μιὰ καλύτερη βᾶσις ἀρχῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων ἀντὶ νὰ κλείσωμε τὸ δρόμο τῶν συμπερασμάτων καὶ συνθέσεων μὲ τὸ νὰ ἐπικαλεσθοῦμε θεωρητικὰ βοηθήματα.

Τέτοιες βᾶσεις ἔχουν αὐτὲς αἱ πρῶτες ἀρχαῖες καὶ εἰλικρινεῖς προσπάθειες ἀναλύσεως ποὺ ἀποδειχθῆκαν ἀποτελεσματικὲς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ στοὺς ἐπομένους αἰῶνας. Τὸ Μιλίνδα περιέχει πολλὰ ἀναπτύξεις στὴν ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας, ἰδιαίτερος στὴ θεωρία τῆς σχετικότητος καὶ μιὰ ἀνάλυση τῆς μνήμης. Πάλιν χρησιμοποιοῦνται παρομοιώσεις, γιὰτὶ πρέπει νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν τὴν νοσημοσύνη τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ δὲν εἶνε μορφωμένος σὲ τέτοια ζητήματα. Ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται μονάχα γιὰ νὰ δώσουν παραδείγματα καὶ ν' ἀναπτύξουν τὴν ἀντίληψη τοῦ φυσικοῦ νόμου μὲ τὴ λειτουργία τοῦ νοῦ καὶ ν' ἀποβάλλουν τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάρχει ψυχικὴ ἐνέργεια. Στὰ ἔργα τοῦ Βουδαγόσα ἡ ἀνάλυσις τῶν διανοητικῶν λειτουργιῶν ἔχει προοδεύσει πολὺ. Ὅπως καὶ γιὰ μᾶς σήμερα ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ τὴν ἔρευνα εἶνε ν' ἀναγνωρίσωμε κάτι μὲ τὶς αἰσθήσεις μας. Κάθε πρᾶ-

Ξις μας πού ἔγινε ἀντιληπτὴ ἀπ' τὶς αἰσθήσεις μας (π.χ. ἂν ἀκούσωμε ἕνα κουνδούνι, νὰ δοῦμε ἕναν ἄνθρωπο νὰ μπαίνει στὸ δωμάτιο) τὴν ἀναλύσαμε σ' αὐτὲς τὶς διαφορικὲς στιγμὲς: 1) σὲ διακυμάνσεις τοῦ ὑποσυνειδήτου, 2) στὴ μεταβίβαση πρὸς τὶς διάφορες αἰσθήσεις, 3) στὴν ἐντύπωση πού ἔκανε στὶς αἰσθήσεις, 4) στὴν ἀντίληψη ἀπ' τὸ νοῦ, 5) στὴν ἐξέταση ἀπ' αὐτόν, 6) στὸν καθορισμό (ἔσον ἀφορᾷ τὸ τρίτο), 7) στὴν τελεία γνώση τοῦ πράγματος καὶ 8) στὴ συγκράτηση.

Ἄλλὰ ἡ λεπτομερὴς ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀνήκει πιά στὴν ἱστορία τῆς ψυχολογίας. Τὸ πιὸ σπουδαῖο τῆς χαρακτηριστικὸ, γιὰ τὸν τωρινὸ σκοπὸ μας, εἶνε τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὴ βουδιστικὴ σκέψη, ἀνέκαθεν ἡ ψυχολογικὴ παρατήρησις εἶνε ἕνα ἀδιάσπαστο μέρος φιλοσοφικῆς ἢ μᾶλλον θρησκευτικῆς ἀναλύσεως. Δὲν ἄρχισε μὲ τὸ ἔξωτερικό σύμπαν καὶ μὲ τὸ πρῶτο ἢ τελευταῖο του αἴτιο, ἀλλὰ μὲ τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου πού αἰσθανόταν καὶ ἐπιθυμοῦσε. «Σ' αὐτὸ τὸ ἐνσυνείδητο, μυαλωμένο σῶμα πού ἔχει μᾶκρος μᾶς ὀργυιᾶς, διακηρύττω ὅτι σ' αὐτὸ ὑπάρχει ὁ κόσμος καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ ὁ δρόμος πού φέρνει σ' αὐτὸ τὸ τέλος»⁽¹⁾.

Αὐτὴ ἡ τάσις πρὸς ἐσωτερικὴ ἐπαγρύπνηση ἀποδοκιμάσθηκε ἀπ' τοὺς συγχρόνους Μαχαγιανίστες καὶ ἀπὸ μὴ Βουδιστάς, ὥστε ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὸ ἐξετάσωμε ὄχι γιὰ νὰ ποῦμε ὑπὲρ ἢ κατὰ, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ καταλάβωμε. Αἱ

(1) Σαμμοούττα-Νικάγια, I, 62.

πόλεις καὶ τὰ χωρία τῶν Βορειοανατολικῶν Ἰνδιῶν, χωρὶς ἀμφιβολία, περιεῖχαν ὄχι μόνο ἀνθρώπους διαφόρων ἐθνῶν (Ἀριανούς, Δραβιτιανούς, Κολαριανούς), ἀλλὰ ἐπίσης καὶ πολλὲς ποικίλεις ἰδιοσυγκρασίας, ὅπως ἄλλα κοσμοπληθῆ κέντρα. Ἄλλὰ ἂν κρίνωμε ἀπ' τὴν πιὸ ἀρχαία βουδιστικὴ λογοτεχνία, ὁ πιὸ κοινὸς τύπος φαίνεται ὅτι ἦταν νευρικός, ζωηρός, δξύθυμος, εὐκολοσυγκίνητος, ζητοῦσε πάντα διασκεδάσεις, εὐκόλα ὑπερηφανευόταν ἢ ταπεινωτόταν, ἀγαποῦσε νὰ συζητεῖ, ἱκανὸς νὰ λατρεύει κάτι τι μ' ὅλη του τὴν καρδιὰ καὶ ἀνένδοτος σ' ἐκεῖνο πού μιὰ φορὰ ἀνελάμβανε νὰ κάνῃ. Σ' αὐτὰ τὰ ὀρηκτικὰ, εὐκολοσυγκίνητα παιδιὰ τῆς ἡλιόλουστης χώρας, αἱ ἐντυπώσεις, στὴν πιὸ γρήγορη καὶ λεπτὴ αἴσθησι, ἦσαν ἐνδιαφέρουσες καὶ προσεῖλκυαν κυρίως ὡς αἴσθημα εὐχάριστο πού φέρνει πόνον ἢ οὐδέτερο. «Υπάρχουν θεάματα, ἦχοι, ἐπαφές πού γίνονται ἀντιληπτές μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη αἴσθησι καὶ τὶς ὁποῖες εἶτε ἐπιθυμοῦμε εἶτε μᾶς φαίνονται εὐχάριστες, γοητευτικὲς, πού περιέχουν σαρκικὲς ἱκανοποιήσεις καὶ πού ἐξάπτουν σφοδρὲς ἐπιθυμίες». Πιὸ συχνὰ ἀκοῦμε τὸ πῶς ἐπιδρᾷ κάτι τι σὲ μιὰ αἴσθησι παρὰ τὸ πόσον. Δὲν ὑπῆρχε ἀφθονία μέσων μόνο γιὰ τὴ σαρκικὴ ἱκανοποίηση ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ. Αἱ καλὲς τέχνες πού βοηθοῦσαν τὸ μάτι καὶ τὸ αὐτὶ ἐκαλλιεργοῦντο. Ἰδιαιτέρως ἀναφέρεται τὸ μαγευτικὸ ἀποτελεσμα τῆς μουσικῆς. Αἱ μυρωδιὲς ἐπίσης ἀσκοῦσαν μιὰ δυνατὴ ἐνέργεια. Ἡ αἴσθησις τοῦ δέρματος εὐχαριστεῖτο ἀπ' τὸ μάτιο, τὸ μασάζ καὶ τὰ καλλυντικά. Ἡ τροφή καὶ τὰ ποτὰ

ἐφτιάνοντο καλύτερα γιὰ ν' ἀρέσουν περισσότερο στὸ φιλήδονο. Ὁ χορὸς καὶ τὰ σπῶρι ἦσαν αἱ κυριώτερες διασκεδάσεις.

Καὶ ὅπου ἡ ἐνσυνείδητη ἀντίδρασις εἶνε κυρίως σαρκική καὶ συναισθηματικὴ ἀποδίδεται μᾶλλον στὸ ἄτομο ἢ στὸ ἐγὼ παρὰ στὸ ἀντικείμενο

Ὅλες αἱ σοβαρὲς θρησκείες ἢ ἠθικὰ δόγματα ξεκίνησαν βεβαίως ἀπ' τὴν ἀνάγκη νὰ προσπαθήσουν νὰ καταπολεμήσουν τὴν τάση ποὺ ἀφήνει τὴ ζωὴ νὰ χάνεται στὸ βάραθρο τῆς σαρκικῆς ἱκανοποιήσεως. Καὶ ἀνάμεσα στὰ φάρμακα ποὺ ἀνεζήτησαν ἦσαν ἡ ἄσκησις τῆς ἀγνότητος ἢ ἡ ἀποκοπὴ τῶν αἰσθησιακῶν ἀρτηριῶν καὶ συνάμα ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου χωριστὰ ἀπὸ κάθε αἰσθησιακὴ ἠδονή, δηλαδὴ συνδεδεμένα μὲ ἠθικὰ καὶ διανοητικὰ συμφέροντα. Τρίτος τρόπος εἶνε ἡ μελέτη καὶ ὁ κανονισμὸς τοῦ ὑποκειμενικοῦ κόσμου, δηλαδὴ τοῦ νοῦ ποὺ μπορούμε νὰ τὸν κυττάζουμε σὰν ἓνα ἀντικείμενο μεταξὺ ἄλλων ἀντικειμένων. Λοιπὸν ἡ ἔκτασις ποὺ πῆρε στοὺς Βουδιστὰς ἢ εἰσαγωγὴ καὶ ἀνάπτυξις αὐτοῦ τοῦ τρίτου τρόπου εἶνε σπουδαία καὶ, πραγματικῶς, μοναδικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς θρησκευτικῆς των ἀγωγῆς.

Ἀπ' τὴν ἀρχὴ φρόνιμα καὶ καθαρὰ ἀπέκρουσαν τὸν ἀσκητισμὸ. Στὸ πρῶτο κήρυγμα, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Βούδα, λέγεται ὅτι ἡ μέθοδός του ἦταν ἓνας μέσος δρόμος μεταξὺ ἀσκητισμοῦ καὶ ἐγκρατείας. Πάλι, λέγεται, ὅτι ἐρώτησε τὸν μαθητὴ ἑνὸς Βραχμάνου δασκάλου, ἂν καὶ πῶς ὁ Παρασαρίγια δίδασκε μιά μέθοδο πειθαρχίας τῶν αἰσθήσεων. «Μάλιστα», ἦταν ἡ ἀπάντησις, «δὲν βλέπει κα-

νεὶ θεάματα μὲ τὰ μάτια του οὔτε ἀκούει ἤχους μὲ τ' αὐτιά του. Αὐτὴ εἶνε ἡ μέθοδός του». «Μ' αὐτὸ τὸ σύστημα», ἀπαντᾷ ὁ Βούδας, «οἱ τυφλοὶ καὶ οἱ κουφοὶ ἔχουν τὶς καλύτερές των αἰσθήσεις κλειδωμένες» καὶ συνέχισε γιὰ ν' ἀποδείξει πῶς ἡ μέθοδός του εἶνε διαφοροετική, δηλαδὴ τὶς αἰσθησιακὲς ἐντυπώσεις νὰ τὶς ξεχωρίζουμε ψυχολογικῶς καὶ κατόπι νὰ τὶς ἐκτιμοῦμε ὡς ἠθικῶς κατώτερες τῆς ἀδιαφορίας. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορεῖ νὰ δίνει διαταγὰς στὶς ἴδιες του τὶς αἰσθήσεις. Κ' ἔτσι, μαθαίνοντας μὲ τὴ συνήθεια νὰ ξεχωρίζει τὸν πολύπλοκο ἴσθὸ τῆς συνειδητῆς πείρας, ὁ Βουδιστὴς προσπαθοῦσε ν' ἀποκτήσει ἓνα διπλὸ σημεῖο ὑπεροχῆς: Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔλεγχον τὶς αἰσθήσεις καὶ τὶς ὁρμὲς κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη διείσδυση στὴ σύνθετη καὶ συμβατικὴ φύση ἐκείνου ποὺ φαινότανε σὰν ἓνα ἀκέραιο Ἐγὼ ἢ ὑποκείμενο τῆς ἐνσυνείδητης πείρας.

Τόσο πολὺ ἠσθάνθησαν καὶ ἔβαλαν εἰς ἔργον αὐτὴ τὴ μέθοδο οἱ ὀπαδοὶ τῆς πιστεύοντας ὅτι πραγματικὰ ἦταν ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς θρησκείας, ὥστε ἔφθασε νὰ χρησιμεύει καὶ γιὰ τὰ δύο, νὰ δοῖζει τὸ ἴδιο τὸ δόγμα καὶ νὰ προδῶσει τὸν δάσκαλό του. Ἔτσι στὴ Σούττα ποὺ ὀνομάζεται «ἡ Ἀνάλυσις τῶν στοιχείων» (Μαγχιμα-Νικάγια Νο 140) διαβάζουμε γιὰ τὸ Βούδα ὅτι ἔμεινε μιὰ βραδυνὰ σ' ἐνὸς ἀγγειοπλάστου τὸ σπίτι, στὴν Ραγιαγάχα (Ραῖγκιρ στὸ Βεχάρ), ὁ ὁποῖος τοῦ λέγει ὅτι εἶχε ἤδη ἓναν ἔνοικο, ἓνα μοναχό, εὐγενικῆς καταγωγῆς. Αὐτὸς ἦταν ὁ Πουκουσάτι, πρῶην βασιλιᾶς τῆς Ταξίλα στὸ Κασμίρ,

πού είχε παραιτηθεῖ καὶ ἐγκαταλείψει τὸν κόσμον ἐπειδὴ
 εἶχε μάθει τὰ δόγματα τῶν Βουδιστῶν. Αὐτά, γραμμένα
 ἀπάνω σὲ μιὰ χρυσῆ πλάκα τοῦ τὰ εἶχε δώσει ὁ φίλος
 του ὁ βασιλεὺς Βιμβισάρα, πού εἶχε τὴν ἔδρα του στὴ
 Ραγιαγάχα. Ὁ Βούδας ζήτησε συγγνώμη καὶ εἶπε «ἂν δὲν
 σ' ἐνοχλεῖ, ἀδελφέ μου, ἄς μείνωμε μιὰ νύχτα μαζί». Ὁ
 ἄλλος δέχτηκε ὀνομάζων τὸν ξένο μοναχὸ μὲ τ' ὄνομα
 πού χρησιμοποιοῦσαν μεταξύ των οἱ ἱερωμένοι, δηλαδὴ
 ἄβουζο. Ἀφοῦ καθήσανε σταυροπόδι καὶ μελέτησαν ἀρ-
 κετὴ ὥρα τὴ νύχτα, ὁ Βούδας παρατηρῶν τὸν ἥρεμο τρόπο
 τοῦ ἄλλου τὸν ρώτησε, θέλοντας νὰ μάθῃ τὸ ἐλατήριο
 πού τὸν ἔκανε νὰ ἐγκαταλείψει τὰ κοσμικά, γιὰ τὸ δά-
 σκαλό του καὶ τὸ Δάμμα του. Ὁ Πουκουσάτι ὁμολογεῖ
 ὅτι ἡ αἰτία ἦταν ὁ ἐξυμνούμενος Γκοτάμα ἀπ' τοὺς Σα-
 κιάς τοῦ ὁποίου τὸ Δάμμα τὸν εἶχε συγκινήσει. «Ποῦ
 λοιπόν, ἀδελφέ μου, εἶνε αὐτὸς ὁ Γκοτάμα;» — «Στὴ Βόρειο
 χώρα, φίλε μου, στὸ Σαβάττι.» — «Τὸν εἶδες; Ἄν τὸν ἔβλε-
 πες θὰ τὸν ἐγνώριζες;» — «Ὅχι, φίλε μου, ἂν τὸν ἔβλεπα
 δὲν θὰ τὸν ἐγνώριζα.» — «Ἄκουσε, ἀδελφέ μου, θὰ σοῦ
 διδάξω τὸ Δάμμα.» — «Πολὸν καλὰ, φίλε μου.» Καὶ ὁ Βού-
 δας ἄρχισε μὲ μιὰ περίληψη. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται
 ἀπὸ ἕξι στοιχεῖα (χῶμα, δηλ. ἀναπτυσσόμενα στοιχεῖα,
 νερό, θερμότητα, ἀέρα, χῶρο καὶ συνείδηση). εἶχε ἕξι πε-
 δία ἐπαφῆς μὲ τὸν ἑξωτερικὸν κόσμον (ὁ νοῦς ἦταν τὸ
 ἕκτο) μὲ δεκαοκτῶ τρόπους ἐπηρεαζόταν ἀπ' αὐτὸ τὸν
 κόσμον καὶ ὑπάρχει μιὰ τετραπλῆ ἐξέδρα στὴν ὁποίαν ἂν
 σταθεῖ, αἱ διακυμάνσεις τῆς φαντασίας δὲν προοδεύουν
 καὶ εἶνε τότε κατάλληλος νὰ ὀνομαστῆ σοφὸς καὶ ἅγιος.

Αὐτὴ ἡ ἐξέδρα εἶνε: 1) Ἀριανή⁽¹⁾ ἐνόραση, π.χ. νὰ γνω-
 ρίζει πῶς νὰ διασκορπίζει κάθε λύπη. 2) Ἀριανὴ ἀλήθεια
 ἢ Νιββάνα (δηλ. Νιρβάνα). 3) Ἀριανὴ ἐγκαρτέρηση, δηλ.
 ἀδιαφορία γιὰ ὅλα ὅσα ὀδηγοῦν σὲ ἀναγέννηση, καὶ
 4) Ἀριανὴ εἰρήνη, δηλ. τὸ κατεύνασμα τῆς σαρκικῆς
 ἐπιθυμίας, τοῦ μίσους καὶ τῆς πλάνης.

Ὅταν σταμάτησε, ὁ Πουκουσάτι κατασυγκινημένος
 εἶπε: «Βρῆκα τὸν Κύριο! Βρῆκα ἐκεῖνον πού εἶνε τέ-
 λεια φωτισμένος!» Ἔπεσε στὰ πόδια τοῦ δασκάλου του
 καὶ τοῦ ζήτησε συγχώρηση γιὰ τὸ εἶχε μιλήσει ὅαν
 νὰ ἦταν ἴσος του.

Αὐτὸ τὸ ἀπλὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴ συγκινητικὴ δήλωση
 τοῦ αὐξανομένου θαυμασμοῦ τοῦ μαθητοῦ, «ἡ καρδιά
 του ἔκαιε μέσα του ὅσο μιλοῦσε», πρέπει νὰ χρησιμεύσει
 ὡς δεῖγμα ἐκφράσεων πού χωρὶς ἀμφιβολία θεωροῦν-
 ται ὅτι εἶνε βουδιστικά. Κι' αὐτὲς αἱ ἐκφράσεις ἀρχίζουν
 μὲ τὴν ἀνάλυση μιᾶς συγκεκριμένης ἀτομικότητος καὶ
 αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως. Ἄλλες φορὲς τὸ δόγμα δοξί-
 ζεται ὡς σῶμα ἀναλύσεων ὅπως στὴ φράση «μοῦ δίδαξε
 τὸ Δάμμα: χανδαγιατάνα-δατούγιο», δηλαδὴ τοὺς σω-
 ματικούς καὶ διανοητικούς παράγοντες (χάνδα), ὄργανα
 αἰσθήσεων καὶ ἀντικείμενα (ἀγιατάνα) καὶ στοιχεῖα (δα-
 τούγιο). Δὲν μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε πῶς ἓνα δόγμα
 πού περιγράφεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ μπορούσε νὰ

(1) Ἀριανὸς γιὰ τοὺς Βουδιστὰς ἐσήμαινε ὅτι γιὰ μᾶς
 ἡ λέξη «Χριστιανός», δηλ. «καλός, εὐγενικός» καὶ εἰδικῶς «πι-
 στὸς στὸ Δάμμα».

συγκινήσει. Ὅμως οἱ μαθηταὶ τοῦ Βούδα λέγεται ὅτι, ἔπλεκαν τὴ φράση ὅταν περιέγραφαν τὸ πῶς ἐφωτίσθη-
καν σὲ ὠραίους στίχους. Ἔτσι ὁ Βανγίσα, ἕνας διακε-
κριμένος Θέρα καὶ ποιητῆς, ἔλεγε:

Εἴμασταν ἀπλοὶ περιπλανώμενοι ποιηταὶ ἀπ' τὸν παλιὸ καιρὸ.
Περιπλανώμενοι ἀπὸ πόλη σὲ χωριὸ καὶ σὲ πόλη πάλι.
Τότε εἶδαμε Αὐτόν, τὸν Βούδα, καὶ αἰσθανθήκαμε
ἐμπιστοσύνη σ' Αὐτόν. Μοῦ ἐδίδαξε τὸν Κανόνα.
Τοὺς παράγοντας, ὄργανα, βάσεις αὐτοῦ τοῦ Ἑγῶ (1).

Ἐπίσης αἱ ἀδελφαὶ ἢ καλογρηγὲς στοὺς στίχους των
λένε ἔτσι:

Τότε αὐτὴ πλησίασε τὴ φτωχὴ Βικχούνα,
Ποῦ ἦταν ἡ τροφὸς μου στὴν πίστη.
Μοῦ δίδαξε τὸν Κανόνα κ' ἔτσι ἔμαθα
τοὺς παράγοντας, ὄργανα, βάσεις αὐτοῦ τοῦ Ἑγῶ,
Πρόσκαιρο συγκρότημα. Ὅταν ἄκουσα τὰ λόγια της
Κάθησα κοντὰ της νὰ σκεφθῶ (2).

Τέλος μιὰ πολὺ ἀρχαία ὀνομασία μὲ τὴν ὁποία οἱ
Βουδισταὶ ἦσαν γνωστοὶ ἦταν ἡ Βιπάγια, ἢ Ἀναλυτικὴ
σχολή. Καὶ μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴν τάση γιὰ ἀνάλυση
ποῦ ὑπῆρχε ἀπὸ πολὺν καιρὸ καὶ διατηρήθηκε στὸ δόγμα
ἐπειδὴ ἐθεωρεῖτο σπουδαία μορροῦμε νὰ βροῦμε στὸ
ἡμερολόγιο τοῦ Γιουὰν-Σβάνγ, τοῦ Κινέζου προσκυνητῆ
ποῦ ἀναφέραμε πιὸ πάνω (σελ. 43). Βοῆκε, λέγει, δη-

(1) Σαμγιοῦττα-Νικάγια, I, 196.

(2) Ψαλμοὶ τῶν καλογραιῶν, XXX, XXXVIII.

μόσιες συζητήσεις κοντὰ στὸ Πεσάβερ στὸ Κασμίρ, συ-
ζητήσεις περὶ «τῆς φύσεως τῶν αἰσθήσεων». Ἀκόμα καὶ
τώρα ἡ σχολὴ τοῦ Θεραβάδα ἔμεινε κυρίως ἀναλυτικὴ,
καὶ στὴν ἀνάλυσή της κυρίως ψυχολογική.

Τὸ προϊόν αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱκανότητος τοῦ
νοῦ, μὲ τὴν ὁποία τώρα ἐξοικειωθήκαμε ἀρκετά, εἶνε τὸ
δόγμα τῶν πέντε Χάνδα ἢ ἀθροισμάτων ἢ ὁμάδων.
Σ' αὐτὰ τὰ πέντε Χάνδα διηγεῖτο τὸ συγκεκριμένο ἄτομο
ἢ ὁ ζωντανὸς οργανισμὸς. Ὅπου ἐμεῖς λέμε ψυχὴ καὶ
σῶμα, σῶμα, νοῦς καὶ πνεῦμα, νοῦς καὶ σῶμα, ὕλη καὶ
πνεῦμα, οἱ Βουδισταὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔλεγαν τὰ πέντε
Χάνδα. Αὐτὴ ἡ διαίρεσις, εἴτε βουδιστικῆς προελεύσεως
εἴτε ὄχι, εἶνε ἀρκετὰ δύσκολη καὶ ὄχι τόσον ἐπιδεικτικὴ
ἀναλύσεως. Γιὰ τὴ βουδιστικὴ ἀποψη, κατὰ τὴν ὁποία
κάθε «πραῖμα» δὲν εἶνε στατικὴ ποσότης παρὰ «ἕνα
συμβάν» ἢ συνεχῶς συμβαῖνον, ἡ ἰδέα τοῦ ἀθροίσμα-
τος δὲν εἶνε ὑποβοηθητικὴ. Ὁ σχολιαστὴς ὅμως ἐπιμέ-
νει στὴ λέξη «σωρός» (ράζι) ὅτι αὐτὴ εἶνε ἡ σημασία του.
Πάλιν ὡς διανοητικὴ ταξινόμησις, ἡ διαίρεσις αὐτὴ
πλεονάζει. Ἔτσι ἀπ' τὶς πέντε ὁμάδες ἢ μιὰ εἶνε ὁ ὕλι-
κὸς παράγων ἢ σῶμα κ' αἱ ἄλλες τέσσερες εἶνε αἰσθή-
σεις (ἡδονή, πόνος, οὐδέτερο αἰσθημα), ἀντίληψις (ἀνα-
γνωρίσις καὶ ὀνομασία), σαναρά ἢ πενήντα ἄλλες νοε-
ραὶ συνοδοί, ἰδιαιτέρως ἡ βούλησις, ποῦ εἶνε ἔτοιμες νὰ
ἐξεγεροῦν ὅταν ἡ συνείδησις ἐρεθισθεῖ, καὶ τέλος ἡ ἴδια
ἢ συνείδησις.

Γιὰ νὰ ἐκθέσωμε τὸ βουδιστικὸ δόγμα, θρησκευ-

τικὸ καὶ φιλοσοφικὸ, αἱ πέντε ομάδες βοηθοῦν περισσότερο παρὰ ὁποιαδήποτε κοινὴ διαίρεσις, σὲ σῶμα καὶ νοῦ. Ἐκεῖνοι ποὺ παρεδέχοντο ὡς ἀντίθεσιν τὸ σῶμα, ὄχι ἓνα διανοητικὸ παράγοντα ἢ δύο ἀλλὰ τέσσερες, φοβήθησαν ν' ἀφήσουν ἓνα κοινὸ ὄρισμὸ γιὰ τὸν νοῦ ποὺ θὰ βοηθοῦσε ὡς στήριγμα καὶ καταφύγιον γιὰ τὴν ὑπουλη δοξασία τοῦ Ἄτμαν, τὸ αἰώνιον ἀμετάβλητον ἐγώ. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸ τὸ σχέδιον τῆς ομάδος χρησιμοποιεῖται εἶνε γιὰ νὰ ἐκθέσει μιὰ πενταπλῆ πλάνη ποὺ πίστευε σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτῆς τὶς πέντε ομάδες: 1) εἶτε ὅτι εἶνε ἡ ψυχὴ, 2) ἢ ἓνα σύμβολον τῆς ψυχῆς, 3) ἢ ὅτι εἶνε μέσα στὴ ψυχὴ, π.χ. ἀκριβῶς 1) ὅπως ἡ φλόγα καὶ τὸ χρῶμα τῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ἓνα ἢ 2) ὅπως ἡ σκιὰ εἶνε ἓνα σύμβολον τοῦ δένδρου ἢ 3) ὅπως ἡ μυρωδιά βρίσκεται σ' ἓνα λουλούδι ἢ 4) ὅπως ἓνα κουτὶ ποὺ περιέχει κοσμήματα⁽¹⁾. Μιὰ ἄλλη μέθοδος εἶνε γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι ἂν ὁποιαδήποτε ομάς, ἂν τις πάρωμε κατὰ σειρά, ἦταν τὸ ἐγώ, θὰ μπορούσε (ὡς θεός) νὰ ὑπαγορεύσει τί καὶ πῶς θὰ προτιμοῦσε ν' ἄνε, σῶμα ἢ ψυχὴ. Ἄλλ' ἀφοῦ δὲν εἶνε ἐλεύθερον νὰ διαλέξει δὲν μπορεῖ ν' ἄνε τὸ Ἐγὼ ἐκεῖνη ἢ ομάς.

Αὐτὴ ἦταν ὁποσδήποτε ἡ αἰτία ποὺ υἰοθετήθη αὐτὴ ἢ πενταπλῆ διαίρεσις καὶ ἔκανε ἐντύπωση στὸν Βουδαγόσα. Γιατί, λέγει, στὸν «δρόμον πρὸς τὴν ἀγνότητα» ὁ ὑμνούμενος εἶπε ὅτι ὑπῆρχαν πέντε Χάνδα, οὔτε

(1) Σούτα-Πιτάκια, Παυσαμβιδαμάγα, I, 143-5.¹

λιγότερα οὔτε περισσότερα; Διότι αὐτὰ ὄχι μόνον συμπεριλαμβάνουν ὅλες τὶς τάξεις τῶν συμβατικῶν πραγμάτων παρὰ καὶ δὲν προσφέρουν πάτημα γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὴ θεορίαν τῆς ψυχῆς.

Τέλος πῶς ὁ Βουδισμὸς ἀντιλαμβάνεται τὸν νοῦ καὶ τὶς σκέψεις, ἐξεταζόμενα ὡς ἓνα φαινομενικὸ συμβάν καὶ ὄχι ὡς ὑποκείμενη στατικὴ οὐσία;

Δύο φαινόμενα ἐβοήθησαν τὸν Βουδισμὸ νὰ ὀρίσει μὲ γενικοὺς ὀρισμοὺς ἐκεῖνον ποὺ εὑρίσκει κατὰ βάθος ἀληθινὸ γιὰ τὸ νοῦ. Αὐτὰ ἦσαν τὰ ἀκίνητα καὶ τὰ τρεχούμενα νερά. Μὲ τὸ πρῶτον ποὺ συμπεριελάμβανε τὸ φαινόμενο τῶν ὄντων ἀπεικόνιζε τὴν διαλείπουσα διάθεση τῆς ἐν συνειδήσει διανοητικῆς ζωῆς, μὲ τὸ δεῦτερον ἔβαζε ἐμπρὸς τὸ γεγονός τῆς συνεχείας μιᾶς πάντοτε μεταβαλλομένης ταυτότητος.

Στὴν παρακάτω παράγραφον ὁ «νοῦς» ἢ ἡ ἐν συνειδήσει διανοητικὴ ἐνέργεια εὐδιάκριτα διδάσκεται ὡς ἓνα διαλείπον φαινόμενο ποὺ συμβαίνει μόνον ὅταν κατάλληλη διέγερσις λάβει χώραν. Τὸ ὕψος εἶνε ζωηρὸ καὶ μὲ ἔμφαση ὡς ἂν ἡ διδασκαλία νὰ ἦταν ὑψίστης σημασίας. Ἐνας μαθητὴς κηρύττει γιὰ δίδαγμα τοῦ Κυρίου τὴν ἐξῆς αἴρεση: «εἶνε ὁ νοῦς (ἢ ἡ συνείδησις) ποὺ μένει καὶ ἀναγεννᾶται μετὰ θάνατον ἀμετάβλητη». Οἱ ἀδελφοὶ διαμαρτύρονται, ἀλλ' αὐτὸς μένει ἀμετάπειστος. Τὸν ἀναφέρουν, καὶ ὁ κύριος στέλνει καὶ τὸν φωνάζει. «Εἶνε ἀλήθεια αὐτό;»—«Μάλιστα, Κύριε, ἔτσι καταλαβαίνω ὅταν διδάσκεις.»—«Τί εἶνε αὐτὴ ἢ συνείδησις;»

διστής, «πὺν ἔξακολουθεῖ νὰ ἔχει τὸ ἴδιο σχῆμα, μιὰ φαινομενικὴ ταυτότητα, ἐνῶ οὔτε μιὰ σταγόνα μένει σήμερα ἀπὸ ὄλον ἐκεῖνο τὸν ὄγκο πὺν ἀποτελοῦσε τὸν χθεσινὸ ποταμό.» (Op. cit. Introd. Essay by S.Z. Aung, 9).

Τὸ ἴδιο λέγει καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρακλείτου: «Δις εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Ο ΚΑΝΩΝ ΩΣ ΝΟΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΑΣ ΕΞΕΤΑΣΩΜΕ τώρα τὴ δευτέρα ἔννοια τοῦ ὀρισμοῦ Δάμμα. Ὁ Βουδαγόςας ἔγραψε: «Δάμμα σημαίνει ὄρον ἢ αἰτίαν». Καὶ ἂν πᾶμε ἀρκετοὺς αἰῶνες πίσω καὶ ἐπαναλάβωμε τὴν φράσιν τῶν Πιτακίων:—«Ἐρευνα τοῦ Δάμμα=ἀντίληψις περὶ τῆς αἰτίας». Τώρα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη βρίσκω ἕνα σπουδαῖο χαρακτηριστικὸν στὴ Βουδιστικὴ φιλοσοφία. Δηλαδή: Ἐντὶ τῶν θεωριῶν περὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐνεργείας, ὡς ἀποτελούσης τὴν Πηγὴν, τὴν Ἀρχὴν τῆς δημιουργίας καὶ συγκρατήσεως καὶ τὸ Τέλος αὐτῆς τῆς παρουσίας τάξεως πὺν λέγεται κόσμος ἢ σύμπαν, οἱ Βουδισταὶ συνεκέντρωσαν τὴν προσοχὴν τῶν σ' αὐτὴ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων. Τὴν ἀντιλαμβάνονται σὰν μιὰ πολυπληθῆ καὶ συνεχῆ γένεση καὶ ἀπόδοσις γιὰ τὸ κάθε τι. Κι' αὐτὴ ἡ συνεχὴς μετάβασις, μεταβολὴ ἢ γένεσις δὲν ἦταν ἰδιότροπη, οὔτε ὀρισμένη μόνον γι' αὐτὴ ἢ ἐκείνη τὴν περίπτωσι, οὔτε ἀπὸ πρὶν ὀρισμένη (μοιραία), παρὰ ἔξακολουθοῦσε σὰν μιὰ φυσικὴ σειρὰ αἰτιῶν. Πρέπει τώρα νὰ δικαιολογήσω αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.

— «Ἐκεῖνος πού μιλεῖ καὶ αἰσθάνεται, Κύριε, πού δοκιμάζει τὸ ἀποτέλεσμα τῶν καλῶν καὶ κακῶν πράξεων πού γίνονται ἐδῶ κ' ἐκεῖ. » — «Τώρα λοιπόν, ἀνόητε ἄνθρωπε, ἀπὸ ποῦ πῆρες τέτοιο δόγμα σὰ νὰ ἦταν δικό μου; Δὲν σὲ δίδαξα μὲ πολλὰς μεθόδους ὅτι ἡ συνείδησις προκύπτει ἀπὸ μιὰ αἰτία καὶ ὅτι χωρὶς αἰτία δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἄρθῃ σὲ κατάσταση συνειδήσεως; »

Κατόπιν στρέφεται στοὺς μαθητὰς πού ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἀλήθεια του αὐτῆ. «Καὶ συνειδήσις», ἐξακολουθεῖ «λογαριάζεται μόνο σύμφωνα μὲ τὶς συνθήκας πού τὴν προξενοῦν ἀντίληψις διὰ τῶν ὀφθαλμῶν ἀπὸ τὴν ὄραση καὶ τὸ ἀντικείμενο πού βλέπομε, ἰδέα ἀπ' τὸ νοῦ καὶ ἀπ' τὸ νοερὸ ἀντικείμενο. Ἄκριβῶς ὅπως μιὰ φωτιὰ διαφέρει ἀναλόγως τῆς καύσιμης ὕλης τῆς.»

«Βλέπετε λοιπόν ὅτι αὐτὸ ἔχει γίνεῖ; Βλέπετε λοιπόν ὅτι αὐτὸ πού γίνεται εἶνε σύμφωνα μὲ τὸ ἐλατήριο (κυριολεκτικῶς τροφή); Βλέπετε ὅτι ἂν αὐτὸ τὸ ἐλατήριο σταματήσει ἐκεῖνο πού ἔχει γίνεῖ σταματᾷ;»

Αὐτὸ μπορεῖ ν' ἀνεῖ ἀρκετὸ ὡς παράδειγμα μεταξὺ ἄλλων γιὰ νὰ δεῖξει ὅτι ὁ νοῦς ἢ ἡ συνείδησις ὄχι μόνο δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ψυχὴ ἢ τὸ ἄττα, μὲ ἄλλο ὄνομα, ἀλλὰ οὔτε νὰ τὸ φαντασθοῦμε σὰν μιὰ ἄϋλη οὐσία γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ. Ἐμοιαζε πῶς πολὺ μὲ τὴ φύση τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας, δυνατὴ μόνο ἐφ' ὅσον ἐξηγεῖτο μὲ τὸν κατάλληλο ἐρεθισμό.

Ἐπῆρχε μιὰ διαδοχικὴ συνέχεια γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ, ἀλλὰ δὲν ἦταν ψυχὴ, ἦταν ὀργανικὴ ζωὴ. Ἄν τὸ ἐξετά-

σωμε ὑποκειμενικῶς αὐτὸ εἶνε τὸ ὑποσυνείδητο. Ἡ λέξις φαβάνγα τῆς γλώσσας Πάλι ἐκφράζει καὶ α) τὴν ἀντικειμενικὴ ἄποψη τῶν ζωτικῶν λειτουργιῶν καὶ β) τὴν ὑποκειμενικὴ ἄποψη τοῦ ὑποσυνειδήτου μας ἢ κατάσταση τοῦ νοῦ ὅταν δὲν προσέχωμε σὲ τίποτε. Συναντοῦμε αὐτὸ τὸν ὄρισμό σ' ἓνα βιβλίον τῶν Ἀβιδάμμα-Πιτακίων, ἀλλὰ μόνο στὸ Μιλίνδα βλέπομε τὴ θεωρίαν ἐκλαϊκευμένη. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο (II, 163) ἡ λειτουργία τοῦ ὄργανισμοῦ χωρὶς συνείδηση («φαβάνγα-γάτι») συγκρίνεται μὲ ὕπνο χωρὶς ὄνειρα. Ἐνας ἐρεθισμὸς πού προκαλεῖ συνείδηση κατήντησε στὸν καιρὸ τοῦ Βουδαγόσα νὰ θεωρηθῇ ὅτι προκαλοῦσε μιὰ δόνηση στὴ ροὴ τοῦ φαβάνγα. Ἡ συνείδηση πού ἀντιδρούσε μετὰ τὸν ἐρεθισμό ἀπεικονίζετο σὰν «τὸ σταμάτημα» τῆς ροῆς πού ξανάρχιζε ὅταν ἡ προσοχὴ (σὲ κάποιον ἐσωτερικὸ ἢ ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο) ἔπαυε. Καὶ στὴν «Ἐπιτομὴ τῆς Φιλοσοφίας» — καὶ πιθανὸν σὲ προηγούμενες ἑκατονταετηρίδες — παρουσιάζεται ἡ παρομοίωσις μὲ ποταμό: «Λοιπὸν σ' ἐκείνους πού ἔχουν ἀναγεννηθῆ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ ἴδιο εἶδος συνειδήσεως ἀπησχολεῖτο μὲ τὸ ἴδιο πεδίο ἀντικειμένων καὶ ἀρχίζε κατ' εὐθείαν ὕστερα ἀπ' τὴ στιγμή τῆς ἀναγεννήσεως, ἐξακολουθοῦσε στὴν ἀπουσία ὁποιασδήποτε λειτουργίας γνώσεων, σὲ διαρκῆ ροή, σὰν τὸ ρεῦμα ἐνὸς ποταμοῦ ἴσαμε τὴ στιγμή τῆς συνειδήσεως τοῦ θανάτου. Καὶ αὐτὴ ἡ ροή, ἐπειδὴ εἶνε μιὰ κατάστασις ὑπάρξεως ὀνομάζεται ἢ συνέχεια τῶν καταστάσεων τῆς ὑπάρξεως» (Ἐπιτομή, 152f.).

«Σὰν ἓνα ποτάμι», λέγει ἓνας τωρινὸς Βερμανὸς Βου-

διστής, «πὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει τὸ ἴδιο σχῆμα, μιὰ φαινομενικὴ ταυτότητα, ἐνῶ οὔτε μιὰ σταγόνα μένει σήμερα ἀπὸ ὄλον ἐκεῖνο τὸν ὄγκο πὸ ἀποτελοῦσε τὸν χθεσινὸ ποταμό.» (Op. cit. Introd. Essay by S.Z. Aung, 9).

Τὸ ἴδιο λέγει καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἑρακλείτου: «Δις εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Ο ΚΑΝΩΝ ΩΣ ΝΟΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΑΣ ΕΞΕΤΑΣΩΜΕ τώρα τὴ δεύτερη ἔννοια τοῦ ὀρισμοῦ Δάμμα. Ὁ Βουδαγόςας ἔγραψε: «Δάμμα σημαίνει ὄρον ἢ αἰτίαν». Καὶ ἂν πᾶμε ἀρκητοὺς αἰῶνες πίσω καὶ ἐπαναλάβωμε τὴν φράσιν τῶν Πιτακίων:— «Ἐρρυνα τοῦ Δάμμα=ἀντίληψις περὶ τῆς αἰτίας». Τώρα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη βρίσκω ἓνα σπουδαῖο χαρακτηριστικὸ στὴ Βουδιστικὴ φιλοσοφία. Δηλαδή: Ἐντὶ τῶν θεωριῶν περὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐνεργείας, ὡς ἀποτελούσης τὴν Πηγὴν, τὴν Ἄρχην τῆς δημιουργίας καὶ συγκρατήσεως καὶ τὸ Τέλος αὐτῆς τῆς παρουσίας τάξεως πὸ λέγεται κόσμος ἢ σύμπαν, οἱ Βουδισταὶ συνεκέντρωσαν τὴν προσοχὴ των σ' αὐτὴ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων. Τὴν ἀντιλαμβάνονται σὰν μιὰ πολυπληθῆ καὶ συνεχῆ γένεσιν καὶ ἀπόδοσιν γιὰ τὸ κάθε τι. Κι' αὐτὴ ἡ συνεχὴς μετάβασις, μεταβολὴ ἢ γένεσις δὲν ἦταν ἰδιότροπη, οὔτε ὠρισμένη μόνον γι' αὐτὴ ἢ ἐκείνη τὴν περίπτωσιν, οὔτε ἀπὸ πρὶν ὠρισμένη (μοιραία), παρὰ ἐξακολουθοῦσιν σὰν μιὰ φυσικὴ σειρὰ αἰτιῶν. Πρέπει τώρα νὰ δικαιολογήσω αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.

Είδαμε ὅτι, ἔναντι στῆ γενικῆ πίστη σὲ μιὰ ψυχῇ, ἢ πνεῦμα ἢ ἐγὼ πού κατοικεῖ μέσα στοῦ σώμα, τὸ ἐμπο-
τίζει, τὸ διευθύνει καὶ εἶνε αἰώνιο, καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ
πάθη, ὁ Βουδισμὸς πῆρε, δῶ καὶ δυὸ χιλιάδες τετρακό-
σια χρόνια, τὴν ἄποψι πού πῆρε ὁ δικός μας ὁ Χιούμ
(Hume) ἐδῶ καὶ διακόσια χρόνια.

Πάντοτε ἢ ἔρευνα γιὰ τὴν αἰτία δὲν βρίσκει τὸν
παράγοντα παρὰ τὴν πράξη· ἕνα σύστημα ἐνεργειῶν μετα-
βαλλόμενον, ὄχι ὅμως καὶ ἀμετάβλητόν τινα δημιουργόν
ἢ θεατὴν ὄλων αὐτῶν. Τὸ δόγμα τῆς Βεδάντα στὰ Οὐ-
πάνισατ λέγει: «ἄς μὴ προσπαθῆσει κανεὶς νὰ βρεῖ τί εἶνε ὁ
λόγος, ἀλλὰ νὰ γνωρίσει τὸν λέγοντα· ἄς μὴ προσπαθῆσει
κανεὶς νὰ βρεῖ τί εἶνε τὸ ὄρατόν ἀντικείμενον, ἢ ἐνέργεια,
ὁ νοῦς, ἄς γνωρίσει ἐκεῖνον πού βλέπει, τὸ αἷτιο πού προ-
καλεῖ τὴν ἐνέργεια κι' ἐκεῖνον πού σκέπτεται»⁽¹⁾. Στὸ Βου-
δαγόσα διαβάζομε τὴν κατηγορηματικὴ ἀντίθετη γνώμη
«ὅτιδῆποτε πού βρίσκεται μέσα μας, πού ὀνομάζεται ψυχῇ
ἄττα), πού βλέπει, κινεῖ τὰ μέλη μας κ.λ. δὲν ὑπάρχει»⁽²⁾.

Τώρα προσέξτε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αἰῶνες
πρὶν ἀπὸ τὸ Βουδαγόσα, ἢ ἀπολυταρχικῆ ἰδέα διωρθώ-
θηκε στὰ Πιτάκια: «Δὲν εἶνε ὀρθῆ ἢ ἐρώτηση: Ποιὸς ὑφί-
σταται τὴν ἐπαφή; Ποιὸς εἶνε αὐτὸς πού τὴν αἰσθάνεται;
Ἡ ἐρώτηση εἶνε ὀρθῆ ἔτσι: Ὑπὸ ποίους ὄρους ἔλαβε χῶ-
ραν ἐπαφή; Ὑπὸ ποίους ὄρους ἔλαβε χῶραν αἰσθησις;»⁽³⁾.
Δηλαδῆ ἔχομε μόνον ἕνα συμβάν ὑπὸ ὄρους, ὄχι μιὰ μυ-

(1) *Καουσιχιάκι Οὐπ.*, III, 8.

(2) *Σουμανγάλα-Βιλασίνι*, I, 195.

(3) *Σαμωγιούττα-Νικάρια*, II, 13.

στικῆ ὑπαρξῆ ἢ μιὰ ἀπλῆ τυχαία διαδοχῆ. Κάτι τι πού συμ-
βαίνει ὡς συνέπεια κάποιου συμβάντος πού εἶχε λάβει
χῶραν προτῆτερα. Στὸ φιλοσοφικὸ μέρος τοῦ Ἀβιδάμμα
αὐτῆ τῆ σειρὰ τῶν ἐξαρτημένων συμβάντων ἢ λειτουρ-
γιῶν τὴν ὀνομάζουν μὲ τὸν ὄρισμὸ βίτι (vithi), δηλ. δρό-
μος, πορεία ἢ λειτουργία. Σὲ ἀπλούστερη ἔκδοση, ὅπως στὸ
Μιλίνδα, ἐκφράζουν τὴν ἰδέα μὲ διάφορες παρομοιώσεις:

«Ὁ βασιλεὺς Μιλίνδα: «Διεγείρεται ἢ ἀντίληψις ὅταν
διεγείρεται ἢ αἰσθησις τῆς ὀράσεως;»—«Μάλιστα, Κύριε.»
—«Τί διεγείρεται πρῶτα;»—«Πρῶτα ἢ ὄρασις καὶ ὕστερα
ἢ ἀντίληψις.»—«Τότε ἢ ὄρασις ἐνεργεῖ ὡσάν νὰ δίδει δια-
ταγὴ στὴν ἀντίληψη καὶ νὰ τῆς λέγει: ἀναπηδήσε ὕστερα
ἀπὸ μένα; ἢ ἢ σκέψις, θέλω ν' ἀναπηδήσω ἐκεῖ ὅπου καὶ
σύ;»—«Ὁχι, Κύριε, δὲν ὑπάρχει τέτοια σχέσις.»—«Τότε
πῶς συμβαίνει νὰ διεγείρεται ἢ ἀντίληψις ὅταν διεγείρεται
καὶ ἢ ὄρασις;»—«Διότι ἐδῶ ὑπάρχει κλίσις πρὸς τὰ κάτω,
δίοδος, συνήθεια, σύστημα.»—«Πῶς συμβαίνει αὐτό;»
—«Λοιπόν, Κύριε, ὅταν βρέχει ποῦ θὰ πάγει τὸ νερό;»
—«Θὰ ἀκολουθήσει τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους.»—«Καὶ ἂν
ξαναβρέξει;»—«Τὸ νερὸ θ' ἀκολουθήσει τὸν ἴδιο δρόμο
ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο.»—«Τί λὲς λοιπόν, τὸ πρῶτο
νερὸ δίνει διαταγὴ στοῦ δεύτερο;»—«Ὁχι, δὲν ὑπάρχει
σχέσις μεταξὺ τῶν δύο. Καθένα ἀκολουθεῖ τὸν δρόμο του
ἐπειδὴ ὑπάρχει κλίσις.»—«Ἐτσι ἀκριβῶς εἶνε μὲ τὴν
αἰσθησις καὶ τὴν ἀντίληψη... Ὅλα ὅσα συμβαίνουν, συμ-
βαίνουν διὰ τῆς φυσικῆς κλίσεως.»

Ἡ μεταφορὰ μὲ τὴ λέξη δίοδος (θύρα, κατὰ λέξιν:
dvāra) σὰν σύνηθες μέσον ἐξόδου ἀπὸ ἕνα δρόμο μιᾶς

πόλεως καθὼς καὶ ὁ δρόμος εἶνε ὑποδειγματικὲς ψυχολογικὲς μεταφορὲς γιὰ τὴ λεωφόρο τῶν αἰσθήσεων. Πάλι, τὰ ἀμάξια ἐνὸς καραβανιοῦ θὰ βγοῦν μὲ μιὰ συνηθισμένη σειρά πορείας. Καὶ ἡ τέχνη τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γραφῆς, ποῦνε δύσκολη στὴν ἀρχή, γίνεται εὐκολη μὲ τὴν ἐξάσκηση στὸ σύστημα⁽¹⁾. Κάθε τι ποῦ μποροῦμε νὰ γνωρίσωμε μὲ τὶς αἰσθήσεις, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Δάμματος, εἶνε κάτι ποῦ ἔχει προέλθει, ποῦ ὑφίσταται, ποῦ παρήχθη καὶ βρίσκεται στὴν καρδιὰ αὐτοῦ τοῦ Δάμματος. «Ὅποιος διακρίνει τὴν ἀρχὴ μὲσφ τῆς αἰτίας ἐκεῖνος διακρίνει καὶ τὸ Δάμμα, αὐτὸς διακρίνει καὶ τὴν ἀρχὴ μὲσφ τῆς αἰτίας»⁽²⁾.

Ἐδῶ βλέπομε πόσο περίπλοκες εἶνε αἱ τρεῖς ἀντιλήψεις: γίνεται, σανχάτα, παράγεται. Καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο μὲ τέτοιο τρόπο γιὰ νὰ διαφύγουν τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα: α) τῆς πραγματοκρατίας καὶ ἰδεοκρατίας καὶ β) τῆς μηχανοκρατίας καὶ ἀτομοκρατίας.

α) Θεωρίες συγγενεῖς μὲ τὰ «μόνον ὑπαρξίς ὑφίσταται, δὲν ὑπάρχει ἀνυπαρξία, δὲν ὑπάρχει γένεσις» τοῦ Παρμενίδου (ποῦ γεννήθηκε περὶ τὸ 515 π.Χ) καὶ αἱ ἀντίθετές της, φαίνεται ὅτι ἐπικρατοῦσαν στὶς Βόρειες Ἰνδίες. Ὅπως οἰοῦντο τὸ ἐξῆς σχόλιον λέγεται, εἰς τὰ Πιτάκια, ὅτι ἔκαμε ὁ Βούδας εἰς δύο περιπτώσεις: ⁽³⁾ «Ὁ περισσότερο κόσμος πιστεύει ἢ στὴν ὑπαρξὴ ἢ στὴν ἀνυπαρξία. Ἄλλὰ γιὰ κείνον ποῦ βλέπει μὲ τὴν σωστὴ ἐνόραση αὐτὸ ποῦ εἶνε καὶ πραγματικὸ, τὸ πῶς ὁ κόσμος ἔρχεται γιὰ νὰ

(1) Ἐρωτήσεις τοῦ βασιλιᾶ Μιλίνδα, I, 89 ff.

(2) Μαγικήμα - Νικάγια, I, 191. Δίγχα, III, 275.

(3) Σαμγιοῦττα - Νικάγια, II, 17. III, 135

περάσει, δὲν ὑπάρχει ἀνυπαρξία. Καὶ γιὰ ἓναν ποῦ βλέπει μὲ τὴ σωστὴ ἐνόραση αὐτὸ ποῦ εἶνε πραγματικὸ, πῶς ὁ κόσμος περνᾷ, δὲν ὑπάρχει ὑπαρξίς. Τὸ κάθε τι ὑπάρχει: αὐτὸ εἶνε μιὰ ἀποψὶς τῶν ἄκρων. Τίποτα δὲν ὑπάρχει: αὐτὴ εἶνε ἡ ἄλλη ἀποψὶς τῶν ἄκρων. Ἀποφεύγων καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἄκρα ὁ Βούδας διδάσκει τὸν Κανὸνα παίρνοντας μιὰ μέση δδὸ». Καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ τοῦ δόγματος τῆς μέσης δδοῦ εἶνε μιὰ μεταβολὴ μὲσφ μιᾶς καταστάσεως τοῦ ὄργανισμοῦ, διανοητικῆς καὶ σωματικῆς, ποῦ γεννᾷ μιὰ σχετικὴ κατάσταση (συγγενῆ) ὡς συνέπεια τῆς προηγουμένης.

Δὲν ξέρομε ἂν ὁ Παρμενίδης πῆρε ἢ ὄχι τὶς γνώμες του, ἴσως μὲσφ τῶν Πυθαγόρειων δασκάλων του, ἀπὸ ἰνδικῆς γνώμης. Οὔτε μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν πρώτη ἀπ' τὶς δυὸ ἰδέες ποῦ ὑπαινίσσεται ὁ Βούδας, ἂν αὐτὴ ἡ ἀποψὶς συμφωνοῦσε μὲ τοῦ Παρμενίδη. Ἄλλὰ φαίνεται πιθανὴ κάποια συμφωνία: ἐκεῖνο ποῦ πραγματικῶς εἶνε, εἶπε ὁ Παρμενίδης, πίσω ἀπ' ὅλες τὶς φευγαλέες ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων εἶνε πάντοτε καὶ αἰωνίως παρόν. Ἄν εἶχε περάσει ἢ δὲν εἶχε γίνει ἀκόμα δὲ θὰ μπορούσατε νὰ τὸ φαντασθῆτε, γιὰτὶ δὲν μπορεῖτε νὰ φαντασθῆτε ἐκεῖνο ποῦ δὲν ὑπάρχει. Δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἔγινε «ποῖα ἀνάγκη θὰ τὸ ἔκανε νὰ προέλθει ἀργότερα ἀντὶ νωρίτερα; γι' αὐτὸ εἶτε πρέπει νὰ εἶνε πάντοτε ἢ νὰ μὴ ὑπάρχει καθόλου».

Ἐδῶ βλέπομε: 1) Ὅτι ἡ βουδιστικὴ ἀποψὶς (ἀντὶ νὰ βλέπωμε ψυχὲς ἢ πράματα ὡς ὄρισμένες ὁλότητες, ὄντα ἢ μορφές, θᾶπρεπε νὰ τὰ βλέπωμε ὡς πράματα ποῦ ἔρχονται στὸ εἶναι, ἀπὸ ἄλλα πράματα ποῦ ὑπῆρξαν), ἢ ἀποψὶς αὐτὴ ἔδωσε μιὰ διέξοδο στὸ παλιότερο

ἀδιέξοδο καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦταν σ' ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καινούργια ἄποψις. 2) Ὅτι ἡ μετέπειτα ἐχθρική φιλοσοφία συνήνητησε αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ τὴν ἀπέρριψε ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Παρμενίδης στὴν Ἑλλάδα συνήνητησε καὶ ἀπέρριψε τὸ «τὰ πάντα ρεῖ» τοῦ Ἡρακλείτου.

β) Φαίνεται ὅτι παραλλήλως μ' αὐτὲς τὲς ἀπολυταρχικὲς ἰδέες, ὑπῆρχε καὶ ὁ σκεπτικισμὸς ὅταν ἀνεφάνη ὁ Βουδισμὸς. Ἡ πιὸ σπουδαία ἀπ' αὐτὲς τὲς σχολῆς τοῦ σκεπτικισμοῦ ἦταν τοῦ Ἀγιβάκα, τῆς ὁποίας ὁ ἀρχηγός, ὁ Μακάλι Γοσάλα, λέγεται ὅτι ἔτσι διετύπωσε τὸν ἰσχυρισμὸν:—«Τὰ ὄντα διαφθεύονται χωρὶς νὰ συντείνουν αἷτια ἢ συνθήκαι καὶ γίνονται ἐπίσης ἠθικῶς καθαρὰ χωρὶς αἷτια. Αἱ ἐπιτυχίαι μας δὲν ἐξαρτῶνται ἀπ' τὴν προσπάθεια ἢ τὴν ἐνέργειά μας πού καταβάλαμε ἡμεῖς ἢ ἄλλοι. Δὲν ὑπάρχει ἀνθρώπινη ἐνέργεια ἢ δύναμις πού νὰ εἶνε ἀποτελεσματικὴ. Ὅλα τὰ πράγματα πού ἔχουν ζωὴ, πλάσματα, ψυχές, δὲν ἔχουν δική των δύναμη. Κλίνουν ἀπὸ δῶ ἢ ἀπὸ κεῖ ἀπ' τὴν ἀνάγκη τῆς ἰδιαιτέρας των φύσεως».

Μιὰ ἄλλη σοφιστικὴ σχολὴ πού διευθύνετο ἀπ' τὸν Ἀγίτα ἐδίδασκε ὅτι δὲν ὑπῆρχε καρπὸς ἢ ἀποτέλεσμα καλῶν ἢ κακῶν πράξεων οὔτε ἄλλος κόσμος οὔτε αὐτὸς πού βλέπομε πραγματικῶς, οὔτε οἱ γονεῖς οὔτε καμμιά προγενέστερη ζωὴ ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ. Οὔτε οἱ ἄλλοι μποροῦσαν νὰ διακρίνουν τὴν ἀλήθεια καλύτερα ἀπ' τοὺς ἄλλους. Καὶ ἐτιδῆποτε κι ἂν κάνουμε δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει κανέναν ἀπὸ μᾶς νὰ φθάσωμε σ' ἓνα τέλος χωρὶς συνέχεια, στὸ θάνατο.

Αὐτὲς τὲς ἀπαισιόδοξες καὶ μηδενιστικὲς ἀπόψεις οἱ

Βουδισταὶ τὲς κατέτασσαν ὡς τυπικῶς «λανθασμένες δοξασίες» (μίκκα) καὶ ἀντέτασσαν σ' αὐτὲς κατηγορηματικὲς ἀντιρρήσεις μὲ μιὰ θετικὴ διατύπωση καθορίζοντες «τὴν ὀρθὴ δοξασία» (σάμμα). Μάλιστα ὁ Βούδας ἔπαιρνε τὸ ὄφος διδασκάλου πού ἐπιδιώκει ἀποτελεσματικὴ δράση, καὶ αὐτὸ ἐπανειλημμένως ἀντιτιθέμενος φανερὰ καὶ μὲ δριμύ ὄφος:

«Ἀκριβῶς ὅπως ἀπ' ὅλα τὰ εἶδη τῶν ὑφασμάτων τὸ φόρεμα ἀπὸ γιδόμαλλο εἶνε γνωστὸν ὅτι εἶνε καὶ τὸ πιὸ ἀνεπιθύμητο, κρύο στὸν κρύο καιρὸ, ζεστὸ στὴ ζέστη, δυσάρεστο στὴν ἀφή, ἔτσι ἀπ' ὅλες τὲς τόσες θεωρίαι τῶν μοναχῶν ἡ θεωρία τοῦ Μακάλι εἶνε καὶ ἡ πιὸ ἀνεπιθύμητη. Αὐτός, ἀνόητε ἄνθρωπε, πιστεύει καὶ κηρύττει ὅτι δὲν ὑπάρχει δρᾶσις μὲ ἀποτέλεσμα (πού ἐξακολουθεῖ νὰ δρᾷ), δρᾶσις ὡς ἀποτέλεσμα (τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀποτελεσματικῆς πράξεως) οὔτε ἐνυπάρχουσα ἐνέργεια. Μ' αὐτὸ ἀποκρούει ὅλα ἐκεῖνα πού οἱ προηγούμενοι Βοῦδες ἔχουν κηρύξει, πού ὅλοι οἱ μέλλοντες Βοῦδες θὰ κηρύξουν καὶ ἐκεῖνο πού τώρα ἐγώ, ὁ Βούδας, κηρύττω. Ἐγώ, ἐγώ ὁ ἴδιος κηρύττω ὅτι ὑπάρχει ἀποτελεσματικὴ δρᾶσις, πού ἔχει δρᾶσιν ὡς ἀποτέλεσμα, καὶ ἐνυπάρχουσα ἐνέργεια» (1).

Τώρα παραδεχόμενος ἐκεῖνο πού κατ' ἐπιφάνειαν εἶνε ἡ γνώμη τοῦ κοινοῦ νοῦ, ὅτι αἱ πράξεις ἔχουν ἀποτελέσματα καὶ ὅτι ἐκεῖνο πού συμβαίνει, συμβαίνει ἐξ αἰτίας κάποιας αἰτίας, οἱ Βουδισταὶ γνωρίζουν πολὺ καλά ὅτι ἀπλῶς ἂν παραδεχοῦμε αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τὴ λογικὴ γνώση ἢ τὴ φιλοσοφία. Οὔτε ὁ Μα-

(1) Ἀγγουτιάρα-Νικάγια, I, 286.

κάλλι θὰ ἠρνεῖτο ὅτι ἂν τὸν ἔσπρωχνε κανεὶς θὰ ἔπεφτε. Ἄλλὰ πιθανὸν νὰ ἦταν προετοιμασμένος ν' ἀρνηθεῖ: 1) ὅτι καμμιά ἀρχικὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια δὲν διεγείρετο στὸν ἐνεργοῦντα καὶ 2) ὅτι ὀτιδὴποτε πού ὀνομάζεται ἐνέργεια ἢ δύναμις περνοῦσε ἀπὸ αὐτὸν σὰν αἰτία στὸν ἑαυτὸ του καὶ ἐπέφερε τὴν πτώση. Κάποιος δαίμων ἢ τυχαία μεσολάβησις πιθανὸν νὰ ἐνεργοῦσε καὶ κατόπιν νὰ εἶχε μιὰ ὀρμὴ, κατόπιν κάπως τὸ χέρι του νὰ ἐτεντώνετο (ὄχι ὁ νοῦς του), ἔλεγε ὁ Μακάλλι. Καὶ τὰ ἐξήταξε ὅλα μαζί καὶ ἔλεγε: «Νὰ τὸ ἐνεργοῦν αἴτιον καὶ τ' ἀποτελέσματά του». Ὅλα αὐτὰ ἦσαν μιὰ ἀπλὴ ὑπόθεσις ἐκ μέρους τῶν Βουδιστῶν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸ λίγο πού βλέπουν καὶ τὸ πολὺ πού δὲν βλέπουν μὲ μιὰ ὄραία ἀλλὰ φανταστικὴ θεωρία. Τί εἶνε ἢ αἰτία;

Ἡ βουδιστικὴ ἀπάντησις εἶνε περισσότερο λογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ παρὰ μεταφυσικὴ. Συμφωνεῖ ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὰς μὲ τὴ δική μας νεώτερη λογικὴ καὶ τὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες. Κ' ἐμεῖς σχεδὸν ἔχομε παραδεχθεῖ ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ βροῦμε ἓνα κατάλληλο μεταφυσικὸ ὄρισμὸ τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Ἄν ποῦμε ὅτι ὅταν ὁ Α ἐνεργεῖ στὸν Β, μιὰ ἐπιρροή, μιὰ δύναμη, μιὰ ἐνέργεια, ἢ κ' ἐγὼ δὲν ξέρω τί, X τὸ ἀγνωστο, περνᾷ ἀπ' τὸν Α στὸν Β, αὐτὸ δὲν θεωρεῖται καὶ πολὺ πειστικὴ μεταφυσικὴ. Γιὰ πολὺ καιρὸ ἀφήσαμε αὐτὴ τὴ δυσκολία κατὰ μέρος χρησιμοποιοῦντες τὴν κατάλληλη φράση τοῦ Ἀριστοτέλους «αἰτιώδης ἐνέργεια» ἢ ἐκεῖνο πού κάνει τ' ἀποτέλεσμα νὰ εἶνε ὅ,τι εἶνε. Ἀλλὰ ἀφοῦ ὁ Θωμᾶς Μπράουν καὶ ὁ Τζ. Στούαρτ Μίλλ καὶ ἄλλοι ἀγκέσθησαν νὰ ποῦν ὅτι «δὲν ἔχομε καμμιά ἰδέα ὀποιοῦδήποτε πράγματος

ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνέργεια περισσότερο ἀπ' τὴν ὀμαλότητα τῶν συνηθειῶν» ἄς ἀφήσωμε τὸ ζήτημα στὰ ἐγχειρίδια τῆς λογικῆς:—«Ἡ αἰτία ἐνὸς συμβάντος σημαίνει τὶς περιπτώσεις πού προηγήθησαν γιὰ νὰ λάβει χώραν αὐτὸ τὸ συμβάν» ἢ «ὅτι κάθε συμβάν εἶνε τὸ ἀποτέλεσμα κάποιου προγενεστέρου συμβάντος ἢ συμβάντων χωρὶς τὰ ὁποῖα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ λάβει χώραν, καὶ τὸ ὁποῖον ὑπάρχον εἰς τὸ παρὸν πρέπει νὰ λάβει καὶ χώραν» (1).

Ὁ ἀρχαῖος βουδιστικὸς τύπος παρουσιάζει μιὰ παρομοίαν ἀποψη. Ἀφήνων κατὰ μέρος τὶς θεωρίες γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος λέγει ὅτι ὅλα τὰ Δάμμα, ὅλα τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ συμβαίνουν ἀπὸ αἰτίες. Καὶ αἰτία ἦτο ἐκεῖνο ἢ ἐκεῖνα τὰ πράγματα ἢ παρουσία τῶν ὀποίων ἦτο ἀναγκαῖα γιὰ ἓνα πρᾶγμα ἢ πράγματα πού συμβαίνουν κατόπιν καὶ εἶνε γνωστὰ ὡς ἀποτέλεσμα. Καὶ τόσο πολὺ σπουδαία ἐθεωρεῖτο αὐτὴ ἢ ὀμοιομορφία εἰς τὴν συνέπειαν ὥστε ὀνομάζεται «τὸ Δάμμα». «Ἄφησε κατὰ μέρος», εἶπε ὁ Βούδας, «τὶς ἐρωτήσεις σου περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς μετέπειτα ζωῆς. Θὰ σὲ διδάξω τὸ Δάμμα:—Ἐφόσον ἐκεῖνο εἶνε παρὸν γίνεται τοῦτο· ἀπ' τὴν παραγωγή ἐκεῖνου παράγεται τοῦτο. Ὅταν ἐκεῖνο εἶνε ἀπόν, τοῦτο δὲν γίνεται ὅταν παύει ἐκεῖνο παύει κ' αὐτό.» (Μαγχιμά-Νικάγια, Σούττα 79).

Βέβαια εἶνε σπουδαιότατο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων ἰδεῶν, τ' ὅτι ἓνας ἀνθρωπος, πού λογαριάστηκε γιὰ αἰῶνες ἀπὸ μυριάδες ὡς τὸ φῶς, ὄχι

(1) Γέβονς, *Μαθήματα λογικῆς καὶ Λεξικὸν τῆς φιλοσοφίας καὶ ψυχολογίας.*

μόνο τῆς Ἀσίας ἀλλὰ τοῦ κόσμου καὶ ὡς Σωτὴρ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴ δυστυχία, ὠνόμασε αὐτὴ τὴ μικρὴ διατύπωση Νόμο του ἢ Εὐαγγέλιο ἢ ἐπὶ τέλους μίαν ὄψη τοῦ Εὐαγγελίου του! Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶνε ἓνας ἐνδιαφέρων κρίκος μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου Βουδισμού καὶ τῶν δικῶν μας ἰδεῶν, ὁτιδήποτε ἄλλο ἂν συμπεράνωμε γι' αὐτό. Πραγματικὰ εἶνε τόσο ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐθεωρεῖτο τόσο σπουδαία αὐτὴ ἡ παγκόσμιος σειρά τῶν αἰτιῶν στὸ Βουδιστικὸ δόγμα, ὥστε θὰ εἶνε καλὸν νὰ ἐξετάσωμε αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐκτενέστερα.

Ὁνομαζόντες τὴ βουδιστικὴ ἄποψη τῆς σειρᾶς τῶν αἰτιῶν τοῦ κόσμου μιὰ ἄποψη ἢ μέθοδο, χρησιμοποιοῦμε τοὺς δικούς των ὀρισμούς. Πολλὲς φορὲς λένε γιὰ τὴν ἔρευνα ἑνὸς ποῦ ζητεῖ εἰλικρινῶς τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων ὅτι γυρεύει τὸ καλὸ, τὴ Μέθοδο ἢ τὸ Σύστημα καὶ τὸ Δάμμα. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Βούδας εἶπε:—

Ἦμιον εἰκοσιεννέα ἐτῶν ὅταν ἀπαρνήθηκα
τὸν κόσμον, ζητῶντας τὸ Καλὸ.
Ἀπὸ πενήντα χρόνια τώρα
βγῆκα ἔξω κ' ἔγινα προσκυνητὴς
μέσα σ' αὐτὴ τὴ μεγάλη σφαῖρα
τοῦ Συστήματος καὶ τοῦ Κανόνος,
ἔξω ἀπ' τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ
νὰ κερδίσει κανεὶς τὴ νίκη (1).

Τώρα τὸ Σύστημα, ἢ Μέθοδος ὀρίζεται οὕτω: «Κατ', ἀρχηγέ, εἶνε αὐτὴ ἢ Ἀριανὴ μέθοδος ποῦ ὅποιος εἶνε

(1) Διάλογοι, II, 167.

κατάλληλος νὰ φθάσει στὰ ὕψιστα μὲ τὴν ἐνόραση τὴν εἶδε καλὰ καὶ καλὰ τὴν ἔνωσε;»

«Τοῦτο: ὅτι ὁ Ἀριανὸς μαθητὴς καλῶς καὶ κατὰ βῆθος παρακολουθεῖ τὴ δημιουργία, μέσῳ τῆς αἰτίας δηλαδή:—ἐφόσον ἐκεῖνο εἶνε παρόν, αὐτὸ λαμβάνει χώραν, ἐπειδὴ ἐκεῖνο δημιουργεῖται, δημιουργεῖται καὶ τοῦτο κ.τ.λ.»(1).

Ἐπ' αὐτοῦ ἀκολουθεῖ ὁ τύπος καὶ ἡ βῆσις, παράδειγμα καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ λογικοῦ ἢ φιλοσοφικοῦ τύπου. Δηλαδή:

Παρασείνη ζωή	}	ἔξ αἰτίας τῆς ἀγνοίας, πράξεις
		ἔξ αἰτίας τῶν πράξεων (νέα) συνειδήσις (προκαλοῦσα ἀναγέννησιν)
		ἔξ αἰτίας ἐκείνης τῆς συνειδήσεως (νέα) πνεῦμα καὶ σῶμα
Παραφύσα ἐκείνης τῆς ζωῆς	}	ἔξ αἰτίας πνεύματος καὶ σώματος, ὄργανα αἰσθήσεων
		> ὄργάνων τῶν αἰσθήσεων, ἐπαφή
		> τῆς ἐπαφῆς, αἴσθημα
		> τοῦ αἰσθήματος, ἐπιθυμία
		> τῆς ἐπιθυμίας, ἐπιδιώξις
		> τῆς ἐπιδιώξεως (ἢ διάθεσις πρὸς) δημιουργία (ἢ ἀναγέννησις)
Μέλλουσα ζωή	}	> τῆς δημιουργίας, ἀναγέννησις
		> τῆς ἀναγέννησεως, παρακμὴ, θάνατος, λύπη, πένθος, πόνος, θλίψις καὶ ἀπελπισία

«Ἔτσι εἶνε ὁ ἐρχομὸς καὶ ἡ πάροδος ὅλης αὐτῆς τῆς μάζας τοῦ κακοῦ».

Σᾶς ἔδωσα αὐτὴ τὴν περίφημη «Ἀλυσίδα ἢ Τροχὸ τῶν Δώδεκα Βάσεων» μὲ τοὺς ἐπεξηγηματικούς ὀρισμούς

(1) Σαμνγιούττα-Νικάγια, V, 388.

πὸν μᾶς ἔδωσαν οἱ σχολιασταί. Οἱ Βουδισταὶ ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐξαρχατήρισαν ὡς πολὺ «βαθειά»: «βαθὺ εἶνε αὐτὸ τὸ δόγμα τῶν συμβάντων ὡς δημιουργουμένων ὑπὸ αἰτιῶν καὶ φαίνεται πράγματι βαθύ!» ἀλλὰ δὲν παρεδέχθησαν ὅτι ἦτο ἀκατάληπτον, ὅπως μερικοὶ Εὐρωπαῖοι κριτικοί. Ἡ κυριώτερη δυσκολία ποτὲ δὲν ὑπῆρξε γι' αὐτούς, δηλαδὴ ἐκεῖνη τοῦ νὰ παίρνουν τίς δώδεκα βάσεις ὡς νὰ ἐφαρμόζονται ὅλες στὴ ζωὴ ἐνὸς ἀτόμου. Γιὰ τοὺς Βουδιστάς «ἡ ζωὴ» εἶνε κάτι ἀπέραντο, τοῦλάχιστο κάτι χωρὶς ὠρισμένην ἀρχή. Λοιπὸν, περιέχει μέσα της ἓνα ἀτέλειωτον ἀριθμὸ ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζομε ἀτομικὴ ζωὴ ἢ διάρκεια ζωῆς. Εἶνε ἓνα τόσο ἀπλὸ ζήτημα γι' αὐτοὺς νὰ διαιρέσουν τὴν διατύπωση σὲ παρελθούσα, παρούσα καὶ μέλλουσα διάρκεια ζωῆς ἢ ἀναγεννήσεως, ὅσο γιὰ μᾶς νὰ σχεδιάσωμε γονεῖς, τὸν ἑαυτὸ μας καὶ ἀπογόνους σὲ μιὰ γενεαλογικὴ σειρᾶ. Ὁ Βουδαγόςας ἐξηγεῖ τὸ σχέδιο ἀδίστακτα, ὅτι περιέχει περισσότερες τῆς μιᾶς ζωϊκῆς διάρκειες.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ζωὴ, καθὼς γνωρίζομε, ἀποτελεῖται ἀπὸ λυπηρῆς καὶ ὀδυνηρῆς δοκιμασίαις, εἶνε ἡ βᾶσις ἀπ' τὴν ὁποία ξεκινᾷ ὁ Βουδισμὸς ὡς θρησκεία, ἠθικὸν δίδαγμα καὶ φιλοσοφία. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ σπουδαιότερη ἀξία στὸ Δάμμα εἶνε ὅτι ἀνεκάλυψε αὐτὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι τὸ ὑπεστήριξε μὲ πλήρη αἰτιολογία καὶ ὅτι ὑπερενίκησε τ' ἀποτελέσματά του.

Ἄλλὰ ἡ προτίμησις πὸν ἐδόθη στὸ δόγμα περὶ τοῦ Κακοῦ ἢ τῶν κακῶν τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἐξήγησις αὐτῶν τῶν κακῶν στὸν προηγούμενον τύπο ἀπὸ μιᾶς σειρᾶ φυσικῶν

αἰτιῶν ἐστάθη γιὰ τοὺς σπουδαστὰς αὐτοῦ τοῦ δόγματος ἢ ὑπερτάτη ἢ μᾶλλον ἢ μόνη ἐνδιαφέρουσα ἀξία του. Ὅμως ἡ γενικὴ μέθοδος ἢ ἀποψις, ὅπως δεικνύεται ἀπ' αὐτὴ τὴ γενεαλογία τοῦ Κακοῦ, πέρασε ἀπαρατήρητη.

Τώρα μιὰ συγκριτικὴ μελέτη τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν τοῦ τύπου στὰ Πιτάκια μπορεῖ νὰ δείξει ὅτι τὸ γενικὸ του ἀξίωμα, δηλαδὴ ἡ φυσικὴ αἰτιώδης σειρᾶ, ἦταν ἐπίσης σπουδαία τοῦλάχιστον ὅσον καὶ τὸ κλασσικὸ σχεδιάγραμμα καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀξιώματος.

Παραδείγματος χάριν, θὰ παραδεχθῶμε ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ Τροχοῦ εἰς τὴν διδασκαλίαν εἶχε σκοπὸ μόνον «τὴν ἀνάπτυξη αὐτῆς ὅλης τῆς μάζας τοῦ Κακοῦ». Ἄλλὰ ἀπ' τίς ἐνενηντα ἐξ Σούττας πὸν ἀνατρέχουν στὸν τροχὸ μόνον τὸ ἐν ἕκτον καταγίνεται ἀμέσως μὲ τὸ γεγονὸς καὶ τὰ αἷτια τοῦ πόνου καὶ τῆς λύπης. Τὴν «μεγάλην πραγματεία» ἐπὶ τῶν βάσεων⁽¹⁾, ὅπου ὁ Τροχὸς ἐξετάζεται ἐν πλατεῖ, δὲν τὴν χαρακτηρίζει αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ Κακοῦ, παρὰ ἡ ἔρευνα περὶ τῶν «αἰτιῶν», δηλαδὴ αὐτὴ αὕτη ἡ ἀνάλυσις τοῦ Τροχοῦ ὡς ἀξιώματος, καὶ σχεδὸν ἔχομε περισσότερον ἀπ' τὸ ἐν τρίτον γιὰ τὴν ἀνάλυσις τοῦ ἀξιώματος καὶ μόνον περίπου τὸ ἐν ἕκτον γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος θέματος.

Σ' ἓνα Σούττα τὰ προηγούμενα τοῦ Κακοῦ λέγονται ὅτι εἶνε «ἐπιθυμία, πάθος, ἀπόλαυσις, ἀκολασία». Τώρα σ' αὐτὴ τὴν πραγματεία τὸ θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος εἶνε «ἡ ταλαιπωρία ἢ πάθη»: ἡ δυσκολία τοῦ νὰ

(1) *Διάλογοι*, II, 50 ff. «Τροχὸς» ὀνομάσθη ἀργότερα.

υποφέρουμε τούς διωγμούς με ένεργητικότητα, σύνεση και ήρεμία. Καί οί άδελφοί ένθαρρύνονται με την βεβαίωση ότι έφεραν εις πέρας πολλά, άν αυτοί έγνωρίσαν καλά την άρχή τής αιτίας—δέν είχε πεί ό διδάσκαλος ότι ή άρχή τής αιτίας ήταν τό Δάμμα και άντιστρόφος;—και ότι άκριβώς όπως γνωρίζουν τά αίτια του Κακού έτσι και όταν απομακρυνθοῦν τά αίτια θά μπορούσαν νά κάνουν τ' άποτέλεσμα νά σταματήσει. Έδώ άν ή κυριώτερη σπουδαιότης του Τροχού ήταν ή διδασκαλία ως προς τή γένεση του πόνου ή λύσης θά είχαμε αυτό τό ζήτημα έν έκτάσει. Άλλά δέν φαίνεται πουθενά. Μόνον ή άποψις ως προς τό ζήτημα τής αιτιότητος αναλύεται.

Παρ' όλα ότι τό γεγονός του Κακού και τών αιτιών του διατηρεϊ σχεδόν σέ κάθε περίσταση την τελευταία λέξη, λέγουν πώς αυτό τό γεγονός και ή σειρά εκείνων τών αιτιών ήταν πάντα σκοτεινή στο νοῦ ενός Βούδα καθώς αναζητούσε τό φώς ή την αλήθεια στα προβλήματα του φόβου και του μυστηρίου τής ζωής. Χρειαζόμεθα λοιπόν, όταν εξετάζουμε τή σπουδαιότητα αυτού του Τροχού στο Δάμμα, πάντα νάχωμε στο νοῦ αυτή τή διπλή άποψη του. Δηλαδή ότι εϊνε ένας τρόπος νά εξηγήσουμε τά φαινόμενα και ότι τό κοσμικό φαινόμενο πού μās κάνει την πιό μεγάλη έντύπωση και πρέπει νά εξηγήσουμε εϊνε τό φαινόμενο του πόνου. Η δεύτερη άποψις εϊνε ένας άνθρωπος πού δέχεται και αντιλαμβάνεται—αισθάνεται—ή πρώτη περίπτωσης εϊνε ένας άνθρωπος πού διανοείται ή εξηγεί—σκέπτεται.

Ποτέ δέν θά γνωρίσουμε ίσαμε πιό σημείο αυτό τό τροπάριο (ό Τροχός) ήταν βουδιστική δημιουργία.

Πιθανόν νά υπήρχαν παλιότερα τροπάρια πού έπραγματεύοντο για τά γεγονότα τής ζωής και του νοῦ. Ό άφελής τύπος από τόν όποϊον έπηρε τή βάση του δέν υπάρχει άμφιβολία ότι εϊνε πρωτόγονος. Μās κάνει νά σκεπτόμεθα τό δικό μας παιδικό στιχάκι: «Η γάτα έπιασε τόν ποντικό πούφαγε τό φυτίλι κ.τ.λ.» ως πού τελειώνομε: «πού έπλεκε και κένταγε ή κόρη τό μαντήλι». Κανένα δόγμα δέν υπήρχε πιθανότης νά καταργήσει τόν τύπο του τροπαρίου ως άποτελεσματικόν μέσον διδασκαλίας λόγω του ρυθμου του. Υπάρχει μεγάλη ποσότης τέτοιων καβαλιστικῶν τύπων στην ένδική φιλολογία πού αυξήθηκε γύρω άπ' τό βωμό και τις ψαλμωδίες τών Ιερέων, αλλά ό Βουδισμός και ή σχολή του Σάνκνα δέν μās παρέδωσε τέτοιες.

Η μεγάλη αξία πού δόθηκε στον τύπο τής γενέσεως τών αιτιών όφείλεται στη διαβεβαίωσή του για μιá φυσική σειρά αιτιών, άποψις πού αναπτύχθηκε για πρώτη φορά ως διδαχή εις αντίθεση τής θεωρίας τής ψυχοκρατίας (δηλ. τή δοξασία χωριστών πνευματικῶν υπάρξεων ως βάση θρησκευτικῶν ιδεῶν) σ' αυτό αληθώς υπάρχει μιá σπουδαία επανάσταση και μιá τολμηρά τάσις πού απαιτούσε προσπάθεια πού δύσκολα μπορούμε νά την καταλάβουμε. Άκόμα και τώρα στη Βιρμανία και στην Κεϋλάνη ό νόμος περι συμβάντος ένεκα αιτίας διδάσεται με τόν τύπο πού πηρε περίπου 800 χρόνια πριν. «Αυτός ό νόμος εϊνε ό απλός όρος του φαινομενικου συμβάντος

ὅταν τὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο λάβει χώραν». Κατόπιν ἀκολουθεῖ ὁ Τροχὸς καὶ μιὰ ἀνάλυσις του.

Ἄλλὰ ἄλλο πρῶμα εἶνε νὰ διδάσκει κανεὶς αὐτὸ τὸ ἐγχειρίδιο λογικῆς σὲ φαιδρούς νέους πού συμβιβάζονται εὐκόλα στὰ σχολεῖα τῶν μοναστηριῶν καὶ ἄλλο νὰ τὸ μεταχειρίζεται γιὰ νὰ λύσει τὰ διάφορα αἰνίγματα περὶ γενέσεως, παρακμῆς καὶ θανάτου. Τὸ γεγονός τοῦ πόνου δὲν ἔρχεται σὰν μιὰ ἀποκάλυψη στὸν Βούδα πού σκέπτεται βαθιὰ κάτω ἀπ' τὸ δέντρο του, οὔτε τὰ σχετικῶς εὐκολονόητα αἰτία του. Ἐκεῖνο τὸ γεγονός πού τὸν ἔκανε νὰ φύγει ἀνήσυχο ἀπ' τὸ σπίτι του, ἀπ' τὸν τόπο του καὶ ἀπ' τὴν ἡσυχία του ἦταν ἡ λειτουργία τοῦ φυσικοῦ, ἀναγκαίου, γενικοῦ νόμου διὰ τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ πράγματα, σωματικὰ καὶ διανοητικὰ, συνέβαιναν, ἐγεννῶντο, ζοῦσαν καὶ πέθαιναν. Ὁ πόνος καὶ ἡ τάλαιπωρία δὲν εἶνε ἡ σκέψις πού τὸν κατέχει ἀλλά:—

«Ἔρχεται γιὰ νὰ περάσει! Σ' αὐτὴ τὴ σκέψη δημιουργήθηκε μέσα μου μιὰ ὀπτασία γιὰ πράγματα πού δὲν τὰ σκέφθηκε πρὶν ὁ νοῦς. Κ' ἔτσι ξύπνησε ἡ γνώση, ξύπνησε ἡ ἐνόραση, ξύπνησε ἡ σοφία, ξύπνησε τὸ φῶς... Ἔρχεται γιὰ νὰ περάσει! Ἔρχεται γιὰ νὰ περάσει! Σ' αὐτὴ τὴ σκέψη δημιουργήθηκε μέσα μου μιὰ ὀπτασία γιὰ πράγματα πού δὲν τὰ σκέφθηκε πρὶν ὁ νοῦς...» Οὔτε χωρὶς αἰτία καὶ τυχαίως οὔτε μὲ τὴν αὐστηρὴ διαταγὴ τοῦ Κυρίου—εἴτε αὐτὸς ἦταν ὁ Ἴνδρα, ὁ Σόμα, ὁ Βαρούνα, ὁ Βράχμας—τὰ διάφορα ὀδυνερὰ συμβάντα ἐλάμβανον χώραν, οὔτε τὸ ἀντίθετο οὔτε τοῦ φαινόταν ἀληθινὸ ἢ δυνατὸ κυριολεκτικῶς ἢ ποιητικῶς νὰ κατα-

νοήσει ὅτι οἱ θεοὶ πού κυβερνοῦν θυμωμένοι διαρκῶς μὲ τοὺς ἀνθρώπους πού παραλείπανε τὰ καθήκοντά τους ἀπάνω στὸ θυμὸ των ἐσκορπίζαν τὴ λύπη.

Τὰ συμβάντα ἐγίνοντο ἐξ αἰτίας προγενεστέρων αἰτιῶν, αἰτιῶν τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορούσε μὲ τὴ νοημοσύνη του καὶ καλὴ θέληση νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ κυβερνήσῃ, νὰ διακόψῃ ἢ νὰ δυναμώσῃ.

Μήπως φαίνομαι ὅτι διαβάζω περιεχόμενα πού δὲν εἶνε Ἰνδικά, μάλιστα πολὺ ἀρχαῖα Ἰνδικά σ' αὐτὰ τὰ παλιὰ χρονικά; Ὁ Βουδαγόςας ἐξηγῶν τὸ «Συμβαίνει ἔνεκα αἰτίας» δείχνει ὅτι ἐξαιρεῖ ὅλες τὶς θεωρίες περὶ ἀπολυταρχισμοῦ, μηδενισμοῦ, τύχης, ἀνωμάλων ἀφορμῶν καὶ τῆς θεωρίας ὅτι ὅλα ὅσα συμβαίνουν δὲν γίνονται λόγῳ αἰτιῶν... Ὁ Τροχὸς τῆς Γενέσεως εἶνε χωρὶς γνωστὴ ἀρχὴ πού στερεῖται καὶ δημιουργεῖ... ὅπως ὁ Βράχμας... καὶ ἀντιληπτὸν «ἐγώ». «Διότι κάθε συνέπεια προχωρεῖ ἐξ αἰτίας κάποιου προηγούμενου». Ἡ δοξασία πού περιλαμβάνεται σ' αὐτὸ τὸν Τροχὸ ὑπονοοῦσε μιὰ ἐντελῶς κατηγορηματικὴ ἄρνηση ἐνὸς ἀπολύτου αἰτίου ὅπως καὶ ἡ γνώμη τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Λευκίππου: δηλαδὴ ὅτι τίποτε δὲν συμβαίνει χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποιον αἴτιον καὶ ἀνάγκη—μιὰ γνώμη πού αὐτοὶ ἐκυκλοφόρησαν, πιθανὸν μισὸ αἰῶνα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βούδα.

Ἡ ἀνθρωπότης, εἴτε θεληματικῶς εἴτε ὄχι, ἄφησε νὰ χαθοῦν τὰ συγγράμματα καὶ τῶν δύο Ἑλλήνων πατέρων τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Ἄν αἱ φιλοσοφικὲς σκέψεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἐχρησιμοποιοῦντο ἀπ' τοὺς δύο

σοφούς όπως ο Πλάτων κι ο Ἀριστοτέλης—ο ἕνας τελείως ἀπολυταρχικός και ο ἄλλος ἀπολυταρχικός κάπως τροποποιημένος—δλόκληρη ἡ φιλοσοφία τῆς Δύσης ἀναμφιβόλως θὰ πῆγαινε κατὰ μῆκος μιᾶς ὁδοῦ στὴν ὁποία νωρίτερα θὰ πλησίαζε τὴν προειδοποιητικὴ ἀρχὴ τῆς βουδιστικῆς δοξασίας περὶ αἰτίας. Ἔτσι ὅπως συνέβη, ἡ Εὐρώπη ἔμαθε ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δύο σοφούς νὰ συμβιβάζεται και νὰ δέχεται, δηλαδὴ ἔμαθε νὰ πιστεύει σ' ἕνα σύμπαν ποὺ κυβερνᾶται ἐν μέρει ἀπ' τὴν ἀνάγκη και ἐν μέρει ἀπ' τὴ τύχη, ἔμαθε νὰ ἐνώνει τὴ πίστη στὸν ἀμετάβλητο φυσικὸ νόμο μὲ τὴ πίστη στὴν πρώτη και τελευταία αἰτία.

Ἔτσι σιγὰ σιγὰ αὐτὴ ἡ σφαῖρα ἐπεβλήθηκε σ' ἐκείνη τὴν τυχαία και ἀνθαίρετη ὥστε νὰ μὴ μπορούμε νὰ βροῦμε στὴν πιὸ ἀρχαία ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως κανένα σημεῖο ποὺ νὰ μᾶς δείχνει τὴν ἰδέα ἐνὸς σύμπαντος ποὺ κυβερνᾶται ἀπὸ κάθε κίνηση και συμβάν και πῶς αὐτὴ ἡ ἰδέα ἔγινε συνειδητὴ στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων—στὸ νοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου. Ὡστε δὲν βλέπομε κανένα διανοητικὸ σχίσμα στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μας, σὰν ἐκεῖνο ποὺ ἔγινε μὲ τὴν θεωρία τῆς ἐξελίξεως. Οἱ περισσότεροι τῶν ἀναγνωστῶν μου δὲν θὰ θυμούνται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Τὸ μόνο ποὺ ἔχομε νὰ κάνωμε εἶνε νὰ διαβάσωμε τὶς ἐπιστολὲς και βιβλιογραφίες συγχρόνων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ δοῦμε τί ἐνδοιασμούς, τί πόλεμο, αὐτὴ ἡ θεωρία ἔφερε μεταξύ μας. Γρήγορα ὅμως φάνηκε ὅτι ἀκόμη και ἡ ἐξέλιξις ταίριαζε ὅπως και ἡ φυσικὴ αἰ-

τιότης στὴ συμβιβαστικὴ παράδοση τῶν ἀπόψεών μας. Ἔτσι, μὲ τὴν ἐπιστήμη, φιλοσοφία και θρησκεία μας, ἐνῶ συμβαδίζουν σὲ ὄπλισμένη ἀνακωχὴ και ἀρκετὴ ἐλευθερία λόγου ποὺ παραχωρεῖται σὲ κάθε μιὰ, εἶνε ἀπίθανο νὰ συμβοῦν σχίσματα μεταξύ πεπαιδευμένων και διανοουμένων κύκλων. Ἡ πλήρης σημασία τῆς φυσικῆς αἰτιότητος ἀκόμα και τώρα γεννᾶται, ἀλλὰ μόνο στὸ νοῦ κάποιου σκεπτικοῦ νέου ἢ κόρης.

Πῶς θὰ μᾶς φαινόταν ὅμως ἂν τὸν παλιὸ καιρὸ ἔβγαινε ἕνας προφήτης ποὺ εἶδε σὲ μιὰ ὀπτασία παγκοσμίου φυσικοῦ νόμου ὅχι μόνο μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία ἢ ἕνα ἐπιστημονικὸ συμπέρασμα ἀλλὰ μιὰ σωτήρια ἀλήθεια, μιὰ θρησκεία, μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἐξαγνίσει και τὶς δικές του ἰδέες και νὰ ἐξαγοράσει τὴν ἀνθρωπότητα ἀπ' τὰ σφάλματα και τὴν ἀπάτη; Δὲν θὰ μπορούσαμε, λοιπόν, νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς δικῆς μας σκέψεως δὲν παρουσίαζε ἕνα σημεῖο ποὺ νὰ μνημονεύει τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας ἰδέας. Πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε κάποια τέτοια σπουδαία ἡμέρα ὅταν ὁ Δημόκριτος ἔγραψε τὸν «Διάκοσμό» του, ποῦνε τώρα χαμένος, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου ὠνομάσθηκε στὴν Ἀνατολὴ μεγάλος προφήτης και δάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἀφ' ἐτέρου, στὴν ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς σκέψεως μπορούμε νὰ δείξωμε μιὰ τέτοια μέρα κ' ἕνα τέτοιο σημεῖο· μπορούμε νὰ διακρίνωμε τὴ σπουδαιότητα τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου φυσικῆς αἰτιότητος ν' ἀναλάμπει σὲ κάποιο μεγάλο νοῦ ποὺ βασανιζόταν ἀπὸ ἀμφιβολίες και δυσκο-

λίες με μιὰ ἀναλαμπὴ αὐτόματης διαγνώσεως. Ὁ νόμος ἀποκαλύπτεται μόνος του σὰν ἕνας πραγματικός, παρῶν καὶ αἰώνιος κανὼν. Καὶ αὐτὸς ὁ Ταθαγάτα, ὁ ἀνθρωπος ποὺ τοῦ συνέβη αὐτό, ἦταν ἐκεῖ γιὰ νὰ ἐμβαθύνει καὶ νὰ τὸ καταλάβει καὶ νὰ τὸ διδάξει ὡς Κανόνα, ὡς ἕνα ἀληθινὸ κανόνα ἀπόψεων καὶ ἀξιῶν στὸν κόσμο.

Τὰ Οὐπάνισατ εἶνε πιὸ ἐκτενῆ καὶ πιὸ πρωτότυπα στὸν ὀρίζοντά των, ἀλλὰ ὅσα θεωροῦνται παλιότερα δείχνουν ἕνα ἀφελῆ ἀνιμισμὸ, ὅσα θεωροῦνται μεταγενέστερα ἀποκαλύπτουν μιὰ πιὸ προχωρημένη ὀριμότητα σκέψεως. Μποροῦμε π.χ. νὰ παραβάλλωμε ἕνα τέτοιο χωρίο ὅπως: ὁ Ἄτμαν σκέφθηκε: Θὰ στείλω κόσμους· κατόπιν ἐδημιούργησε τὸν ἀνθρώπο... σκέφθηκε γι' αὐτὸν καί... ἐξεστόμισε αὐτά: «Πρέπει ὁ χρόνος ἢ ἡ φύσις ἢ ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ τύχῃ ἢ τὰ στοιχεῖα ἢ ὁ ἀνθρώπος (ψυχὴ) νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὸ αἷτιο;»

Στὶς ἐβδομηῆντα δύο στροφές τοῦ Σάνκυα-Καρίκα πάλι 25 τοῖς ἑκατὸ περιέχουν κάποια ἐνσυνείδητη γενικὴ διαβεβαίωση γιὰ τὸ αἷτιο καὶ τ' ἀποτέλεσμα. Βλέπομε ὅτι ἡ ἰδέα τῆς αἰτίας εἶνε ἐντελῶς ἕνα ὄριμο καὶ ἐξευγενισμένο ὄργανο τῆς σκέψεως. Ἐπίσης στὸ Γιώγα-Σούτρα, ἡ ἀρχὴ τοῦ ὁποίου χάνεται στὸ σκοτάδι τοῦ παρελθόντος, βρισκομε ὑπαινιγμούς περὶ τῆς αἰτιότητος ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὰν μιὰ ἀφηρημένη ἰδέα. Ἡ πιὸ ἀρχαία φιλολογία τοῦ Ζαῖνισμοῦ εἶνε σχεδὸν ἐντελῶς ἀπρόσιτη σ' ἐμᾶς καὶ περιμένει τὸν ἐκδότη της, ἄς ἀφήσωμε πιά τὸν μεταφραστή. Τὸ μόνον ποὺ ξέρομε εἶνε ὅτι στὰ με-

σαιωνικὰ βιβλία της εἶνε μιὰ θεωρία τῶν ἀτόμων ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα.

Ἔτσι λοιπὸν μόνον στὰ Πιτάκια τῆς Πάλι συναντοῦμε τὴ πραγματικὴ προσπάθεια τῆς σκέψεως νὰ φθάσει σὲ μιὰ πιὸ ἐπιστημονικὴ ἀποψη τῆς διατάξεως τοῦ κόσμου. Κ' ἐκεῖνη ἡ προσπάθεια σημειώνεται μὲ τὴ ζωηρότητα καὶ δύναμη μιᾶς νέας προόδου στὴ διανοητικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ σοβαρότης τῆς πεποιθήσεως διαβεβαιώνονται μὲ τὴ μεγαλύτερη ἔμφαση καὶ στὰ Πιτάκια καὶ στὴν Ὁρθόδοξη φιλολογία τοῦ πέμτου αἰῶνος.

Ἄλλὰ λέγεται ὅτι ὁ Βουδισμὸς ἦταν ἕνα εὐαγγέλιον ποὺ ἐκηρύττετο ἀπὸ λαϊκοὺς, κυρίως ὁμῶς ἀπὸ υἱοὺς εὐγενῶν καὶ ἀστῶν πρὸς ὅλα τὰ εἶδη τῆς τάξεως ἀνθρώπων. Τέτοιοι δάσκαλοι φυσικὰ θὰ θεωροῦσαν ὡς νέες καὶ θαυμαστὲς ἀλήθειες τὶς ἰδέες καὶ τ' ἀξιῶματα ποὺ ἦσαν ἀπὸ πολλὸν καιρὸ γνωστὰ στὶς πιὸ περιορισμένες φιλοσοφικὲς σχολές τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὴν διαλεκτικὴ μεταφυσικὴ.

Αὐτὸ πιθανὸν νὰ εἶνε ἀλήθεια γιὰ τὶς πρῶτες δεκαετηρίδες τοῦ Βουδιστικοῦ κινήματος. Καταφανῶς ὁμολογοῦσε ὅτι ἦταν μιὰ ἱεραποστολικὴ καὶ δημοκρατικὴ κίνησις. Ὁ ἰδρυτὴς της ἀναγκάσθηκε ν' ἀφήσει τὸν κόσμον γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ψυχὴ του. Ἄλλὰ ἀπεφάσισε μὲ στενοχώρια ν' ἀφήσει τὴ διανοητικὴ εἰρήνη καὶ ἀνάπαυση ποὺ εἶχε ἀποκτήσει στὴν ἐρημιὰ καὶ νὰ πάει πίσω ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ ν' ἀναζητήσει ἐκείνους ποὺ

Νταιβιτς, Βουδισμός

είχαν αὐτιά για ν' ἀκούσουν ἢ, ὅπως τὸ Βουδιστικὸ χρο-
νικὸ λέγει, ποὺ εἶχαν μάτια νὰ δοῦνε. Ἐφῆσε τὸ σκιερὸ
δέντρο καὶ πῆγε στὰ σταυροδρόμια ἢ, ὅπως ἐμεῖς λέμε,
τὴν πολυθρόνα τοῦ γραφείου καὶ βγῆκε στὰ κέντρα.

Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μπορεῖ ν' ἀποκτήσει μιὰ γε-
νικὴ ἰδέα καὶ νὰ περιορίσει τὸν ὀρίζοντά της μὲ ὁρισμοὺς
καὶ ἀξιώματα ὥστε νὰ μένει ἄγονος καὶ ὅλα τὰ μεγάλα
λανθάνοντα συμπεράσματα ποὺ θὰ κάνουν ἐντύπωση νὰ
μένουν ἀκαλλιέργητα. Ὁ νοῦς ἀναπτύσσει ἰδέες για μᾶς
κάτω ἀπὸ κάποιο ἱερὸ δέντρο—ἀναπτύσσει τὰ συμπε-
ράσματα τῆς σκέψεως καὶ μᾶς λέγει τί βλέπει—αὐτὸς
εἶνε ἐκεῖνος ποὺ δημιουργεῖ τὴ σοφία ποὺ καρποφορεῖ
ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, δική του εἶνε ἡ κραυγὴ τῆς
συλλήψεως καὶ γεννήσεως μιᾶς νέας ἰδέας.

Μιὰ τέτοια κραυγὴ γεννήσεως ἔρχεται σ' ἐμᾶς ἀπὸ
αὐτὰ τὰ παλιὰ Πιτάκια, ἡ κραυγὴ τῆς ἀνθρωπότητος,
«Ἔνα ὄραμα μέσα στὰ πράγματα ποὺ δὲν τὸ σκέφθηκε
πρὶν ὁ νοῦς». «Ἡ ἡμέρα τῶν ἡμερῶν, ἡ μεγάλη ἡμέρα
ποὺ γιορτάζει ἡ ζωὴ, εἶνε κείνη κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸ τὸ
ἔσωτερικὸ μάτι ἀνοίγει καὶ βλέπει τὴν ἐνότητα τῶν πραγ-
μάτων, τὴν πανταχοῦ παρουσία τοῦ νόμου. Μοιάζουμε μὲ
νομοθέτες· μιλοῦμε για τὴ φύση· προφητεύουμε καὶ μαν-
τεύουμε» (Ἐμερσον). Καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας εἶτε
ἀκοῦμε τὸν ἴδιο τὸν πρῶτο δραματιστὴ ἢ τίς διάνοιες
ποὺ ἀντιδρῶν στὴν ἐπιρροή του, τίποτε δὲν μᾶς φωτί-
ζει στὶς προσπάθειες μας για νὰ ἐρμηνεύσωμε αὐτὴ τὴν
ἱστορίαν τόσο ὅσο ἡ σύλληψις τῆς διανοίας στὴν προσπά-
θεια της ν' ἀνυψωθῇ σὲ νέα ὑπέροχη θέση ἀναζητῶντας

τὰ τοῦ κόσμου. Τὴ χαιρετοῦμε καθὼς ὁ βουδιστικὸς μῦ-
θος ἐχαιρέτισε τὴν ἀφίξι τοῦ ἰδρυτοῦ της ὡς δασκάλου:

Ὅπως ἕνας ἄνθρωπος, ὅταν στέκεται
σ' ἕνα ψηλὸ βράχο ἢ μιὰ βουνοκορφή,
μπορεῖ νὰ βλέπει τοὺς ἀνθρώπους πέρα κάτω,
ἔτσι καὶ σύ, ὦ ὠραία Σοφία, ποὺ ἀνεβαίνεις,
προφήτις ὄλων τῶν ὑψηλῶν δωμάτων τῆς ἀλήθειας,
ρίξε μιὰ ματιὰ στὰ ἔθνη ποὺ ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τὴ λύπη
ἐνῶ ἦσαν βυθισμένα στὶς ταλαιπωρίες
καὶ βασανισμένα μὲ τὴ γένεση καὶ τὴν ἡλικία.
'Ανάστα, ὦ ἡρώϊς! Σὺ ποὺ ἐπεκράτησες στὴ μάχη!
Σὺ ποὺ ἐλευθερώθηκες ἀπὸ κάθε χρέος!
'Αρχηγὸς τῶν ἐρημιτῶν!
Περπάτα σ' ὅλο τὸν κόσμον ἔξοχη κ' εὐλογημένη δασκάλισσα,
δίδαξέ μας τὴν Ἀλήθεια.
'Υπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ θὰ σὲ καταλάβουν.

Καὶ ὥσπου μιὰ ἔρευνα στὰ χειρόγραφα ποὺ βρί-
σκονται ἢ εἶνε χωμένα μέσα στὴν ἄμμο καὶ θεωροῦνται
χαμένα μᾶς φέρει μιὰν ἄλλη μαρτυρία για κάποιο ὄραμα
τοῦ παγκοσμίου νόμου, σὰν σπουδαιότατο ἄγγελμα για
τὸν κόσμον, τὸ μοναδικὸ μας ἐνδιαφέρον πρέπει νὰ συγ-
κεντρῶνουν τὰ Πιτάκια τῆς Πάλι ποὺ μᾶς παρουσίασαν
αὐτὴ τὴν ἐξελικτικὴν στιγμὴν, ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο για τὴν
ἱστορίαν τῆς Ἰνδικῆς σκέψεως ἀλλὰ καὶ για τὴν ἱστορίαν
τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως ἐν γένει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Ο ΚΑΝΩΝ ΩΣ ΗΘΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ

ΤΩΡΑ μπορούμε νὰ πᾶμε στὴν τρίτη σημασία τοῦ βαρυσήμαντου ὀρισμοῦ Δάμμα καὶ νὰ τὴ συνδέσουμε μὲ τὰ προηγούμενα. Ἡ ἔννοια ἀποδίδεται μὲ τὸν δικό μας ὄρο ἀρετὴ ἢ ἠθικὴ.

Δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο
(δάμμα, ἀδάμμα).

Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ νὰ ἐξετάσουμε λεπτομερῶς τὸν Βουδιστικὸ Κώδικα τῆς ἠθικῆς ἢ ἀρετῆς. Πολλὲς φορὲς εἶπαμε ὅτι ὁ Βουδισμὸς δὲν εἶνε οὔτε θρησκεία οὔτε φιλοσοφία, ἀλλὰ ἓνα σύστημα ἠθικῆς ἐφ' ὅσον περιέχει κάτι τι περισσότερο ἀπὸ ἀπλὲς ἀρνήσεις. Τὰ διατάγματα τοῦ Ἄσoka σκαλισμένα ἀπάνω σὲ βράχους καὶ στήλες εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐντολὲς πρὸς τοὺς ὑπηκόους του νὰ κάνουν «σύμφωνα μὲ τὸ Δάμμα». Νὰ συμπεριφέρονται μὲ σύνεση, εὐγένεια καὶ καλωσύνη. «Τὸ Δάμμα εἶνε καλό», λέγει ἓνα διάταγμα, «ἀλλὰ τί εἶνε τὸ Δάμμα; τὸ νὰ ἔχει τις στὸ νοῦ του ὅσο μπορεῖ λιγώτερα καταστρεπτικά (σαρκικὸν πάθος, ἐπιθυμία γιὰ τὴ ζωὴ, πει-

σμα, ἀμάθεια) τὸ νὰ κάνει πολλὲς καλωσύνες στοὺς ἄλλους: οἶκτο, γενναιοδωρία, ἀλήθεια, ἀγνότητα». Ὑπάρχουν 34 ἀπ' αὐτὰ τὰ διατάγματα ποὺ σώζονται σκορπισμένα σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν Ἰνδία.

Τὰ διατάγματα ἀναφέρουν μερικὲς ἀπ' τὶς Σοῦττες τῶν Πιτακίων τῆς Πάλι ὀνομαστικῶς: ποιά εἶνε λοιπὸν ἡ θέσις ποὺ παίρνουν αὐτὰ τὰ χειρόγραφα σχετικὰ μὲ τὸ *γιατί* πρέπει νὰ κάνει κανεὶς τὸ καλό; Κάθε Κῶδιξ ἠθικῆς δὲν σημαίνει μιὰ βίαση ἢ αἰτία συμπεριφορᾶς; Ποιά εἶνε λοιπὸν ἡ Βουδιστικὴ ἰδέα τοῦ *γιατί* οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ εἶνε καλοί; Δὲν ἐξετάζομε ἐδῶ τὸ ὑψηλότερο ἠθικὸ ἐπίπεδο τοῦ ὅτι αἱ Ἰνδίες ὠνόμαζαν «ὁ ἐλευθερωμένος νοῦς:» τὸν χαρακτῆρα ποὺ πρὸ πολλοῦ ἔπαυσε νὰ στενοχωρῆται γιὰ τ' ἀποτελέσματα. Βρισκόμαστε τώρα ἀκριβῶς στὸ ἐπίπεδο ἑνὸς χαρακτῆρος ποὺ ρωτᾷ: τί θὰ κερδίσω, τί θὰ μοῦ συμβεῖ ἂν εἶμαι καλός, ἂν εἶμαι μοχθηρός; Ὁ Βουδισμὸς, σὰν ἓνα ἐθνικὸ δόγμα, πρέπει νὰ εἶνε ἀντιμετωπίσει καὶ ἀκόμα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἐρώτησι, ὅπως καὶ τὶς ἄλλες τὶς λιγώτερο πρακτικὲς ἐρωτήσεις.

Ὅταν ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι τῆς Δύσεως λέμε «φύσις», «φυσικὸς νόμος», συνήθως δὲν ἐννοοῦμε μαζὶ κανένα ἠθικὸ νόμο», παρὰ μόνο τὰ ὠρισμένα ἀποτελέσματα ποὺ θὰ ἔχωμε, π.χ. ὅταν σπείρωμε ἓνα σπόρο σὲ κατάλληλο ἔδαφος καὶ κλίμα. Ἄλλὰ δὲ μπορούμε νὰ βεβαιώσωμε καὶ τὸν βαθμὸ τῆς εὐτυχίας ποὺ θὰ ἐπακολουθήσει σ' ἐκεῖνον ποὺ κάνει μιὰ καλὴ πράξι, ἢ δυστυχίας σ' ἐκεῖνον ποὺ κάνει μιὰ κακὴ πράξι. Παραδεχόμεθα ὅτι πολλὲς κα-

λές πράξεις μένουν χωρὶς ἀνταμοιβή σ' αὐτὴ τῇ ζωῇ, ὅτι πολλὰς ἀδικίες καὶ ἐγκλήματα μένουν ἀνεξιχνίαστα, ὅτι πολλοὶ κακοὶ ἄνθρωποι πεθαίνουν ἤσυχοι καὶ εὐτυχεῖς. Ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν ἀνταμοιβὴ ἢ ἀνταπόδοση στὴν ἄλλη ζωῇ, βασίζονται στὴ δικαιοσύνη ἐνὸς οὐρανόυ κριτοῦ. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶνε τῆς γνώμης ὅτι καμμιά καλὴ πράξις δὲν χάνεται βασίζονται στὴν πάνσοφη φροντίδα μιᾶς θείας προνοίας. «Τὸ γιατί» πρέπει νὰ κάνωμε καλὸ εἶνε μιὰ θεϊκὴ ἐντολὴ ποὺ δόθηκε καὶ ὁδηγεῖται ἀπὸ μιὰ θεϊκὴ συνείδηση ποὺ ἔχει δοθεῖ.

Ἄς παρατηρήσωμε τώρα τὴ βουδιστικὴ ἄποψη. Οἱ Βουδισταὶ δὲν συγκεντρώνανε τὴν προσοχὴ των σ' ἓνα αἷτιο ἢ ὑποκινητὴ τῆς σειρᾶς τῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν πραγμάτων ἀλλὰ στὴν ἴδια τὴ σειρᾶ. Ἐπίστευαν ὅτι αὐτὴ ἢ σειρὰ ἦταν μιὰ συνεχῆς παγκόσμιος μεταβολὴ καὶ γινόνταν ὀργανικῶς ἀντιληπτὴ· δηλαδὴ ὡς αὔξεις καὶ φθορὰ καὶ ποὺ ἐνεργοῦσε διὰ τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Τὰ ὄντα ἐγίνοντο ὡς τὰ ἐπακόλουθα ὀρισμένων ἄλλων προσδιορισμένων πραγμάτων ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ.

Παραδεχόμεθα ὅτι αὐτὸ μπορεῖ ν'ἄνε ἀλήθεια, ἀλλὰ μᾶς ἀφήνει ἠθικῶς ἀδιαφόρους. Οἱ Βουδισταὶ μπορεῖ νὰ εἶδαν ἐκεῖνο ποὺ σὲ πολλοὺς φάνηκε ὅτι εἶνε ὁ ἀπλὸς μηχανισμὸς ἐνὸς ἀψύχου σύμπαντος, μιὰ αἰωνία τακτικὴ λειτουργία, ἀλλὰ δὲ μποροῦμε νὰ δοῦμε πῶς μπόρεσαν νὰ βγάλουν ἀπ' αὐτὸ ἓνα συμπέρασμα ποὺ νὰ παρορμᾷ σὲ δίκαιες πράξεις, «ἄφησε δὲ τὴν εὐλάβεια καὶ τὴ θεοσέβεια». Ὁ Ἀτμανισμὸς ἀπὸ μιὰ ἄποψη μπορεῖ νὰ ἦταν ἓνα εἶδος ἐξογκώσεως τοῦ Ἐγώ. Ἀπὸ ἄλλη ἄποψη περιέ-

βαλλε τὸν ἄνθρωπο μὲ μιὰ θεϊκὴ αἴγλη, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ὁποίας κάθε τι ποταπὸ καὶ χαμερπὲς μίκραινε καὶ πέθαινε. Τί ὑπάρχει λοιπὸν ἢ τί ὑπῆρχε ἀρχικῶς στὴν ἰδέα τοῦ Βουδισμοῦ γιὰ νὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀναζητοῦν τὸ καλὸ καὶ ν' ἀποφεύγουν τὸ κακό; Πῶς ἀνεπτύχθη στὸν πολλαπλὸ καὶ σπουδαῖο πολιτισμὸ στὶς Ἰνδίες καὶ πῶς ἐπέζησε ὡς μιὰ σεβαστὴ καὶ πολὺ πιστὴ παράδοσις μιᾶς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας στὰ κέντρα τοῦ Θεραβάδα ὡς τὰ σήμερα, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρωμε τίς πολλὰς σχολὰς τῶν Μαχαγιανιστῶν στὴν Ἄπω Ἀνατολή. Ποιὰ εἶνε ἡ θετικὴ καὶ ἐλκυστικὴ δύναμη τῆς ἀρχῆς τοῦ Βουδισμοῦ ὥστε νὰ προσελκύει χιλιάδες στὶς Ἰνδίες καὶ σὲ ἄλλα μέρη κατὰ τὴν διάρκειά τῶν αἰώνων τῆς ἀναπτύξεώς του; Γιατί τάχα ἐκεῖνο ποὺ τόσοι πολλοὶ κριτικοὶ μεταξύ μας ὀνομάζουν σκοτεινὸ, ἀπαισιόδοξο, ξηρὸ, χωρὶς χάρη, παράλογο, βρῖσκαται θρονιασμένο σὲ χῶρες ὅπου ἡ ἀπαισιοδοξία, ὁ ἀσκητισμὸς, ἡ παρακμὴ καὶ ἡ κακία δὲν φαίνονται περισσότερο ἀπὸ χῶρες ποὺ δὲν εἶνε τάχα βουδιστικὲς καὶ ὅπου ὁ ἐθνικὸς χαρακτὴρ ποὺ μένει πιστὸς στὸ ἀρχαῖο Δάμμα εἶνε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον φωτεινὸς καὶ χαρούμενος ἂν ὄχι καὶ πολὺ θρησκός; Ὅποια-δήποτε ἐξηγήσις τῆς μεγάλης του ἐξαπλώσεως καὶ διαρκείας του πρέπει νὰ δεῖξει τὸ πῶς μπόρεσε νὰ κάνει ἐντύπωση στὴν ἀρχὴ καὶ κατόπιν στὴ διάνοια τῶν σοφῶν ὅπως καὶ στὶς καρδιὰς τῶν πολλῶν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πολλοὶ τυχαῖοι παράγοντες στὴν ἀρχὴ βοηθήσανε τὸν Βουδισμό· ἡ προσωπικότης καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἰδρυτοῦ του, ἡ ἀφοσίωσις,

ὁ ζῆλος καὶ τὸ ὀργανωτικὸν πνεῦμα τῶν κυριωτέρων του μαθητῶν ἢ Θέρα καὶ τὸ ἠθικὸν παράδειγμα τῆς πλειονότητος τῆς νέας ἀδελφότητος. Ἀκόμα εὐνοϊκώτερο εἶνε τ' ἀποτέλεσμα, ὅταν ἡ ἠθικὴ ζωτικότης τῆς ἐποχῆς ὑποσκάπτεται ἀπὸ ἓνα παρακμάζοντα τύπο θρησκευτικὸν ποῦ ἐκτελεῖται μὲ θυσίες, προνόμια τάξεων καὶ μάταιες ἐπιναλήψεις. «Ἄν αὐτὸς ὁ ποταμὸς», εἶπε ὁ Βούδας σὲ δυὸ νεαροὺς Βραχμάνους μαθητάς, «γέμιζε καὶ ξεχειλίζε, κ' ἓνας ἄνθρωπος ποῦχε νὰ κάνει δουλειὰ στὴν ἀντικρυνὴ ὄχθη ἤρχετο καὶ ἤθελε νὰ τὸν περάσει καὶ στεκόμενος στὴ μιὰ ὄχθη παρακαλοῦσε τὴν ἀντίπερα κ' ἔλεγε: Ἔλα ἀπὸ δῶ, ὃ ἀντικρυνὴ ὄχθη, ἔλα σ' αὐτὴ τὴ μεριά, — τί νομίζεις; θὰ ἤρχετο ἡ ἀντικρυνὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ ἐξ αἰτίας τῶν παρακλήσεων, προσευχῶν καὶ ὕμνων αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου;»

«Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνουν οἱ Βραχμάνοι ποῦ γνωρίζουν τὶς τρεῖς Βέδες καὶ παραλείπουν νὰ ἐφαρμόσουν τὶς ἰδιότητες ποῦ πραγματικῶς κάνουν τὸν Βραχμᾶνο.»

Λέγουν: «Σὲ ἐπικαλούμεθα, Ἰνδρα, σὲ ἐπικαλούμεθα, Σόμα, σὲ ἐπικαλούμεθα, Ἰσάνα, σὲ ἐπικαλούμεθα, Παγιαπάτι, σὲ ἐπικαλούμεθα, Βράχμα, ἐπικαλούμεθα, ἐπικαλούμεθα! πιστεύεις ὅτι αὐτοὶ οἱ Βραχμάνοι ἐξ αἰτίας τῶν παρακλήσεων των θὰ ἐνωθοῦν μετὰ θάνατον μὲ τὸν Βράχμα; — μὰ τὴν ἀλήθεια μιὰ τέτοια κατάστασις πραγμάτων δὲν μπορεῖ ν' ἄνε λογικῆ.»

Ἡ θυσία ζῶων σὲ θρησκευτικὰς τελετὰς ἀπ' ἀρχῆς καταδικάστηκε ἀπ' τοὺς Βουδιστάς, καὶ αὐτὸ ἀνέπτυξε ἓνα αἶσθημα ἀνακουφίσεως στοὺς πιδὸ διανοοιμένους ποῦ ἀπεδοκίμαζαν τὶς θυσίες.

Καὶ ἡ αὐστηρότης μὲ τὴν ὁποία ὁ Βούδας κατέκρινε τὶς κοινωνικὰς ἀξιώσεις τῶν Βραχμάνων δείχνει ὅτι αὐτὲς αἱ ἀξιώσεις ἦσαν ἓνα φλέγον ζήτημα τῆς ἡμέρας. Ἡ δικὴ του ἀποψις ποῦ ἐστήριζε τὴν ἀρχὴ τῶν κοινωνικῶν διαιρέσεων ἢ «τάξεων» σὲ κάποιο πρωτόγονο κανόνα ἢ Δάμμα ποῦ προέκλυψεν ἐξ αἰτίας τῆς ξεχωριστῆς ἐργασίας καὶ ποῦ ἀνεγνώριζε μόνον μιὰ ἀριστοκρατία διανοίας καὶ ἀρετῆς, πρέπει νὰ ἔκαμε μεγάλη ἐντύπωση σ' ἐκείνους ποῦ ἦσαν δυσαρεστημένοι μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Βραχμάνων.

Τέλος ἐξετάζοντες τὴν ἐπιβίωση τοῦ Βουδισμού ἴσαμε σήμερα πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι, μαζὶ μὲ τ' ἄλλα δόγματα ποῦ διαδοθῆκαν πολὺ, ὁ Βουδισμὸς ἐκεῖ ὅπου ἐπεκράτησε, ἐπαιρνε πολλοὺς τύπους ἀπ' τοὺς τύπους ποῦ κυριαρχοῦσαν ἐκεῖ, ὅτι εὐκόλα μετεβάλλετο γιὰ νὰ προσαρμοῖται εὐκολώτερα.

Τί λοιπὸν ἀπέμενε ὡς καθαρῶς βουδιστικὴ ἠθικὴ ἀρχὴ ποῦ μποροῦσε νὰ κάνει ἐντύπωση στοὺς ἀδιαφόρους σκεπτικιστὰς ὀπαδοὺς του στὴν ἀρχὴ τοῦ κινήματός του καὶ τώρα; Ἐδῶ εἶνε ἓνα θρησκευμα ποῦ δὲν στηρίζεται στὴν ἀποκάλυψη τῆς θελήσεως θεϊκῶν νομοθετῶν οὔτε σὲ καμμιά ἀνθρώπινη διαταγὴ καὶ ὅμως μὲ ἰσχυρογνωμοσύνη διδάσκει τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἠθικῆς ὑποχρεώσεως καὶ κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ζωῆς καὶ τῆς μετέπειτα. Ποιὰ εἶνε ἡ βᾶσις τῆς εἰλικρινοῦς καὶ γνησίας Βουδιστικῆς ἠθικῆς; Τί θέση βρῖσκει γιὰ τὸ «ὀφείλω, δὲν πρέπει;» Ποιὸ εἶνε τὸ κριτήριον μιᾶς καλῆς ἢ κακῆς συμπεριφορᾶς; Καὶ βρῖσκει μέσα στὸ σύμ-

παν τὸ ἔργον μιᾶς δικαιοσύνης πὸν ὑπερέχει τόσο πολὺ τίς ἀσημαντες προσπάθειες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτὴ τὴ κατεύθυνση ὥστε νὰ τὸν κάνει νὰ τὸ θεωρήσει ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐπιδιώκει τὸ καλὸ καὶ ν' ἀποφεύγει τὸ κακὸ;

Ἄς ἐξετάσωμε πρῶτα τὸ τελευταῖο ζήτημα, τὴν καταδίκη τῆς φύσεως ἀπ' τὴν ἠθική, ἐφόσον ἡ ἀδικία καὶ σκληρότης εἶνε τόσο συχνὰ καταφανὴς στὴ φυσικὴ σειρὰ τῶν πραγμάτων:—σ' αὐτό, καθὼς ἔγραφε ὁ Χούξλεϋ, συναντῶνται ὅλες οἱ γραφές. Πρέπει λοιπὸν ὁ Βουδιστὴς ν' ἀκολουθεῖ τὸ καλὸ καὶ ν' ἀποφεύγει τὸ κακὸ μὲ μόνῃ τὴ διαταγὴ τῆς φύσεως γιὰ νὰ ὑποσκελίσει τὴ Θεία Πρόνοια: Δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ «γιατί αὐτὸ τὸ παιδί γεννήθηκε καμπούρης;» Πιστεύει ὅτι αἱ ἠθικὲς κρίσεις—«αὐτὸ εἶνε δίκαιο, ἐκεῖνο εἶνε ἄδικο»—εἶνε ἀπλῶς τὰ ἠθικὰ δημιουργήματα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας πὸν ἀνταναντικλοῦν στὴ γενικὴ κοσμικὴ σειρὰ πραγμάτων, τῆς ὁποίας καὶ αὐτὸς εἶνε ἕνας παράγων; Ὡστε λέγει λοιπὸν: «Δὲν ὑπάρχει τίποτε καλὸ ἢ κακὸ, ἀλλὰ ἡ σκέψις μας τὸ κάνει τέτοιο; Ἡ βρῖσκει ὅπως θέλει ὁ Χούξλεϋ μιὰ ἐλευθερίαν ἠθικῆς στοὺς τρόπους τοῦ κόσμου;»

Ὡστόσο μόνο στὰ συστήματα πὸν διδάσκουν ὅτι ὅλα τὰ πράγματα παράγονται ἀπὸ ἕνα δημιουργό, σ' αὐτὸ ἡ δημιουργία τοῦ ἠθικοῦ κανόνος ἀποδίδεται σὲ μιὰ ἀρχέγονη δράση καθαρὰ, νοητή. Τὸ βλέπομε στὴν ἔκφραση τῆς Σημιτικῆς φυλῆς: «ἐγὼ εἶμαι ὁ Κύριος καὶ κανεῖς ἄλλος. Σχηματίζω φῶς καὶ δημιουργῶ σκότος· κάνω εἰρήνην καὶ δημιουργῶ κακόν... Οἱ οὐρανοὶ ἄς σκορπίσουν κάτω τὴ δικαιοσύνη· ἄς φυτρώσει αὐτή. Ἐγὼ ὁ Κύριος τὸ ἔχω

δημιουργήσει». Ἐννοεῖται, ἂν ὄχι μὲ ἔκφραση τόσο σαφῶς χαραγμένη ὅπως αὐτή, ὅτι καὶ ἡ παντοδυναμία τοῦ Βεδαντισμοῦ στηρίζεται σὲ παρομοία βάση. Ἄλλὰ γιὰ νὰ παραχθοῦν ἐνέργειες καὶ νὰ συνδέσωμε πράξεις καὶ τίς συνέπειές των «ἐδῶ μόνον ἡ φύσις ἐργάζεται».

Τὰ Πιτάκια, χωρὶς νὰ βεβαιώνουν, ἀφήνουν νὰ φαίνεται καθαρὰ ὅτι στὸ ὄργανικὸ σύμπαν τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο, καὶ αἱ συνέπειες τῶν πράξεων, δικαιοσύνη, ἀναπόδοσις, ἱκανοποιήσις, εἶνε ἀληθινὰ καὶ ἀναπόφευκτα, ἕνα μέρος τοῦ αἰωνίου φυσικοῦ καὶ κοσμικοῦ νόμου, ὅπως ἡ ροὴ ἑνὸς ποταμοῦ, ἡ διαδοχὴ τῶν ἐποχῶν, τὸ φυτό ἀπὸ ἕνα σπόρο. Προχωροῦν ἀκόμα περισσότερο κ' ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ ἄποψη. Ἀντικατέστησαν τὴν θεοδοσίαν μὲ τὴν κοσμοδοσίαν καὶ παραδέχονται ἕνα φυσικὸ ἠθικὸ νόμο ἀντὶ τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ μιᾶς δημιουργικῆς θεότητος.

Αὐτὸς ὁ κανὼν ἡ σειρὰ, πὸν ὁ Βουδισμὸς ἔβλεπε στὸ σύμπαν, ὀνομάζεται στὰ βιβλία τῆς Πάλι «νιγιάμα» δηλαδὴ συνέχεια, λειτουργία. Σ' αὐτὸ διακρίνονται πέντε διακλαδώσεις ἢ φάσεις: καμμα-νιγιάμα, κανὼν τῆς πράξεως καὶ ἀποτελέσματος· οὔτου-νιγιάμα, φυσικὸς (ἀνόργανος) κανὼν· βίγια-νιγιάμα, κανὼν σπερμάτων ἢ σπόρων (φυσικὸς ὄργανικὸς κανὼν), σίττα-νιγιάμα, κανὼν τοῦ νοῦ, ζωὴ μὲ συνείδηση· δάμμα-νιγιάμα, κανὼν τοῦ νόμου ἢ προσπάθεια τῆς φύσεως γιὰ νὰ βγάλει ἕνα τέλειο τύπο. Δὲν συναντοῦμε αὐτὴ τὴν πενταπλῆ σύνθεση στὰ Πιτάκια. Σ' αὐτὰ ἔχομε τίς ἐκφράσεις νιγιαμάτα-δαμμάτα, ἀφηρημένους ὀρισμοὺς γιὰ μιὰ κανονικὴν, ὁμαλὴν λειτουργίαν.

γία. Καὶ κάθε μιὰ λειτουργία τῶν πέντε αὐτῶν εἰδῶν διδάσκεται ξεχωριστά. Ἄλλὰ ἡ σύνθεσις ἔγινε στὴν ἐποχὴ τοῦ Βουδαγόσα ἢ πρὶν ἀπ' αὐτόν (τὸν Ε' αἰῶνα μ.Χ.) ἢ ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο. Τὴν παρουσιάζει ὅταν ἐπεξηγεῖ μιὰ στροφή στοὺς μύθους τοῦ Βούδα. Ἡ στροφή εἶνε: «Τοῦτος, σ' αὐτὴ τῇ περίπτωσι εἶνε ὁ κανὼν» (ἢ τάξις συμβάντων, δαμμάτα). Καὶ ἐξηγεῖ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὰς τὶς πέντε φάσεις ἔτσι: 1) ἀπ' τὰ ἐπιθυμητὰ ἢ ἀνεπιθύμητα ἀποτελέσματα ποὺ ἀκολουθεῖ καλὴ καὶ κακὴ πράξι ἀμοιβαίως· 2) μὲ τὰ φαινόμενα τῶν ἀνέμων καὶ τῆς βροχῆς· 3) ἀπὸ ρύζι ποὺ παραγάγει ἀπὸ ρυζόσπορο ἢ πάλι ἀπ' τὴ γλυκύτητα ποὺ προέρχεται ἀπ' τὸ σακχαροκάλαμο ἢ τὸ μέλι· 4) ἀπὸ λειτουργία τῆς συνειδήσεως, καὶ παραθέτει ἀπὸ τὰ Ἀβιδάμμα-Πιτάκια: «Προηγούμενες καταστάσεις συνειδήσεως μὲ τὶς ιδιότητές των βρίσκονται σὲ μεταγενέστερες καταστάσεις μὲ τὶς ιδιότητές των ἐν σχέσει μὲ τὸ ἐνεργὸν αἴτιον»· 5) διὰ τῶν φυσικῶν φαινομένων ποὺ συντρέχουν στὸ νὰ φθάσει ἕνα Βοδισὰτ στὴν τελευταία του ἀναγέννηση, δηλαδὴ ἕνας ὁ ὁποῖος ὅταν θὰ ἐνηλικιωθῇ θὰ γίνει ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου ἢ Βούδας.

Ὡστε μποροῦμε νὰ δώσωμε τὸν ὀρισμὸ τοῦ Δάμμα νιγιάμα ὡς ἐξῆς: Ἡ σύνταξις διαφόρων πραγμάτων ποὺ συντείνουν στὸ νὰ παραχθῇ ἀπ' τὸν κόσμον ὁ τέλειος ἢ κανονικός του τύπος. Καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἠθικός νόμος εἶνε ἡ πρώτη καὶ τελευταία διακλάδωσις τοῦ πενταπλοῦ κανόνος, δηλαδὴ ἀπ' τὸ Κάμμα-νιγιάμα καὶ τὸ Δάμμα-νιγιάμα. Τὸ πρῶτον ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα γιατί πρέπει

νὰ εἴμαστε καλοί, τὸ δεύτερον γιατί προσπαθοῦμε νὰ κάνωμε τὸ καλὸ καλύτερον.

Ὁ πρῶτος ἢ κανὼν τοῦ Κάμμα ἐμφράζει τὸ γενικὸ γεγονός ὅτι ὠρισμένα εἶδη πράξεων—σωματικῶν, φωνητικῶν ἢ διανοητικῶν ἀναμφιβόλως φέρουν πόνον καὶ σ' ἐκείνον ποὺ τὸ κάνει καὶ στοὺς περὶ αὐτόν, ἐνῶ ὠρισμένα ἄλλα εἶδη πράξεων φέρουν εὐχαρίστηση καὶ εὐτυχία σ' ἀμφοτέρους. Τὰ ἀρχαῖα βιβλία δὲν ἐστενοχωροῦντο πολὺ στὸ νὰ ξεχωρίσουν καθαρὰ τὸ ἐγὼ ἀπ' τ' ἄλλα καὶ νὰ συζητήσουν τὸν ἐγωϊσμὸ καὶ ἀλτρουϊσμὸ ὅπως ἔγινε στὴ νεώτερη ἠθικὴ. Τὸ τωρινὸ μας ιδεῶδες μιᾶς ἐν συνειδήσει ἀλληλεγγύης ἐχρειάζετο αὐτὸ τὸ προηγούμενον κῆμα μιᾶς ἐν συνειδήσει ἀτομικτικῆς κρίσεως. Ἡ πολὺ παλιὰ σοφία αἰσθανόταν μᾶλλον παρὰ ἐσκέπτετο τὸ πόσον ὁ ἕνας εἶχε ἀνάγκη τοῦ ἄλλου. Ὁ καλὸς ἄνθρωπος, στὰ Πιτάκια, ἐπιδιώκει καὶ τὰ δικά του συμφέροντα καὶ τῶν ἄλλων: «Κυττάει τὸ καλὸ καὶ τῶν δύο—τῶν ἄλλων καὶ τὸ δικό του».

Ὁ Βουδισμὸς δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι ἀπεκάλυψε καμμιὰ πρωτότυπη ἠθικὴ ἢ κάποια καινούργια ἀνταμοιβὴ ἢ τιμωρία. Ἐκήρυττε: ἔσο καλὸς καὶ θ' ἀναγεννηθῆς εὐτυχισμένος, ὡς θεός, δηλ. ὡς οὐράνιον ὄν ἢ ἄγγελος ἢ πιθανὸν πάλι σὲ ἄνθρωπον. Ἐσο κακὸς καὶ θὰ ξαναγεννηθῆς στὴ δυστυχία σὰν ἕνα ζῶον, σὰν μιὰ ἄθλια σκυιά, στοὺς στεναγμοὺς τοῦ καθαρτηρίου πυρός. Μὴ φαντασθῆτε ὅμως ὅτι ὁμολογία ἢ τύποι, θυσία ἢ προσευχή, εἶνε μέρος τοῦ καλοῦ. Δὲν ὑπάρχει καλωσύνη ἐκτὸς τοῦ νὰ εἶσαι ἀβλαβής, νὰ κάνεις τὸ καλὸ στοὺς συνανθρώπους

σου—καὶ στὰ διάφορα ἄλλα ὄντα. Καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ὠρισμένη ἀνταμοιβὴ τῆς καλωσύνης ἢ κακίας ἔξω ἀπ' τὸν δυνατὸ πόνον ἔξ αἰτίας ἀνηθίκου βίου καὶ ἀπόλαυση πού νὰ ἀνταμείβει τὴν ἠθικὴ ζωὴ τώρα καὶ στὸν αἰῶνα. Καμμιὰ βεβαίωσις γιὰ ἔξωτερικὴ θέληση θεία ἢ ἐνσωματωμένη, δὲν ἐξαγγέλλεται. Λόγια τοῦ Βούδα παραθέτονται ἀφθονα ὡς ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ δόγμα. Ἄλλὰ ὅταν οἱ ἅγιοι, στὰ ποιήματά των πού πραγματεύονται γιὰ τὴ σωτηρία, τελειώνουν τὸ τροπάριον μὲ τὸ στίχο: «Ἐγινε τὸ πρόσταγμα τοῦ Βούδα!» ὁ ὅρος πού χρησιμοποιεῖται δὲν ὑπονοεῖ τὴ διαταγὴ ἐνὸς δεσπότη: ἀνα, παρὰ τὶς ὁδηγίαις ἐνὸς δασκάλου: σασάνα.

Τώρα δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη θεοπνεύστων λόγων γιὰ νὰ διδάξουν τὴν ἀνθρωπότητα ὅτι ὀφείλει ν' ἀποφεύγει τὸν πόνον καὶ ν' ἀκολουθεῖ τὴν εὐτυχία. Ὁ δάσκαλος θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει τὴν ἀνθρωπότητα, νὰ συνδέσει τὸ κακὸ μὲ τὸν πόνον, τὸ καλὸ μὲ τὴν εὐτυχία. Μποροῦσε νὰ ἐπικαλεσθεῖ θεόπνευστα λόγια ἢ τὴ γνώση μιᾶς ὀρθοδόξου παραδόσεως γιὰ ν' ἀποκαλύψει ἀνταποδόσεις πέραν αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ἄλλὰ τόσον τὰ θεόπνευστα λόγια ὅσον καὶ αἱ ἀνταποδόσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν καθαρὰ μέρη τοῦ κοσμικοῦ κανόνος ἢ νόμου τῶν πραγμάτων. Καὶ ὅταν μιὰ φορὰ ἢ πίστις, τὸ κάμμα-νιγιάμα, ἦταν τόσο βέβαιο ὅσο τὸ βίγια-νιγιάμα, ὅτι ἡ γενομένη πράξις ἦταν τόσο βέβαιη ὡς αἰτία ὅσο καὶ ὡς καρποφόρο σπέρμα πού ἐσπάρη, ἢ πίστις αὐτὴ εἶχε συλλάβει τὴν ἀκριβῆ ἔννοια τῆς παραδόσεως, τότε δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου ἢ θρησκείας γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ἀπ' ἔξω στὸ φυ-

σικὸ νόμο τοῦ σύμπαντος. Διαδοχὴ πράξεως καὶ ἀποτελέσματος ἦταν τόσο φυσικὴ, τόσο ἀναγκαία, ἀναπόφευκτος βεβαία, ὅσον ἡ διαδρομὴ τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, ὁ θάνατος ὄλων πού γεννῶνται, ἡ ἀντίδρασις τῆς αἰσθήσεως στὸν ἐρεθισμὸ.

Σεῖς οἱ ἄλλοι, θὰ μπορούσαν νὰ ποῦν οἱ Βουδισταί, ἀντιστρέφετε τὸν κανόνα τῆς ἀλήθειας ὅπως ἐμεῖς τὸν ἐννοοῦμε. Ὅρίζετε ἀμοιβὲς καὶ τιμωρίαι γιὰ ὠρισμένες πράξεις καὶ ἐγκράτειαι ὀνομάζοντες τοῦτο δικαιοσύνη. Ἄλλὰ εἶνε ἀπ' τὸ φυσικὸ νόμο τῶν πραγμάτων, ὅπου σεῖς συχνὰ λέγετε ὅτι βλέπετε ἀδικίας, ὅτι πρῶτα μαθαίνετε τί εἶνε ἡ ἀνταπόδοσις, τί εἶνε ἡ ἀνταμοιβή, ὅπως ἐμεῖς ἀντιλαμβανόμεσθε στὸν κανόνα μας Κάμμα. Ἄν μελετήσετε αὐτὸ τὸν κανόνα θὰ δῆτε ὅτι δὲν ὑπάρχει σχέδιο ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης πού μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸν νόμο πού εἶνε ἐνωμένο μὲ τὸ σύμπαν, μὲ τὸ δαμμάτα τῶν πραγμάτων. Ὅπως εἶνε βέβαιο ὅτι τὸ νερὸ πού ξαταμίζεται ἀπ' τὴ γῆ κι' ἀπ' τὸν οὐρανὸ, ἀπ' τὸν ἥλιον, ξανακατεβαίνει ὡς βροχὴ, εἶνε τόσο βέβαιο ὅτι κάτι τί καλὸ, δηλ. μιὰ ἀδελφικὴ πράξις θὰ ἐπιφέρει κάπου καὶ κάποτε τὰ εὐτυχεῖ ἀποτελέσματα σ' ἐκεῖνον πού τὰ ἔπραξε:

Σύμφωνα μὲ τὸν σπόρον πού σπέρνετε τέτοιον καρπὸ θὰ θε-
'Εκεῖνος πού κάνει τὸ καλὸ, καλὸ θὰ θερίσει [ρίσετε.
κ' ἐκεῖνος πού κάνει κακὸ, κακὸ θὰ θερίσει.
σπαρμένος εἶνε ὁ σπόρος, καὶ σὺ θὰ δοκιμάσεις τὸν καρπὸ του.

Ἡ στροφὴ αὐτὴ εἶνε μιὰ περιλήψις ἐνὸς μύθου πού βρίσκεται σ' ἓνα βιβλίον μύθων τῶν Πιτακίων πού θεω-

ροῦνται ὅτι εἶνε λόγια τοῦ Βούδα. Καὶ ἡ παραδοχὴ μιᾶς ἀποστολῆς τοῦ Βούδα ὅπως διδάξει ἓνα θετικὸ δόγμα πράξεως καὶ ἀποτελέσματος, μὲ μιὰ λέξη Κάρμα, εἶνε, ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, μιὰ ἀπ' τὶς πιὸ ἐμφαντικὲς δηλώσει πὸν ἀποδίδονται στὸν Γκοτάμα.

Αὐτὴ ἡ συναίνεσις τοῦ Ἰνδικοῦ πνεύματος στὴν παραδοχὴ ἐνὸς φυσικοῦ νόμου τοῦ Κάρμα καθὼς καὶ στὴν αὐστηρὰ δικαιοσύνη του εἶνε ἀξιοπαρατήρητο χαρακτηριστικὸ ἄξιο νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ ἓνα νοῦ θρησκευτικὸ τῆς Δύσεως. Διότι ἡ ἰδέα τῆς φυσικῆς δικαιοσύνης τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πεπρωμένου δὲν ἐκέρδισε τὴ γενικὴ ἐμπιστοσύνη τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ πιστὴ καὶ εὐσεβὴς ἐρμηνεία ἀκόμα καὶ μιᾶς θείας δικαιοσύνης συχνὰ δοκιμάζει τοὺς πιστοὺς. «Κύριε, ποιὸς ἡμάρτησε, αὐτὸς ἢ οἱ γονεῖς του, πὸν γεννήθηκε τυφλός;»

Ἐμεῖς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε: οἱ γονεῖς, σκεπτόμενοι τὴ λειτουργία πὸν πολὺ λίγο καταλαβαίνομε ἂν καὶ τὴν παραδεχόμεθα, δηλ. τὴν κληρονομικότητα. Ἔτσι ἔκαναν καὶ οἱ Ἑβραῖοι. «Σκεπτόμενοι κάτι ἄλλο», δηλαδή, ὅτι μιὰ θεία ἀνταπόδοσις ἐπεκτείνεται «μέχρι τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τῶν μισούντων σε».

Ὁ Βουδισμὸς θᾶλλεγε: «Ὁ ἄνθρωπος εἶχε ἁμαρτήσει». Βασανιστήρια, ἢ πειθαρχικὴ κάθαρσις, εἶνε γιὰ τοὺς Βουδιστὰς τύπος ὄχι προπληρωμῆς διὰ τὴν ὁποίαν μελλοντικὴ ἀποζημίωσις μπορεῖ νὰ ζητηθεῖ, ἀλλὰ γιὰ τὴ διενθέτησιν σπουδαίων χρεῶν, πὸν προκύπτουν ἀπ' τὸ κακὸ, δηλαδή ἀπὸ πράξεις πὸν προάγουν καὶ πὸν φέρουν τὴ δυστυχία καὶ τὸ κακὸ, πράξεις εἴτε πὸν ἔγιναν σ' αὐτὴ

τὴ ζωὴ εἴτε, ὅπως μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ, σὲ προγενέστερη ζωῇ.

Ἄς ποῦμε ἀκόμα μιὰ λέξη γι' αὐτὴ τὴ θεωρία τῆς φυσικῆς δικαιοσύνης. Τὰ ἐγχειρίδιά μας τῆς ἠθικῆς, ὅπως ξέρομε, διαιροῦν τὰ ἠθικὰ συστήματα σὲ ὠφελιμιστικὰ ἢ ἐξηρητημένα, συστήματα πὸν θέλουν τὴν καλωσύνη μιᾶς πράξεως νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τ' ἀποτελέσματά της, καὶ σὲ συστήματα ἐνοράσεως ἢ ἀνεξάρτητα, συστήματα πὸν λένε ὅτι γνωρίζομε αὐτομάτως ἢ ἀπὸ ἔνστικτο ὅλως διόλου ἀνεξαρτήτως ἀποτελέσματος ἂν πράξεις πὸν σκεπτόμεθα ἢ κάνομε εἶνε καλὲς ἢ κακὲς. Ὁ Βουδισμὸς ἐκ πρώτης ὄψεως εἶνε ὠφελιμιστικὸς. Δὲν ὑπάρχει ποσῶς οὔτε καλὸ οὔτε κακὸ παρὰ τ' ἀποτέλεσμα τὸ δείχνει τέτοιο· τ' ἀποτέλεσμα δηλαδή ὅπως τὸ αἰσθανόμαστε μὲ τὸ νὰ παρῆχει χαρὰ ἢ λύπη. Ἀκοῦστε τὸν Βούδα νὰ νουθετεῖ τὸ μόνο του γυιὸ πὸν ἦταν μαθητῆς: «Ἄν ὑπάρχει καμμιὰ πράξις πὸν ἐπιθυμοῦμε νὰ κάνεις, σκέψου μόνος σου ἔτσι:—συντελεῖ αὐτὴ ἡ πράξις σὲ δική μου βλάβη ἢ τῶν ἄλλων; τότε αὐτὴ εἶνε μιὰ πράξις κακὴ πὸν φέρνει πόνον. Ἐ, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ κάνεις μιὰ τέτοια πράξις»⁽¹⁾. Πάλιν ὅταν διάφοροι ρωτοῦν τὸν Βούδα γιὰ ἓνα κριτήριον ἀλήθειας πῶς νὰ μποροῦν νὰ κρίνουν μεταξὺ τῶν διαφορῶν εὐαγγελίων πὸν κηρύττονται σ' αὐτοὺς, τοὺς παραπέμπει στὴ δική των κρίσιν ὡς πρὸς τὶς ἠθικὲς συνέπειες πὸν πιθανὸν νὰ προκύψουν ἂν ἀκολουθήσουν ἓνα ὠρισμένο εὐαγγέλιον: «Εἶνε καλὸ, ἄψογο, συ-

(1) *Μαγίμιμα-Νικάγια*, I, 415.

στήνεται ἀπ' τοὺς σοφούς, συντελεῖ γιὰ τὴν εὐτυχία καὶ εὐμάρεια ἢ τὸ ἀντίθετο;»⁽¹⁾. Αὐτὴ εἶνε ὠφελιμιστικὴ ἠθικὴ.

Ἄλλὰ πιστεύοντας ὁ Βουδισμὸς σ' ἓνα φυσικὸ νόμο ἢ δικαιοσύνη, μὲ τὸν ὁποῖον αἱ διάφορες πράξεις ἐπιφέρουν τὴν ἀνταμοιβὴ ἢ τὴν τιμωρία ὄχι μόνο τὴν ἀνθρωπότητα ἀλλὰ καὶ σ' ἐκεῖνον πού τις πράττει—εἴτε τὸν ἀνακαλύψει ἢ ἀνθρώπινη δικαιοσύνη εἴτε ὄχι—μιὰ φυσικὴ δικαιοσύνη πού ἐξακολουθεῖ ἀναποφεύκτως καὶ ἀμεταβλήτως σταθερά, πού συνταυτίζεται ἴσως καὶ μὲ τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, ἀλλὰ πού πάντοτε ἐκπληρώνεται—ἓνας νόμος πού δὲν μπορεῖ ν' ἀνασταλεῖ ἀπὸ τὸ Θεό, τὸν Βούδα, ἢ τὸν ἀνθρωπο—μ' αὐτὴ τὴ δοξασία οἱ Βουδισταὶ ἀκολουθοῦν τὸ σύστημα τῆς ἐνοράσεως ἢ μᾶλλον βρῆκαν μιὰ μεγάλη ἀρχή, μεγάλη σὰν τὸ νόμο τους—καὶ δικό μας νόμο—τῆς αἰτιώδους σειρᾶς καὶ αὐτὴ ἢ ἀρχὴ θεμελιώθηκε βέβαια σὲ μιὰ πίστη. Αὐτὴ ἢ πίστις εἶνε ὅτι, ὅτιδήποτε βλέπομε νὰ γίνεται γύρω μας συμβαίνει παντοῦ καὶ πάντοτε καὶ ὅτι ἢ δικαία πράξις φέρει εὐτυχία σ' ἐκεῖνον πού τὴν κάνει, καὶ ἢ κακὴ δυστυχία.

Γιὰ τὸν Βουδιστὴ τὸ Κάμμα-νιγάμα εἶνε τόσο πιστικὸ ἐλατήριο γιὰ ἠθικὴ συμπεριφορὰ ὥσάν νὰ ἐπίστευε ὅτι ἓνας πανταχοῦ παρὼν νομοθέτης βλέπει καὶ ἀνταμείβει τὶς πράξεις του. Βλέπομε ἐπίσης ὅτι ὅταν λέμε «ἀδικία τῆς φύσεως» καὶ μιλοῦμε γιὰ ἀμοιβὴ στὸν ἄλλον κόσμο ἀπὸ μιὰ θεῖα δικαιοσύνη θαροῦμε πὼς ἐξηγοῦμε

(1) Ἄγγουττάρα-Νικάμα, I, 190.

τὸ κάθε τι μὲ 1) αὐτὴ τὴ ζωὴ, καὶ 2) μὲ τὴν μέλλουσα ζωὴ μόνον. Ὁ Βουδιστὴς σκέπτεται τὸν τρίτο μεγάλο παρῶντα—σκέπτεται τὸ ἀπέραντο παρελθὸν καὶ πὼς ἢ φυσικὴ δικαιοσύνη ἐν σχέσει μ' ἐκεῖνο τὸ παρελθὸν ἐνεργεῖ στὸ παρὸν ἢ στὸ μέλλον.

Ἄλλὰ προτοῦ ἐξετάσωμε τὸν νόμο τοῦ Κάμμα μὲ τὴν εὐρυτέρα του ἰνδικὴ ἄποψη, θὰ ἦταν καλὸ νὰ σταματήσωμε καὶ νὰ ἐξετάσωμε τὴ λέξη.

Κάμμα ἢ κάρμα—ἐὰν πάρωμε τὸν σανσκριτικὸ τύπο ποῦνε πιὸ γνωστὸς σ' ἐμᾶς—κυριολεκτικῶς σημαίνει κάμνω, πράττω, ἔργον, ἐνέργεια (πρᾶξις). Ἐὰν πάρωμε παραδείγματα:—αἰγιο-κάμμα σημαίνει σιδερένια δουλειά. «Εἶνε ἢ δουλειά του» (κάμμα) πού κάνει τὸν χωρικὸ χωρικὸ καὶ τὸν βασιλιᾶ βασιλιᾶ νὰ κυττάζει κανεὶς «τὴ δουλειά του» (κάμμα) αὐτὴ εἶνε «ἢ πράξις» ἐκεῖνη τῶν τυφλῶν γερόντων, κ.λ. Πρέπει νὰ προσέξωμε αὐτὰ τὰ παραδείγματα. Ὁ Δυτικὸς νοῦς περιορίζοντας τὴ χρῆση τῆς γενικῆς λέξεως «κάρμα» ἔδειξε τὴν τάση νὰ τῆς δώσει κάποια σημασία μυστικὴ, πού δὲν ἔχει ἢ λέξις γιὰ ἓνα Βουδιστὴ. Τὸ κάρμα ἐγίνε γιὰ νὰ χαρακτηρίσει «κάτι» πού εἶνε διαρκῶς ὁμοιο καὶ χρησιμεύει γιὰ ν' ἀναπληρώσει τὴ λέξη ψυχὴ, πού δὲν τὴν παραδέχεται ὁ Βουδισμὸς, γιὰ ἐκεῖνο πού μεταναστεύει ἀπὸ μιὰ ζωὴ σὲ ἄλλη.

Αὐτὴ «ἢ αἴρεσις» βέβαια χρησιμοποιεῖται μόνον ὅταν ἢ ἐργασία ἢ ἢ πράξις λαμβάνεται ἐν σχέσει μὲ τ' ἀποτελέσματα πού μπορεῖ νὰ ἔχει, καὶ ὅταν αὐτὰ τ' ἀποτελέσματα ἐκφράζονται μὲ ὀρισμοὺς αἰσθήματος καὶ ἠθικοῦ. Τὴν τέτοια ἐνέργεια συνήθως τὴν ὀνομάζομε

συμπεριφορὰ καὶ τὴ διάθεση γιὰ μιὰ τέτοια πράξη χαρακτηῖρα.

Στὴ γλῶσσα τῆς Πάλι ἡ λέξις κάμμα χρησιμοποιεῖται γιὰ ὅλες τὶς ἔννοιες τῆς πράξεως, κατασκευῆς ἢ ἐνεργείας· ὥστε σκεπάζει ὅλες τὶς σημασίες πού συμπεριλαμβάνομε στὴ φράση «σκέψις, λόγος, πράξις».

Αὐτὴ ἡ ἀποψις ἀποτελεῖ ἐξέλιξη μιᾶς θεωρίας πού περιέχεται ὡς βάσις σ' ἓνα ἀπ' τὰ παλιότερα Οὐπάνισατ. Ἔνας ἀνθρώπος, διαβάζομε, εἶνε ὅπως συμπεριφέρεται καὶ θὰ γίνεῖ σύμφωνα μὲ τὸ πῶς συμπεριφέρεται. Μὲ ἄλλες λέξεις ἡ πραγματικότης ἐνὸς ἀνθρωπίνου ὄντος δὲν εἶνε ἓνα στατικὸ σῶμα ἢ ψυχὴ, ἀλλὰ ὁ χαρακτήρ του. Σὲ μιὰ ἄλλη παράγραφο διαβάζομε ὅτι ἓνας ἀνθρώπος γίνεταί καλὸς μὲ τὶς καλὰς πράξεις, κακὸς μὲ τὶς κακὰς. Αὐτὴ εἶνε ἡ ἀπάντησις πού δίδεται ἀπὸ ἓνα δάσκαλο τῶν Βεδῶν σὲ μιὰ ἐρώτηση πού τοῦ ἀπευθύνουν: «Ποῦ εἶνε τὸ πεθαμὲνο πρόσωπο ὅταν μετὰ θάνατον τὸ σῶμα του διαλυθεῖ καὶ ἡ ψυχὴ του φύγει στὴ σελήνη;» Ὁ δάσκαλος τὸν παίρνει ἰδιαιτέρως καὶ τοῦ λέγει μυστικά: «αὐτὸ εἶνε τὸ «ὄνομα» πού «εἶνε ἄπειρο καὶ πού μ' αὐτὸ κερδίζει τὸν ἄπειρο κόσμον, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἐρώτησις ἄς μὴ γίνεῖ κοινὸ ζήτημα». Σ' ἓνα ἄλλο Οὐπάνισατ (Καουσιχτάκι Οὐπάνισατ) ἐπίσης ὀρίζεται ὅτι αἱ γνώσεις ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ αἱ πράξεις του ἀποφασίζουν τὸ πεπρωμὲνο.

Ἐς ἔλθωμε τώρα στὴ βουδιστικὴ σημασία τοῦ κάμμα, προσέχοντες διαρκῶς νὰ μὴ «σκεπτόμεθα γιὰ κάτι τι ἄλλο». «Τὰ ὄντα», ἐδίδαξε ὁ Βούδας, «εἶνε κύριοι τῶν ἔργων των (κάμμα)· κληρονόμοι τῶν ἔργων των· τὰ ἔργα των εἶνε

ἢ σφραγίς (μήτρα) των· τὰ ἔργα των εἶνε ἡ γενεαλογία των καὶ μὲ τὰ ἔργα των προσδιορίζονται» (1).

Τὰ προηγούμενα ἔργα μου, λέγει ὁ Βουδιστής, ἦσαν τὸ καλούπι, ἡ ἀρχή, ἡ μήτρα, κ' ἐκεῖνο πού ἀπεφάσισε γιὰ μένα ὅπως τὰ τωρινὰ μου ἔργα τοῦ τί θὰ γίνω. Ἔκανα κάτι, καὶ τ' ἀποτέλεσμα, μιὰ σύνθετη δύναμη πού προέκυψε καὶ μεταβιβάστηκε ὅπως τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα σ' αὐτὸ τὸ «ἐγώ», κάτι δηλαδὴ πού εἶνε ἀπαράλλαχτο μ' ἐκεῖνο τὸ προηγούμενο «ἐγώ μου», κ' αὐτὴ εἶνε ἡ μέση ἔννοια ταυτότητος πού παραδέχεται ὁ Βουδισμὸς. Ἐδῶ πάλι σκεπτόμεθα γιὰ τὴν ταυτότητα ὅχι ἀκριβῶς ὅπως σκέπτονται οἱ Βουδισταί. Ἔχομε ὠρισμένους Νόμους τῆς σκέψεως, ὅπως τοὺς ὀνομάζομε, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἄριστοτέλης εἶπε: Ἄρνηθῆτε τοὺς καὶ γίνεσθε ἓνα φυτὸ!— ἓνας ὀργανισμὸς χωρὶς λογικόν. Ἔνας εἶνε ὁ νόμος τῆς ταυτότητος πού διατυπώνεται $A=A$ ἢ κάθε τι εἶνε ἀπαράλλαχτο μὲ τὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὴ εἶνε μιὰ ὀφέλιμη σύμβαση σὲ τεχνικὰς δοσοληψίαις, ὅπως τὰ μαθηματικά, νομικὰ ἢ ἐμπορικὰ. Ἡ πραγματικὴ ἰσχὺς ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴ σημασία πού δίνομε στὶς εἰδικὰς λέξεις πού μένουν ἀμετάβλητες. Κυττάζοντας τώρα τὴ φύση τῶν πραγμάτων, ἀντὶ τῆς συμβάσεως βλέπομε πόσο ἀνακριβὴς εἶνε ἡ χρῆσις πού κάνομε τῆς λέξεως «ἴδιον». Τὰ χρησιμοποιοῦμε γιὰ τὸ «ἀπαράλλαχτο καὶ παρόμοιο». Ἀλλὰ στοὺς ὀργανισμοὺς μας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς συνειδήσεως

(1) *Μαγίχμα-Νικάγια*, III, 203, «Ἔοντα», δηλ. ὅλα τὰ ζωντανὰ πράματα.

μας, και στη φύση δὲ βρίσκομε ἓνα πρᾶγμα πὸν νὰ εἶνε ταυτότης. Κάθε μέρα εἴμαστε διαφορετικοὶ καὶ κάθε τί πὸν δὲν εἶνε ὁ ἑαυτός μας μεταβάλλεται ἐπίσης, γρήγορα ἢ ἄργα. Ἡ ἱστορία δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ ἀφοῦ κάθε περιστατικὸ μᾶς βρίσκει ἀλλαγμένους. Λοιπὸν ἂν «αὐτό» ἐπαναληφθεῖ, ἀλλαγμένοι χαρακτῆρες καὶ περιβάλλον παίρνουν μέρος σ' αὐτό. «Ἴδιος καιρὸς σὰν χθὲς» σημαίνει ἢ αὐτὴ κατάστασις στὸν οὐρανὸ καὶ στὴ γῆ. Δὲ θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ διατυπώσωμε τὴ φυσικὴ ταυτότητα ἢ ὁμοιότητα ὅπως $A=A$. Ἡ ταυτότης εἶνε $A=A\beta=A\gamma=\dots A'$. Καὶ σὲ κάποια στιγμή, $A\chi$, θὰ γράψωμε, ὄχι πιά A , ἀλλὰ B , διότι $A\chi$ ἄλλαξε τόσο πολὺ ἀπ' τὸ A ὅστε ἔχομε ἐκεῖνο πὸν φαίνεται, σὰν μιὰ καινούργια ἡμερομηνία. Ἔτσι μιὰ μέρα στοῦ παιδιοῦ μας τὴ ζωὴ: αὐτὴ παύει νὰ εἶνε «μωρό»: τώρα εἶνε κόρη. Σ' αὐτὲς τίς πάντοτε μεταβαλλόμενες διαδοχὰς ὁ ἀπολυταρχικὸς ἀρνεῖται νὰ δεῖ μιὰ ὁποιαδήποτε τελικὴ πραγματικότητα, οὐσία ἢ ὑπαρξη. Ἀλλὰ ὁ Βουδισμὸς δὲ βλέπει καμμιά ἄλλη πραγματικότητα σ' αὐτὲς παρὰ τὸ γεγονός τῆς μεταβολῆς ἢ τοῦ γίνεσθαι.

Ἄλλο, «κάτι τι ἄλλο» πὸν μᾶς ἐμποδίζει νὰ καταλάβωμε τὴ βουδιστικὴ ἄποψη εἶνε ὅτι δὲν παίρνομε μιὰ ἀρκετὰ βιολογικὴ ἢ ὀργανικὴ ἄποψη τῆς θεωρίας των περὶ μεταβολῆς, γενέσεως ἢ αἰτιότητος (αἱ τρεῖς ἰδέες γι' αὐτοὺς εἶνε ἀδιάσπαστες). Ὅταν σκεπτόμεθα ἓνα μεταβαλλόμενο ἐγὼ κλίνομε στὸ νὰ φαντασθοῦμε κάτι τι πὸν μᾶς ἀντικατέστησε ὅπως μιὰ «μαγικὴ» εἰκόνα στὸν κινηματογράφο πὸν μᾶς δείχνει τὸν βασιλιᾶ ὅταν ἦταν

τεσσάρων ἐτῶν καὶ σαράντα. Ξέρομε ὅμως ὅτι ἂν γυρίζαμε μιὰ συνεχῆ κινηματογραφικὴ ταινία τοῦ βασιλιᾶ σ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο θὰ βλέπαμε μιὰ βαθμιαία βιολογικὴ μεταβολή. Σὲ καμμιά ὄρισμένη μέρα δὲ θὰ ἦταν ἓνα διαφορετικὸ πρόσωπο ἀπὸ ἐκεῖνο πὸν μᾶς παρουσίαζαν οὔτε θὰ μπορούσε νᾶνε ἀπαράλλαχτο μὲ τὴν ἀναπαράστασι μιᾶς προηγουμένης ἢ ἐπομένης ταινίας. Θὰ ἦταν κάτι τι πὸν ἐξελίσσεται, ἓνα παρελθόν, πὸν σὲ μιὰ ὄρισμένη παρούσα στιγμή δημιουργεῖται ἢ μεταβιβάζεται σ' ἓνα μέλλον. Λέμε: «Δὲν μπορῶ ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς νὰ πῶ ὅτι ζῶ, ἐκτὸς ἂν ἐγὼ εἶμαι ἐγὼ—ἂν μένω ἐγὼ». Ὁ Βουδιστὴς λέγει: «Δὲν ὑπάρχει ὁμοιο ἐγὼ», δηλ. ἀπαράλλαχτο ἐγὼ, ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ζωῆς, ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια δύο διαδοχικῶν ἡμερῶν μιᾶς ζωῆς, πολὺ λιγώτερο σὲ δυὸ διαφορετικὰς διαδοχικὰς ὑπάρξεις». Πιὸ ἀληθινὴ κι' ἀπ' τοὺς δυὸ ἰσχυρισμούς: «Κάθε τι εἶνε» «τίποτε δὲν εἶνε», εἶνε ἢ ἄποψις: «ἓνα πρᾶμα συμβαίνει ἀπὸ καὶ ἐξ αἰτίας κάποιου ἄλλου». Πάλι θὰ πεῖ: «ὁ Βούδας μᾶς εἶπε ὅτι εἶνε εὐκολώτερο γιὰ τὸν κοινὸ ἀμαθῆ ἄνθρωπο ἢ αὐτοκυριαρχία καὶ αὐτοχειραφέτησις ὡς πρὸς τὸ σῶμα, παρὰ ὡς πρὸς τὴ συνείδηση, τὸ νοῦ ἢ τὸ πνεῦμα. Διότι μπορεῖ νὰ δεῖ ὅτι αὐτό, τὸ σῶμα μὲ τέσσερα στοιχεῖα, ἔχει μιὰ πρόσθεσι καὶ μιὰ ἀφαίρεσι, εἶνε σύνθεσις καὶ κατόπιν διάλυσις. Ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ νοῦ, πάντοτε ὁ ἀμαθὴς κοινὸς ἄνθρωπος πιστεύει καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι «αὐτὸ εἶνε δικό μου, αὐτὸ εἶμαι ἐγὼ, αὐτὸ εἶνε τὸ ἐγὼ μου». Καλύτερα θὰ ἦταν γιὰ τὸν ἀμαθῆ κοινὸ ἄν-

θρωπο να προσηλώσει τὸ ἐγὼ του στὸ σῶμα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα στοιχεῖα παρὰ τὸ νοῦ. Γιατί ἔτσι; Διότι εἶνε φανερὸ ὅτι αὐτὸ τὸ σῶμα ζεῖ εἴτε γιὰ ἓνα χρόνον ἢ δύο ἢ καὶ ἑκατό. Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζεται συνείδησις καὶ νοημοσύνη ἀπ' τὴ μιὰ νύχτα ὡς τὴν ἄλλη σηκώνεται τέτοιο καὶ πέφτει ἀλλοιώτικο. Ἀκριβῶς ὅπως ἓνας πίθηκος στὸ δάσος ἀρπάζει ἓνα κλαδί, τὸ ἀφήνει κι' ἀρπάζει ἓνα ἄλλο, ἀκριβῶς σὰν αὐτὰ τὰ διαφορετικὰ ἀρπάγματα τῶν κλαδιῶν εἶνε τὸ διάβημα τῆς συνειδήσεως, τοῦ νοῦ ἢ τῆς γνώσεως. Λοιπὸν ὁ ἐγγράμματος Ἄριανὸς μαθητῆς ἐξετάζει κατὰ βάθος τὴν αἰτιώδη διάταξη πραγμάτων, δηλ. «ἐφ' ὅσον ἐκεῖνο εἶνε παρὸν αὐτὸ θὰ συμβεῖ, ἐπειδὴ ἐκεῖνο δημιουργήθηκε, τοῦτο δημιουργεῖται κ.λ.»⁽¹⁾.

Πρέπει νὰ βγάλουμε ἀπ' τὴ φαντασία μας τὴν ἀποψη ποὺ δὲν εἶνε ἀληθῆς γιὰ τὸν Βουδισμό, ὅτι μιὰ συνεχῆς μεταβολὴ σ' ἓνα ἄτομο εἶνε μιὰ διαδοχὴ διαφορετικῶν ἀτόμων. Πρέπει ν' ἀντικαταστήσωμε τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀτόμου ποὺ ἐξελίσσεται ὅπως βλέπομε ἄλλους τύπους ζωῆς ποὺ ἐξελίσσονται τριγύρω μας. Μελετήστε αὐτὴ τὴ φράση ποὺ ἀποδίδεται στὸν Βούδα καὶ ποὺ ἔγινε βᾶσις γιὰ μεταγενέστερες συζητήσεις: «Νὰ ποῦμε: ἓνα (ἄτομο) ἐνεργεῖ, ἓνα ἄλλο θερίζει τὸν καρπὸ αὐτῶν τῶν πράξεων, αὐτὸ δὲν εἶνε ἀλήθεια. Καὶ νὰ ποῦμε: ὁ ἴδιος κάνει καὶ τίς δυὸ πράξεις, καὶ ἐπηρεάζεται ἀπ' τ' ἀποτελέσματα, δὲν εἶνε ἀλήθεια»⁽²⁾. Ἡ ἀποψις τοῦ Βούδα, ὅπως λέγει, εἶνε:

«Διδάσκω μιὰ μέση ὁδὸ μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων, δηλαδὴ τὴ δοξασία τῆς γενέσεως ἔνεκα αἰτίας». Φυσικὰ θὰ λέγαμε: ἓνα ἀπ' τὰ δυὸ πρέπει ν' ἄνε ἀλήθεια. Τ' εἶνε λοιπὸν αὐτὸ ποὺ νομίζομε ὅτι διαφέρει ἀπ' τὴ βουδιστικὴ ἀποψη;

Δὲν εἶνε ἡ οὐσιώδης μεταβολὴ μιᾶς ζωῆς ποὺ ἐξελίσσεται, ἀλλὰ ἡ ἰδέα μας περὶ ταυτότητος, ἡ ἰδέα μας γιὰ μηχανικὴ αἰτιότητα, κι' ἀκόμη ὁ τρόπος μας τοῦ νὰ φανταζώμεθα τὰ περασμένα ἐπεισόδια ἐκείνων ποὺ «ἐγὼ» ἔκανα καὶ εἶπα κ' ἔνοιωσα σὰν τόσο πολλὰς εἰκόνες πέρα στὸ διάστημα καὶ στὸν χρόνο ποὺ φαντάσθηκα ὡς διάστημα. Ἄλλὰ τί, ἂν ὅλες αὐτὲς αἰ περασμένες εἰκόνες τοῦ «ἐγὼ» ποὺ θυμόμαστε κ' ἐκεῖνες ποὺ ξεχάσαμε εἶνε ἀκόμα μαζί μας καὶ μέρος τῆς παρουσίας σύνθετης ἰδέας ποὺ καθένας ἀπὸ μᾶς ὀνομάζει ἑαυτὸ μας; Τί ἂν κάθε ἀτομικὴ πείρα, καθὼς ἔρχεται καὶ παρέρχεται, προστεθεῖ κι' αὐτὴ καὶ ἀναπτύσσεται ἢ ἐξελίσσεται στὴν ἄλλη στιγμή ἢ φάση τῆς ζωῆς; Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ παρὸν στιγμήο ἐγὼ τοῦ καθενός μας εἶνε ἂν ὅχι τὸ ἴδιο ἐγὼ τοῦ παρελθόντος, ὁ κληρονόμος, τὸ προῖόν, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σειρᾶς μὲ ὅλη ἐκείνη τὴ σειρά ποὺ μεταβιβάσθηκε καὶ ἐφαρμόσθηκε σ' αὐτὸ καὶ γιὰ νὰ ποῦμε μὲ τὰ λόγια τοῦ Γεωργίου Ἐλιοτ «ὁ ἥλιος τῶν περασμένων ἡμερῶν συντέλεσε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ βερούκοκκου».

Ἔτσι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἡ μεσαιωνικὴ καὶ σύγχρονη φιλοσοφία τοῦ Θεραβάδα ἀνέπτυξε ἐκεῖνο ποὺ ὑπολανθάνει ἢ ἀρχαῖκὰ ἐκφράζεται στὰ διδάγματα τῶν Πιτακίων. Οὔτε τὸ «ἴδιο» οὔτε «ἓνα ἄλλο». Καὶ μ' αὐτὸ

(1) Σαμνιούττα-Νικάγια, II, 94.

(2) Σαμνιούττα-Νικάγια, II, 20.

ἀμφοτέρω, ἢ ἀνάμνησις τοῦ παρελθόντος ἐγὼ καὶ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ μέλλοντος ἐγὼ ἐξηγοῦνται χωρὶς ἀντίφραση ἢ παραλογισμό γιὰ τὸν ὁποῖον οἱ κριτικοὶ κατηγοροῦν τὸν Βουδισμό, καὶ τὸν ὁποῖον ἀκόμα καὶ οἱ ὀπαδοὶ του προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν. Γι' αὐτὸ δλόκληρο ἔχει ἀνακατωθεῖ στὸ παρὸν προσφέρων πάντοτε ἓνα Παχαγιασάττι, δηλαδὴ μιὰ ἐπιρροή ἕνεκα αἰτιῶν ἢ φορά. Γι' αὐτὸ κάθε διαδοχικὴ φύσις ἐνσυνειδήτου ζωῆς «ἔχει ὅλες τὶς δυνατότητες τῶν προκατόχων της καὶ πλέον».

Ἔτσι ὁ Βουδισμὸς μπορεῖ νὰ χαιρετίσει ἓνα συγγενικὸ πνεῦμα στὰ λεγόμενα τοῦ Λάϊβνιτς: «Τὸ παρὸν ἐμποτίζει τὸ μέλλον», γιὰτὶ καθὼς αὐτὸς ὑποστηρίζει ὅτι «κάθε φάσις ὑπάρξεως εἶνε ἓνα ἀπαραίτητο ἀποτέλεσμα ἢ ἐξέλιξις ἐκείνου ποὺ προηγῆθη καὶ φέρει μέσα του τὸν σπόρο τοῦ μέλλοντος» ἔτσι ἐξηγεῖ τὴ μηχανικὴ ἄποψη τῆς φύσεως, ὅχι κατὰ τὴν θεοδικία ἀλλὰ κατὰ τὴν κοσμοδικία. Μποροῦν ἐπίσης οἱ Βουδισταὶ νὰ ποῦν σὰν τὸν Μπέρξον... «ἡ ἐπισώρευσις τοῦ παρελθόντος ἀπάνω στὸ παρελθὸν ἐξακολουθεῖ χωρὶς διακοπή... καὶ μᾶς ἀκολουθεῖ κάθε στιγμῇ. Ἐκεῖνα ποὺ αἰσθανθήκαμε, σκεφθήκαμε ἀπ' τὴν παιδικὴ μας ἡλικία εἶνε τώρα ἐδῶ καὶ σκύβουν ἀπάνω ἀπ' τὴν παροῦσα στιγμῇ ἢ ὁποῖα βυθίζεται σ' αὐτὴν καὶ πιέζει τὴ συνειδήσή μας ποὺ θὰ ἤθελε νὰ τ' ἀφήσει ἔξω». «Οὔτε μηχανικὴ αἰτιότης οὔτε ἓνα τελικὸ αἷτιο εἶνε μιὰ κατάλληλη ἐξήγησις τῆς ζωῆς»⁽¹⁾. Ἔτσι τὸ περασμένο ἐγὼ, σὰν μνήμη, ἔχει προστεθεῖ καὶ

εἶνε μέρος τοῦ παρόντος ἐγὼ, τόσο ὅσο καὶ τὸ μελλοντικὸ ἐγὼ, ποὺ σχεδιάζεται, εἶνε πλάσμα τοῦ ἐγὼ ποὺ εἶνε τώρα καὶ περνᾷ.

Ἀπ' τὴν ἐξέλιξη ποὺ παίρνουν στὰ μεσαιωνικὰ ἢ σύγχρονα Ἀβιδάμια αἱ θεωρίες αὐτὲς βλέπομε καθαρὰ ὅτι γι' αὐτά, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Μπέρξον, ἡ πραγματικότης τῶν φαινομένων ποὺ ἀναπτύσσονται βρίσκεται στὴ «μετάσταση» ἢ γένεση μᾶλλον παρὰ στὰ πράματα ποὺ θεωροῦμε χάριν εὐκολίας στατικά⁽¹⁾.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα αὐτὴ τὴ βουδιστικὴ ἄποψη ἐνὸς ἐγὼ ποὺ ποτὲ δὲν «εἶνε», ἀλλὰ πάντοτε γίνεται, ἐξελίσσειται, μὲ τὴν προηγούμενη ἄποψη μιᾶς φυσικῆς δικαιοσύνης στὶς μέλλουσες ζωές.

Ἄναφέραμε τὸν βαρυσήμαντο παλιὸ ὄρο μετάστασις, μὲ τὸν ὁποῖον εὐχαριστεῖται ἡ Δύσις νὰ ὀμιλεῖ γιὰ τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ, ἐνῶ μιλοῦμε γιὰ τὶς Ἰνδίες. Ἐπίσης ὁ ὄρος «ἀποδημία» θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει τὸ ἴδιο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς γνωρίζουν τὰ λογικὰ σοφίσματα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Βουδισμό, γιὰτὶ αὐτὸς δίδασκε ἀναγέννηση καὶ ἤρνεϊτο μιὰ «ψυχὴ» ποὺ πετοῦσε ἀπὸ γέννηση σὲ γέννηση. Εἶνε ἀλήθεια ὅτι ὅταν διαβάζωμε τὰ Πιτάκια μᾶς φαίνεται ὅτι βλέπομε μιὰ δοξασία περὶ μεταστάσεως μιᾶς ψυχῆς ὅπως καὶ σὲ βιβλία ψυχοκρατικῶν δογμάτων. Κάποιος πεθαίνει, κι' αὐτὸς ἀναγεννᾶται σὲ μιὰ νέα ζωὴ. Ἡ κάποιος ἅγιος ἀποκτᾷ ὑπεράνθρωπη μνήμη καὶ θυμᾶται, ὥστε λέγει: ποῦ «ἐγὼ» ἔζησα,

(1) *Evolution créatrice*, 5, 193.

(1) H. Bergson, *Evolution créatrice*, 5, 193.

πῶς καὶ ὡς ποιός. Οἱ Βουδισταὶ εἶχαν καινούργιο κρασί, ἀλλὰ ὑπῆρχαν μόνο παλιὰ δοχεῖα γιὰ νὰ βάλουν αὐτὸ τὸ κρασί. Ἔτσι κ' ἐμεῖς ἀκόμα, ὅπως εἶπα, μιλοῦμε γιὰ τὶς κινήσεις τῆς γῆς μὲ παλιὰς ἐκφράσεις· καὶ γιὰ τὴν ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια λέμε ὅτι ρέει κ' ὅτι χτυπᾷ, ἐνῶ καὶ τὰ δυὸ εἶνε ἐπιστημονικῶς ἐσφαλμένα· καὶ γιὰ μιὰ τελικὴ ἀσφάλεια καὶ βεβαιότητα μὲ ἐκφράσεις στατικῆς, βάσεως, ἠρεμίας καὶ σταθερότητος, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα τὸ πιὸ θεμελιῶδες πράγμα ποὺ ὑπάρχει γιὰ μᾶς εἶνε κίνηση, περιστροφή, στὸ διάστημα. Καὶ οἱ Βουδισταὶ ἀκόμα μιλοῦσαν γιὰ ἀναγέννηση μὲ ἐκφράσεις ψυχοκρατικῆς δοξασίας. «Θὰ ἦταν πιὸ σωστό», ἔγραψε ὁ Βουδαγόσας, «νὰ μὴ χρησιμοποιῶ κοινούς τρόπους γιὰ ν' ἀναπτύξω τὸ ζήτημα».

Ἄλλὰ ἄς μὴ ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ κατηγορία γιὰ τὸ Βουδισμό ὅτι εἶνε ἀκατανόητος καὶ παράλογος εἶνε καινούρια. Ἄφ' ὅτου ὅλη ἡ λοιπὴ Ἰνδία, ποὺ ἀποτελεῖ μεγάλο μέρος στὸν κόσμον, ἔκλινε στὴν ψυχοκρατία, ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι ἡ ἐπίθεσις θ' ἀρχίζε ἐναντίον τοῦ ἰδίου ἰδρυτῆ καὶ θὰ ἐξακολουθοῦσε. Καὶ μάλιστα βλέπομε ὅτι, γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ βουδιστικὸ δόγμα οἱ ἀντίθετοι δὲν ἐχρειάζετο παρὰ νὰ καταλάβουν: 1) τὴν προσωρινότητα τοῦ ἐγῶ σὲ κάθε δεδομένη στιγμή, 2) τὴ σύνδεση αὐτοῦ τοῦ ἐγῶ μὲ κάθε περασμένο ἢ μέλλον ἐγῶ μὲ τὸ σύνδεσμο τῆς γενέσεως ἢ ἐξελίξεως. Ἄς τὸ δεῖξωμε αὐτὸ στὰ βιβλία.

Ὁ Βούδας κάνει μιὰ διάλεξη στὸ τάγμα του γιὰ τὸ Ἄνάττα, δηλαδὴ τὴν ἀπουσία ψυχῆς ἀπολύτου ἢ θείας

ἀπὸ τὸ σῶμα ἢ τὸ νοῦ. Καὶ διαβάζομε:—Τότε στὸ νοῦ ἐνὸς μαθητῆ ξύπνησε ἡ ἰδέα: «Ἐὰν τίποτε μέσα στὸ νοῦ ἢ τὸ σῶμα δὲν ἔχει, ἢ δὲν εἶνε, ψυχὴ (ἐγῶ, ἄττα) τότε ποιά ψυχὴ θὰ ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ ἔργα ποὺ καμμιά ψυχὴ δὲν ἔχει κάνει;» Τώρα ὁ Ἐξυμνούμενος κατάλαβε τί περνοῦσε ἀπ' τὸ νοῦ τοῦ μαθητῆ καὶ ἐξακολούθησε νὰ λέγει στοὺς ἀδελφούς: «Τώρα εἶνε δυνατὸν ἐδῶ μέσα μερικοὶ μάταιοι ἄνθρωποι, ποὺ δὲν κατάλαβαν καὶ εἶνε ἀκόμα ἀμαθεῖς, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς μεγάλης ἐπιθυμίας νὰ πλανηθοῦν ἀπ' τὸ δόγμα τοῦ Δασκάλου καὶ νὰ φανταστοῦν: «Ἄν τίποτε στὸ σῶμα ἢ στὸ νοῦ δὲν ἔχει, ἢ δὲν εἶνε, ψυχὴ, ποιά ψυχὴ ὑπάρχει γιὰ νὰ ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ ἔργα ποὺ καμμιά ψυχὴ δὲν ἔχει κάνει; Ἄλλὰ σεῖς διδαχθήκατε ἀπὸ μένα τὴν αἰτιότητα, ὅσον ἀφορᾷ τὶς διάφορες καταστάσεις ὑπὸ διαφόρους ὄρους. Τί σκέπτεσθε λοιπόν; Τὸ σῶμα, ὁ νοῦς εἶνε σταθερὰ ἢ ἀσταθῆ;» —«Ἀσταθῆ, Κύριε». —«Ἐκεῖνο ποὺ εἶνε ἀσταθὲς ὑπόκειται σὲ τάλαιπωρίες ἢ ὄχι;» —«ὑπόκειται, Κύριε». —«Ἄλλ' εἶνε σωστὸ νὰ ποῦμε, γιὰ κεῖνο ποὺ εἶνε ἀσταθές, ὑπόκειται σὲ τάλαιπωρίες καὶ μεταλλαγές, αὐτὸ εἶνε δικό μου; Ἐγὼ εἶμαι αὐτό; εἶσαι ἢ ψυχὴ μου;» —«Ὅχι, Κύριε» (1).

Αὐτὴ ἡ ἀπάντησις εἶνε ὀλωσδιόλου ἀνέλπιστη σ' ἐμᾶς ὅπως καὶ ἡ ἐρώτησις εἶνε παράξενα βαλμένη. Πιθανὸν νὰ χρησιμοποιούσαμε τὴ δική μας, ἀπὸ καθέδρας, φρασεολογία καὶ νὰ ρωτούσαμε: «Εἶνε δυνατὸν νὰ ἀνταμείψωμε ἢ νὰ τιμωρήσωμε τὸν Α σὲ μιὰν ἄλλη ζωὴ

(1) Μαγίχμα-Νικάγια, III, 19 f.

ὅταν αὐτὸς ὁ Α ἔχει γίνει τόσο διαφορετικὸς ὥστε δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ποῦμε ὅτι εἶνε ὁ Α;» Ὅπωςδήποτε θὰ ἐλπίζουμε νὰ βροῦμε στὴν ἀπάντησιν μιὰ κατηγορηματικὴ βεβαίωσις ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ δόγματος.

Αὐτὸ πού τώρα διαβάζουμε εἶνε ἐκεῖνο τὸ εἶδος ἐπιπλήξεως πού θὰ χρησιμοποιούσε ἡ λογικὴ μας γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει «τὰ σοφίσματα πολλῶν ἐρωτήσεων» ἢ τὴν πονηρὴ ἐρώτησιν, π.χ. «Σταματήσατε νὰ δέροντε τὴ σύζυγόν σας;», ἢ ἀπάντησις μπορεῖ νὰ ἦταν: «Εἶμαι ἀνύπανδρος». Ἐτσι κ' ἐδῶ ἡ ἀπάντησις εἶνε μιὰ κατήχησις γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει σύζυγος—οὔτε ψυχὴ—ψυχὴ ὅπως κοινῶς τὴν ἐννοοῦσαν—ὥστε νὰ γίνεται συζήτησις. Ἄν ἦσαν οἱ ἄνθρωποι ἢ ἂν εἶχαν τέτοια μιὰ ψυχὴ ἢ ἐγώ, ὅπως τὸ Ἰνδικὸ Ἄτμαν, οἱ ὅροι τῆς ζωῆς, οἱ πέρασμένοι, τωρινοὶ καὶ μελλοντικοὶ ὑποχρεωτικῶς θὰ ἦσαν διαφορετικοί. «Ἄν τὸ σῶμα, ἢ ἂν ὁ νοῦς, ἦσαν τὸ ἐγώ, δὲν θὰ ὑπέκλυτε σὲ ἀτέλειες καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε: Ἄς γίνει τὸ σῶμα μου ἢ ὁ νοῦς μου ἔτσι κ' ἔτσι»⁽¹⁾.

Ἐτσι ἡ ἀπάντησις δὲν δίνει καμμιά νέα θεωρίαν, ἀλλὰ στέλνει ἐκεῖνον πού ρωτᾷ πίσω στὶς πρώτες ἀρχές. Δεδομένων:—τῆς κοινῆς ἰδέας περὶ Ἄτμαν ἢ ψυχῆς τῆς κοινῆς δοξασίας περὶ αἰωνίας ἀνανεώσεως τῆς αἰσθησιακῆς ζωῆς, τῶν δογμάτων τοῦ Κανόνος περὶ συνεχοῦς μεταβολῆς, μεταβατικῆς γενέσεως καὶ φυσικῆς ἠθικῆς τάξεως:—τότε ὁ ἐρωτῶν φθάνει στὸ βουδιστικὸ συμπέρασμα.

(1) Βινάγα 1,100 (Ἱερὰ βιβλία τῆς Ἀνατολῆς, XIII).

Ἄν κανεὶς ἔχει ἀντίρρηση ὅτι τὸ ἐγώ ἢ ἡ ψυχὴ πού ὑπάρχει δὲν εἶνε πραγματικὰ μιὰ ἀμετάβατη ἢ θεϊκὴ ὑπαρξις, ἀλλὰ μιὰ ὑπαρξις πού μαζί μὲ τὸ σῶμα καὶ τὸ νοῦ ὑπόκειται σὲ καλύτερευση· «πού μεταβάλλεται σύμφωνα μὲ τὴ φύσιν τῶν πράξεών του στὸ καλύτερο ἢ τὸ χειρότερο», ὅπως ὁ Πλάτων εἶπε, τότε αὐτὴ δὲν εἶνε ἡ ἀποψις τῆς ψυχοκρατίας πού ἀποκρούεται ἀπ' τὸν Βουδισμό. Ἄλλὰ μιὰ τέτοια ἀποψις σταῖ μάτια τῶν Βουδιστῶν υποβιβάζει τὴν οὐσιώδη ἰδέαν περὶ ψυχῆς καὶ περιορίζει αὐτὴν ὥς νὰ ἦταν ἕκτον χάνδα ἢ παράγων ἐκείνης τῆς ἀτομικότητος πού διαλύεται σὲ κάθε θάνατο, ἀλλὰ ἡ ὁποία σὰν ἓνα εἶδος δύναμης πού ἀφήνεται ἐλεύθερη καταλήγει στὴ γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν ἑνὸς νέου ἀτόμου. Οἱ Βουδισταὶ ἀντέτειναν μόνο σὲ κάθε τι πού εἰσέρχεται ἢ εἶνε ἀκέραιο στὴ ζωὴ, ὅπως τὴν γνωρίζουμε, καὶ ἐπιπλέον ἐξαιρεῖται ἀπὸ τὸ νόμο τῆς μεταβολῆς ἢ γενέσεως. Ἄν μέσα σ' αὐτὸν τὸ νόμο ἢ κανόνα, ὅπου μεταβατικὰ φαινόμενα προκύπτουν ἀπὸ μεταβατικὰ προηγούμενα καὶ προξενοῦν ἄλλα μὲ τὴ σειρά των, νοθεύαμε κάτι τι πού δὲν γεννᾶται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀλλὰ ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη δική του φύσιν, ἀναποδογυρίζουμε τὴ διάταξιν τῶν φαινομένων τοῦ σύμπαντος εἰσάγοντες ἓνα μυστήριον πού δὲν ἐξηγεῖ τίποτε μέσα σ' αὐτὴ παρὰ φαινομενικῶς.

Ἄς γυρίσωμε τώρα στοὺς «ἐπιγόνους» πού συστηματικοῦν, ἐξηγοῦν καὶ φυλάττουν ἄθικτο τὸ πρωτότυπο δόγμα. Πρῶτα στὶς καθαρὰς καὶ ἄμεσες παραβολὰς τοῦ Ναγασένα στὸ Μιλίνδα:

«Κύριε», ρωτᾷ ὁ Μιλίνδα, «μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀναγέννησις ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει μετὰστασις (διαδοχή);» — «Μάλιστα, Κύριε, ὑπάρχει τὸ πρῶτο χωρὶς τὸ δεύτερο.» — «Πῶς μπορεῖ αὐτὸ νᾶν ἔτσι; Δῶστε μου ἓνα παράδειγμα.» — «Ὑποθέσατε, Κύριε, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ἀνάβει μιὰ λάμπα ἀπὸ μιὰ ἄλλη, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐκείνη ἢ φλόγα μετενάστευσε ἀπ' τὴ λάμπα;» — «Ὁχι, Κύριε.» — «Καὶ παραδέχεσθε, Κύριε, ὅτι ὅταν ἦσαν παιδὶ μάθαιτε μερικὸς στίχους ἀπ' τὸ δάσκαλό σας;» — «Μάλιστα, Κύριε, τὸ παραδέχομαι.» — «Καλὰ λοιπόν, Κύριε, ἐκεῖνα τὰ στιχάκια μετενάστευσαν ἀπ' τὸ δάσκαλό σας;» — «Ὁχι, Κύριε.» — «Ἔτσι λοιπὸν ὑπάρχει καὶ ἡ ἀναγέννηση χωρὶς μετανάστευση.»⁽¹⁾

Πάλιν ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ εὐθύνη: «Σεβαστὲ Ναγασένα», εἶπε ὁ Μιλίνδα, «τί εἶνε ἐκεῖνο πού ἀναγεννᾶται;» — «Νοῦς καὶ σῶμα ἀναγεννῶνται.» — «Τί, εἶνε αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ νοῦς καὶ τὸ σῶμα πού ἀναγεννῶνται;» — «Ὁχι, Κύριε, ἀλλὰ ἀπ' αὐτὸ τὸν νοῦ καὶ τὸ σῶμα προέκυψαν καλὰ ἢ κακὰ κ' ἀπ' αὐτὲς τὶς πράξεις (kamma) ἓνας ἄλλος νοῦς κ' ἓνα ἄλλο σῶμα ἀναγεννῶνται.» — «Ἄν αὐτὰ τὰ ἴδια, νοῦς καὶ σῶμα δὲν ἀναγεννῶντο, ἓνας δὲν θ' ἀπελευθερωνόταν ἀπὸ τὶς κακὰς πράξεις;» Ὁ Θέρα ἀπήντησε: «Ἄν ἓνας δὲν ἀναγεννᾷτο θὰ ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τὶς κακὰς πράξεις, ἀλλὰ ἐφ' ὅσον γεννᾶται δὲν ἐλευθερώνεται.» — «Δῶστε μου ἓνα παράδειγμα.» — «Ἄς ὑποθέσωμε, Κύριε, ὅτι κάποιος ἄνθρωπος ἔπαιρνε τὰ φρούτα ἐνὸς ἄλλου.

⁽¹⁾ Μιλίνδα, I, 71.

καὶ ὁ ἰδιοκτήτης τὸν κατηγοροῦσε μπροστὰ στὸν ἀρχηγό. Καὶ ὁ κλέφτης ἔλεγε: Ἐσοχώτατε! δὲν πῆρα φρούτα ἀπ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο. Τὰ φρούτα πού ἐκλεψα δὲν εἶνε ἐκεῖνα πού φύτεψε αὐτός. Θὰ ἦταν τότε ἔνοχος;» — «Βεβαίως.» — «Ἐπὶ τίνος βάσεως;» — «Ὅτιδῆποτε κ' ἂν ἔλεγε παραδέχεται τὰ πρῶτα φρούτα (ὡς αἰτία) κ' ἔγινε ἔνοχος λόγῳ τῶν ἄλλων φρούτων (τὸ ἀποτέλεσμα).» — «Ἔτσι λοιπόν, Κύριε, ἓνας κάνει καλὰς ἢ κακὰς πράξεις μ' αὐτὸ τὸ σῶμα ἢ τὸ νοῦ καὶ γι' αὐτὲς ἀναγεννᾶται, ἀλλὰ δὲν ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὶς πράξεις ποῦνε κακὰς.»

Ὁ βασιλεὺς ἀποσπᾷ 6 παραδείγματα ἀκόμα ἀπὸ τὸ Ναγασένα—ἓνας πλεονασμὸς πού δείχνει τὴ δυσκολία ἢ τὴ σπουδαιότητα τοῦ θέματος ἢ καὶ τὰ δύο. Παραθέτω τὸ τελευταῖο ἐπειδὴ χρησιμοποιεῖται ἀπ' τὴ μεταγενέστερη πιὸ φιλοσοφικὴ, πιὸ ἐσωτερικὴ πραγματεία τοῦ Βουδαγόσα:—

«Ἄς ὑποθέσωμε, Κύριε, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ἀγόραζε ἓνα κουβᾶ γάλα ἀπὸ ἓνα ποιμένα καὶ τὸ ἄφηνε νὰ τοῦ τὸ φυλάξει ὡς τὴν ἄλλη μέρα κ' αὐτὸ ξύνιξε. Κι' ἂν ὅταν ἐρχόταν νὰ τὸ ζητήσῃ ἔλεγε:—«Δὲν ἀγόρασα κομμένο γάλα ἀπὸ σένα· δῶσε μου τὸν κουβᾶ μου μὲ τὸ γάλα.» Τώρα ἂν μαλώνανε κ' ἀπευθύνοντο σὲ σᾶς τί θ' ἀποφασίζατε;» — «Θὰ ἔπαιρνα τὸ μέρος τοῦ ποιμένου.» — «Ἄλλὰ γιατί;» — «Διότι παρ' ὅλα ὅσα ὁ ἀγοραστὴς θὰ ἔλεγε τὸ κομμένο γάλα προέκυψε ἀπ' τὸ γάλα.» — «Ἔτσι λοιπόν, Κύριε, εἶνε ἓνας νοῦς καὶ σῶμα πού τελειώνει μὲ τὸ θάνατο, ἓνα ἄλλο πού ἀναγεννᾶται, κ' ὅμως ἀφοῦ αὐτὸς ὁ νοῦς καὶ τὸ σῶμα προέρχεται ἀπὸ τὸν προηγούμενο νοῦ

καὶ σῶμα δὲν ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὶς κακὲς πράξεις (ποὺ χρησιμοποιηθήκανε γιὰ νὰ τὸ κάνουν)».

Τώρα ἂς πᾶμε στὸ Δρόμο τῆς Ἀγνότητος τοῦ Βουδαγόσα:—«Ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει μιὰ σαφῆ ἰδέα γιὰ τὸ θάνατο ἢ γιὰ τὴν Ἀναγέννηση καὶ δὲν κατέχει τὸ γεγονός ὅτι ὁ θάνατος εἶνε ἡ διάλυσις τῶν ὅσων παραγόντων (νοῦ καὶ σώματος) καὶ ὅτι ἡ ἀναγέννησις εἶνε ἡ ἐμφάνισις τῶν πέντε παραγόντων συμπεραίνει ὅτι μιὰ ζωντανὴ ὑπαρξις πεθαίνει καὶ μεταναστεύει σ' ἓνα ἄλλο σῶμα ἢ μιὰ ζωντανὴ ὑπαρξις ἀναγεννᾶται κι' ἀποκτᾶ ἓνα καινούργιο σῶμα!.. κανένα στοιχεῖο μιᾶς ὑπάρξεως δὲν μεταναστεύει ἀπ' τὴν προηγούμενη ὑπαρξη στὴν παρούσα, οὔτε ἀναφαίνεται στὴν παρούσα ὑπαρξη χωρὶς αἰτίες ποὺ νὰ ἔλαβαν χώραν στὴν περασμένη ὑπαρξη⁽¹⁾. Διότι τὴν ὥρα τοῦ θανάτου... ἡ τελευταία ἐνσυνείδητη πράξις εἶνε ὅπως ἓνας ἄνθρωπος γιὰ νὰ περάσει ἓνα χανδάκι αἰωρεῖται πάνω ἀπ' αὐτὸ μ' ἓνα σχοινὶ κρεμασμένο ἀπὸ ἓνα δέντρο. Ὅμως στὴν πραγματικότητα δὲν πηδᾷ κάτω, διότι ἐνῶ ἡ τελευταία ἐνσυνείδητη πράξις σβύνει (κι' αὐτὸ ὀνομάζεται μετástασις) μιὰ ἄλλη ἐνσυνείδητη πράξις ἀναφαίνεται σὲ μιὰ νέα ζωὴ, κι' αὐτὸ ὀνομάζεται ἀναγέννησις ἢ σύλληψις. Ἀλλὰ πρέπει νὰ καταλάβωμε ὅτι ἡ δεύτερα ἐνσυνείδητη πράξις δὲν ἦρθε στὴν παρούσα ζωὴ ἀπ' τὴν προηγούμενη. Ἐπίσης πρέπει νὰ καταλάβωμε

(1) Ὑπαρξις στὴν Πάλι εἶνε κατὰ λέξιν «γινόμενον» (βχαβα). Ἡ ἀφηρημένη λέξη «ὄν» (ἀττχίτα) ἀπορρίπτεται ἀπ' τὴν Πάλι.

ὅτι ἡ παρούσα τῆς ἐμφάνισις ὀφείλεται σὲ αἰτίες ποὺ περιέχονται στὴν παλιὰ ὑπαρξη... Τώρα ἂν, παίρνοντας μιὰ ὀποιαδήποτε συνεχῆ σειρά, ἔχομε ἀπόλυτη ταυτότητα, τότε π.χ. δὲν εἶνε δυνατόν ἀπ' τὸ γάλα νὰ προκύψει τὸ ξυνόγαλο. Καὶ ἂν ἔχομε ἀπόλυτη διαφορὰ, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ γάλακτος δὲν μπορεῖ νὰ πάρει ξυνὸ γάλα μὲ τὴ συνήθη πορεία τῶν πραγμάτων. Λοιπὸν ὅταν χρησιμοποιοῦμε λαϊκὲς ἐκφράσεις πρέπει νὰ φυλαγόμαστε ἀπ' τὸ νὰ υποθέσωμε ὅτι ἐδῶ ἔχομε ἀπόλυτη ταυτότητα ἢ διαφορὰ. Ἀλλὰ κάποιος πιθανὸν νὰ πεῖ: "Ἄν ὁ γεωργὸς παύσει νὰ ὑπάρχει δὲν γεύεται τοὺς καρποὺς ποὺ ἔσπειρε. Ἄν δὲν ὑπάρχει μετανάστευσις νοῦ καὶ σώματος τότε ὁ καρπὸς τῶν πράξεων ἐνὸς θὰ γεννηθεῖ σὲ κάτι ποὺ διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμε. Ἀλλὰ ἐγὼ λέγω: "Ἄν ἐκεῖνα τ' ἀποτελέσματα τὰ πάρετε νὰ γεννῶνται μὲ τὴ σειρά δὲν ἔχετε πλέον μιὰ ἀπόλυτη ταυτότητα οὔτε διαφορὰ, ὥστε δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε οὔτε ὅτι θὰ γευθεῖ ὁ ἴδιος οὔτε πάλι ὅτι κάποιος ὀλίγετα διαφορετικὸς. Διδάσκομε τοὺς νέους ἀλλὰ στὸν ἐνήλικο ψάχνωμε νὰ βροῦμε τ' ἀποτελέσματα».

Βλέπομε λοιπὸν ὅτι ὁ Βουδισμὸς μὲ τὴ θεωρία τοῦ γίνεσθαι ζητεῖ νὰ συμβιβάσει μιὰν ἄποψη ἐπιστημονικῆς ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, μὲ μιὰ κατηγορηματικὴν ἀπόρριψιν ὑλιστικῶν ἢ μηδενιστικῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴ φαινομενικὴ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς καὶ μὲ μιὰ ἐπίσης κατηγορηματικὴ βεβαίωση, ὅτι συνυπάρχει μὲ τὴ ζωὴ ἠθικὴ εὐθύνη. Ἄς ρίξωμε ἀκόμη μιὰ ματιὰ σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴν.

Κάποτε κάπως, μεταξύ τῶν θρησκευτικῶν φιλοσοφῶν πού μᾶς εἶνε πλησιέστερες (σ' ἐμᾶς στή Δύση) καί τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας παρουσιάσθη ἡ ἐξῆς διαχωριστική γραμμὴ πίστεως:—ἀπ' τῆ μιᾷ μεριά πίστις σὲ μιὰ ἀτομικὴ ζωὴ, πού ἀρχίζει ἐδῶ καί τώρα, ἀλλὰ πού ἕνα μέρος τῆς διαρκεῖ αἰωνίως. Ἄπ' τὴν ἄλλη μεριά πίστις σὲ ἕνα ἀτομικὸ «γίγνεσθαι» «ζῆν» πού ἀρχισε ἀπὸ αἰώνια καί διαρκεῖ αἰώνια, ἢ τουλάχιστον ἕνα μακροχρόνιο διάστημα (ἐμφανιζόμενον) εἴτε ὡς μιὰ σειρά φθαρτῶν μορφῶν εἴτε χωρὶς ἄλλην ὕλικήν ἐνσάρκωσιν. Ὁ Βουδισμὸς παρεδέχετο τὴ ζωὴ σ' αὐτὸ τὸν κόσμον σὰν μιὰ στιγμή μεταξὺ δύο αἰωνιοτήτων καί σὰν ἕνα μόνο διάστημα ζωῆς μιᾶς ἀτέλειωτης σειρᾶς διαστημάτων. Ἀπεικονίζει αὐτὴ τὴ σειρά σὰν ἕνα κύκλον ἢ τροχὸ (βάττα) ἐν συνεχεῖ κινήσει (σασμάρα).

Θεωρεῖ κάθε γένεση, κάθε ἀντίδραση μιᾶς καταστάσεως πραγμάτων ἀπάνω σ' ἄλλη σὰν ἕνα ὀργανικὸ τύπον μεταβολῆς, δηλαδὴ σὰν ἀνάπτυξη, ἰσορροπία, παρακμὴ, πού τίς διαδέχεται πάλι ἢ αὔξεισις. Τὸ ἄτομον τελευτᾷ, ἢ ζωὴ του ἐξακολουθεῖ. Διότι ἡ ζωὴ θεωρεῖται ὡς δύναμις, ὑποδηρημένη εἰς ἀπεριόριστον βαθμὸν σὲ ἀτομικὰ τάσεις ἢ ρεύματα συντηρούμενα ἀπὸ τὸ αἰώνιον καί τὸ προσωρινὸ σ' ὁποιαδήποτε στιγμή ὡς ὀργανωμένα ὄντα (ἄνθρωπινα, οὐράνια, ζωϊκὰ κ.τ.λ.). Ἡ τελευταία διανοητικὴ ἢ ἐνσυνείδητη πράξις ἀκριβῶς τὴ στιγμή πού τὸ σῶμα παύει νὰ ἐνεργεῖ ὡς ζωντανὸς πυρὴν pro tem., εἶνε μιὰ πράξις μεταβατικῆς αἰτιότητος ὅπως καί οἱ προηγούμενές τῆς. Καί μεταβιβάζει τὸ Παχαγιασάττι ἢ ἐνέργεια

ἐνεκα αἰτίας σὲ κάποιο νεοσυλληφθὲν σπέρμα ἐμβρύου ἀνθρώπινον ἢ μὴ ἀνθρώπινον.

Ἵποπεισθήποτε καί ἂν εἶνε οἱ δικές μας ἢ τῶν ἄλλων σκοτεινὲς ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν του, τὸ ἐνσυνείδητό μας ἐγὼ, αὔλος παράγων, ψυχὴ, εἶνε γιὰ τοὺς περισσότερους μας κάτι τι καινούργιον, δροσερό, κάτι τι χθεσινόν, ἕνα μωρό. Αἰώνιον ἢ τουλάχιστον μὲ ἀπεριόριστη μακροβιότητα πρὸς μιὰ διεύθυνση—τὸ μέλλον—ἀρχίζει μὲ ἀκαθόριστον φόντον περασμένης ζωῆς. Τὸ αἶσθημά μας ὅσον ἀφορᾷ τὸ μέλλον του ἔχει τὴν ζωηρότητα καί ἀνθηρότητα τῆς νεότητος. Αἰσθανόμεθα πὼς θὰ μᾶς ἄρесе «νὰ τὴν ξαναπερνούσαμε πάλι» καί νὰ κάναμε κάτι τι καλύτερον. Ὁ Βουδιστὴς πού πιστεύει στὴν ἄποψη ὅτι μπορεῖ νὰ δεῖ ἕνα ἀρκετὸ διάστημα στὸ παρελθόν μιᾶς ἀτομικότητος ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἄλλη βλέπει μὲ πιὸν πεπειραμένα μάτια στὸ ρεῦμα τῶν πραγμάτων καί στὴ μεταβολὴ τῆς ἀτομικῆς του ταυτότητος. Πραγματικὰ πιστεύει ὅτι ἂν ἦταν καθαρὸς καί σοφὸς σὰν ἅγιος, σὰν τοὺς διαλεχτοὺς Θέρα τοῦ παλιοῦ καιροῦ θὰ μπορούσε νὰ θυμηθεῖ πολλὰ περασμένες φάσεις τῆς ζωῆς του.

Καί μπορεῖ νὰ μᾶς πεῖ: «Τὸ ἰσοζύγιό σας φαίνεται ὅτι δὲν ἰσοσκελίζει. Εἶνε ὅλο χρέη ἐδῶ, μελλοντικὲς πληρωμὲς ἐκεῖ χρέη πού σᾶς ὀφείλουν ἐνεκα φυσικῆς ἀδικίας, βάρος λόγῳ κληρονομικότητος, κακῆς τύχης κ.λ. Ἄνταμείβεσθε γι' αὐτὰ ἀπὸ τώρα καί στὸ ἐξῆς. Ἄλλὰ ποῦ εἶνε τὰ κονδύλια χρεῶν πού κάνατε σεῖς στὸ παρελθόν πού σεῖς μὲ πόνον, στενοχώρια, ἢ ἀποτυχία πληρώνετε; Εἶσθε λιγώτερον παράλογος ὅταν ἔχετε ὑπ' ὄψιν—ἀρχικόν

ἀμάρτημα. Νομίζουμε τώρα πού ὑποφέρομε δυστυχίες και λύπες ὅτι ἂν μόνον ἐκείνη ἡ ζωὴ πού μᾶς δημιούργησε στὸ παρελθόν ἦταν λιγώτερο ἀνόητη, καθένας μας θὰ ἦταν τώρα πολὺ εὐτυχέστερος». Ἔτσι ἡ ἄποψις τοῦ Βουδιστοῦ γιὰ τὶς τωρινὲς πράξεις του ἔχει μιὰ εὐρύτερη βάση. Αὐτὲς εἶνε μόνο μιὰ ὁμὰς περιστατικῶν σὲ μιὰ ἀπροσδιόριστη σειρά, διαδοχῆ, πού ἐπεκτείνεται στὸ παρελθόν, παρὸν και στὸ μέλλον. Εἶνε ὅπως εἶπαμε ὄχι ἀπλῆ γραμμὴ μαρτύρων ὑπὲρ ἢ ἐναντίον του, ἀλλὰ ἕνας σταθμὸς μιᾶς συσσωρευμένης ἐνεργείας πολὺ μεγάλης δυνάμεως. Αὐτὸς και αἱ πράξεις του βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία σχέση ὅπως ἑνὸς παιδιοῦ μὲ τὸν πατέρα του στὴν περίπτωση περασμένων ἔργων, ἑνὸς πατρὸς μὲ τὸ παιδί του στὴν περίπτωση μελλοντικῶν ἔργων. Τώρα καμιὰ φυσιολογικὴ μητέρα δὲν εἶνε ἀδιάφορη γιὰ τὸ εἶν ἢ πῶς ἐκτελεῖ τὴ δημιουργικὴ τῆς ἰκανότητα. Οὔτε κανένας τέλειος Βουδιστὴς μπορεῖ ν' ἀδιαφορήσει γιὰ τὶς πράξεις του, πού κάθε στιγμή ἐπιφέρουν κάποιο ἀποτέλεσμα στὸν τωρινὸ και μελλοντικὸ χαρακτῆρα, κάνουν ἕναν εὐτυχῆ ἢ δυστυχῆ διάδοχο.

Κ' ἔτσι χωρὶς καμιὰ ὄρισμένη πίστις ὡς πρὸς τὸ πῶς ἢ σὲ ποιά σφαῖρα τοῦ σύμπαντος θὰ ξαναγεννηθεῖ σὰν διάδοχος τοῦ τωρινοῦ ἐγὼ του, ὁ θρησκός Βουδιστής, ὄχι λιγώτερο ἀπ' τοὺς θρησκούς ἀδελφούς ἄλλων δογμάτων, ἐξακολουθεῖ νὰ δίνει χρήματα και νὰ καταβάλλει κόπους, χρόνο και σκέψη γιὰ ἀγαθοεργίες, πιστεύων μὲ χαρὰ ὅτι τίποτε δὲν εἶνε δυνατὸν ἀπ' αὐτὰ νὰ μείνει χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ ὅτι ὅλα εἶνε μιὰ ἐπισώ-

ρευσις ἀξίας ἢ δημιουργικῆς δυνάμεως πού θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, κάπου, κάποτε, κάπως, τὴ μέλλουσα εὐτυχία, εὐτυχία πού, ὅσο και ἂν τώρα αὐτὸς εἶνε ἀλτροουίστής, εἶνε ὅμως περισσότερο ἕνα δικό του μελλοντικὸ ἐνεργητικὸ παρὰ κάποιου γιὰ τὸν ὅποιο φυσικὰ ἐνδιαφέρεται λιγώτερο παρ' ὅσα γιὰ τὸ τωρινὸ ἐγὼ του. Πιστεύει ὅτι, ἔξ αἰτίας ἐκείνων πού κάνει τώρα, κάποιος δημιουργημένος ἀπ' αὐτὸν και κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ μελλοντικὸ «ἐγὼ του» μιὰ μέρα θὰ δοκιμάσει πολὺ ἢ λίγο τὶς δοκιμασίες τῆς ζωῆς. Σ' αὐτὸν τὸν ἐμβρυϊκὸ χαρακτῆρα εἶνε ἀχώριστα δεμένος, πάντοτε φτιάνοντας ἢ χαλῶντας τον και γι' αὐτὸ εἶνε σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ὑπεύθυνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

Ο ΚΑΝΩΝ ΩΣ ΙΔΕΩΔΕΣ

Η ΚΡΙΣΙΣ τῶν ἀξιῶν κατὰ τὸν Κανόνα ἢ Δάμμα ὀνομάζεται δικαία ἀποψις ἢ τελεία ἀποψις. Ἄλλὰ ποιά πράγματα αὐτὴ ἢ δικαία ἀποψις θεωρεῖ ὑψίστης σημασίας;

Ὁ μισοπαράλυτος καὶ ἐντελῶς χωλὸς Ἔνρυ Οὐῶρ-ρεν, τοῦ ὁποίου τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐργασία οἱ ἀναγνώ-σται τῶν Βουδιστικῶν ἀρχῶν ὀφείλουν τόσα πολλά, ἔγρα-ψε:—«Μεγάλο μέρος τῆς εὐχαριστήσεως πὸ αἰσθάνθηκα μελετῶντας τὸν Βουδισμό προέκυψε ἀπ' τὴν παραδοξό-τητα ἐκείνου πὸ μπορῶ νὰ ὀνομάσω διανοητικὸ τοπίο. Ὅλες αἱ ἰδέες, τρόποι ἐπιχειρηματολογίας καὶ ἀκόμη καὶ ἀξιώματα πὸ τᾶχομε παραδεχθεῖ... διαρκῶς ἐφαίνοντο τόσο... διαφορετικὰ ἀπὸ κάθε τι πὸ εἶχα συνηθίσει... τόσο σπάνια μοιάζουν μὲ τὶς θεωρίες τῆς Δύσης». Αὐτὴ ἢ παραδοξότης γεννᾶται ἔχι μόνον ἀπ' ὅσα νέα βρισκομε ἀλλὰ ἀπ' ὅσα χάνομε ἀπὸ ἀξιώματα αὐταπόδεικτα καὶ ἀπόψεις πὸ τὶς ἔχομε παραδεχθεῖ.

Π.χ. ὁ Βουδισμὸς στὸ Δάμμα τῶν Πιτακίων ἀπορ-ρίπτει τὴ θεοδικία, ἢ ἄς ποῦμε κατ' εὐθεϊαν μιὰ θεϊστικὴ

ἀποψη, καὶ παραδέχεται μιὰ κοσμοδικία. Ὁ μεγάλος τρο-χὸς κοσμικῆς διατάξεως ἐξακολουθεῖ, ἀλλὰ εἶνε α-καράκα, «χωρὶς δημιουργό, χωρὶς γνωστὴ ἀρχή, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει δυνάμει μιᾶς ἀλληλουχίας αἰτίας καὶ ἀποτε-λέσματος». Ἐν τούτοις ματαίως θὰ ἐρευνήσωμε στὰ Πι-τάκια γιὰ κάποια ἔκφραση τύψεως ἢ φόβου γιὰ τὴν ἀπο-μάκρυνση ἀπὸ τὸ στήριγμα καὶ τὴν παρηγοριὰ τῆς πί-στεως σὲ θεό. Οἱ Βουδισταί, πράγματι, θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν σὰν ὄρφανὰ «Στοῦ κόσμου τὸ ἀπέραντο ὄρ-φανοτροφεῖο», ὅπως λέγει σὲ μιὰ φράση τοῦ ὁ W. D. Howells. Δὲν εἶχαν ὅμως κανένα αἶσθημα τύψεως, ὅπως οἱ Χριστιανοί, ὅταν ἔσφαλλαν. Δὲν φανερόνεται κανένα δεῖγμα ἐρημώσεως ἢ μοναξιάς ὅταν ἀπορρίπτεται, καὶ αὐτὴ ἢ πιὸ μυστικοπαθῆς καὶ λιγώτερο ἀνθρωπόμορ-φος ἀποψις περὶ θεότητος τοῦ Ἄτμανισμοῦ ἐκμηδενί-ζεται. Τὸ βουδιστικὸ ὕφος δὲν φαίνεται σὰν ὕφος ὄρφα-νῶν πὸ θρηνοῦν, ἀλλὰ κληροδόχων πὸ καταθέτουν κε-φάλαια πὸ ὡς τώρα εἶχαν μείνει ἀνεκμετάλλευτα.

Λεῖπει ἐπίσης ἀπ' τὰ Πιτάκια μιὰ ἄλλη θέσις. Κα-νένας φόβος δὲν ἐκφράζεται μήπως ἢ σταθερότης τῶν θνητῶν κλονισθεῖ ἀπ' τοὺς θεοὺς ἐπειδὴ τοὺς ἀρνοῦνται κάθε δημιουργικὴ καὶ προνοητικὴ παντοδυναμία. Στὴ Δύση ἐκφράζεται σπουδαία ἀνησυχία μήπως, ἀν παρα-δεχθοῦμε ὅτι ἐκεῖνες αἱ σαράντα ἡμέρες καὶ νύχτες ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ ἀποδειχθοῦν παραμῦθι, μήπως δὲ φυ-λάξομε πιά τὶς ἐντολές. «Σοβαρὰ ἀμφιβάλλω», γράφει ὁ κ. Μὰκ Δόναλ, «ἂν ὀλόκληρα ἔθνη θὰ μποροῦσαν νὰ ὑψωθοῦν σ' ἓνα ἐπίπεδο αὐστηρᾶς ἠθικῆς ἢ ἀκόμα καὶ

νά κρατήσουν κάποια σχετικῶς καλὴ συμπεριφορὰ ἀν χάσουν τὴν πίστη των περὶ μελλούσης ζωῆς καὶ ἄλλων θετικῶν θρησκευτικῶν δοξασίῶν». Τώρα στὰ Πιτάκια οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς ἐπαναλαμβάνονται συχνὰ καὶ κατηγορηματικὰ ὡς ἀπαραίτητα θεμέλια καλῆς ἢ ἐπιθυμητῆς συμπεριφορᾶς καὶ γιὰ τοὺς λαϊκοὺς καὶ γιὰ τὶς ἀδελφότητες. Νὰ μὴ σκοτώνουμε, νὰ μὴ κλέβουμε, νὰ μὴ μοιχεύουμε, ν' ἀποφεύγουμε τὸ ψέμα, ν' ἀποφεύγουμε τὸ βλάσφημο, συκοφαντικὸ καὶ ἀργὸ λόγιο, ν' ἀπέχουμε ἀπ' τὰ οἰνοπνευματώδη ποτά—αὐτὸς ὁ κῶδιξ ὠνομάζετο σίλα, δηλαδὴ «ἔξις», ἢ σου-χα-ριτα, δηλ. καλὴ συμπεριφορὰ.

Κατηγορηματικὴ καὶ ἀσυμβίβαστη εἶνε ἡ ἰδέα τοῦ σίλα στὸ Δάμμα καὶ ἐπὶ πλεόν οὐσιώδης μόνον γιὰ τὴ δικαία ἀποψη καὶ δικαία ζωὴ· δὲν εἶνε ὑπέριστα. Τὴν ἠθικὴ ὁ Βούδας τὴν παρομοιάζει ἀπλῶς μὲ μιὰ σχεδιά, ποὺ ὑπηρετεῖ μιὰ ζωτικὴ ἀλλὰ πρόσκαιρη ἀνάγκη:—

«Θὰ σὰς διδάξω τὸν Κανόνα ποὺ συμβολίζεται μὲ μιὰ σχεδιά, σὰν κάτι γιὰ νὰ σωθεῖς καὶ ὄχι νὰ προσκολληθεῖς σ' αὐτό. Ἄς υποθέσωμε ὅτι ἕνας ἄνθρωπος περιηγητῆς φτάνει σὲ μιὰ ἔκταση νεροῦ περιστοιχισμένη ἀπ' τὴν ἐδῶ ὄχθη μὲ πολλοὺς κινδύνους, ἀλλὰ ἀσφαλισμένη ἀπ' τὴν ἀντίπερα καὶ γιὰ νὰ τὴν περάσει δὲν ὑπάρχει οὔτε πλοῖο οὔτε γέφυρα. Ἄς υποθέσωμε ὅτι παίρνει χόρτα καὶ κλαδιά, κάνει μ' αὐτὰ μιὰ σχεδιά καὶ ἀπάνω σ' αὐτὴ κινῶντας χέρια καὶ πόδια κατορθώνει ἀσφαλῶς νὰ φθάσει στὴν ἀντικρυνὴ ὄχθη. Τώρα σκέπτεσαι ἀν αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος θὰ πάρει μαζί του στοὺς ὤμους του τὴ σχεδιά ποὺ τὸν βοήθησε τόσο πολὺ ἢ θὰ τὴν ἀφήσει ἀραγμένη καὶ

θὰ πάγει ἐκεῖ ὅπου ἐσκόπευε νὰ πάγει;.. ἔτσι νὰ καταλάβετε ὅτι πρέπει ν' ἀφήσετε κατὰ μέρος τοὺς ἠθικοὺς κανόνας καὶ ἀκόμα περισσότερο τοὺς ἀνηθικοὺς κανόνας.»⁽¹⁾

Ὁ Βουδισμὸς πιστεύει σὲ μιὰ κοσμοδικία ἀναγνωρίζει πλήρως τὰ γεγονότα τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐξελίξεως. Ὑπερέχει τὴν (πρὸ σκεπτικιστικῆς) ἐπιστημονικὴ ἀποψη μὲ τὸ νὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ἠθικὸ νόμο στὴν κοσμοδικία του. Ἐδῶ, λέγει, πληρώνονται ὅλα, ἐδῶ εἶνε τὰ γεγονότα. Ἡ καλωσύνη κατ' ἀνάγκην εἶνε ἐπωφελὴς καὶ συμφέρουσα. Ἡ κακία κατ' ἀνάγκην εἶνε βλαβερὰ καὶ ἐπιζήμιος: «Δὲν μπορεῖτε νὰ σπάσετε τὸ βουνὸ μ' ἕνα λωτὸ ἢ νὰ μασήσετε τὸ σίδηρο μὲ τὰ δόντια σας» (Βουδιστικὴ παροιμία).

Τώρα παρουσιάζεται κάποιος βαθμὸς ἀνησυχίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν (ἠθικὴ) εὐθύνη μὲ τὴν ἄρνηση μιᾶς μόνιμης καὶ ἀμετάβλητης ταυτότητος στὸ ἄτομο.

Ὅταν ἐξετάζουμε τὸ τοπίο τῶν ἰδανικῶν τοῦ Βουδισμού μᾶς κάνει ἐντύπωση ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἰδανικὰ ἐπιδιώκονται καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς συνίσταται στὴν ἀποτροπὴ ἀπὸ τὸ μὴ ἰδανικόν. Ἡ πρὶο γνωστὴ πιθανὴ κατανόησις τοῦ μὴ ἰδεώδους ἐκφράζεται μὲ τὴ λέξη ἁμαρτία ἀπ' τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἀπ' τοὺς Βουδιστὰς μὲ τὴ λέξη δούκκα:—ταλαιπωρία, λύπη, κακό, δυστυχία.

Τώρα ἡ σημασία ποὺ δίνει τὸ Δάμμα στὸ Δούκκα (Κακό) εἶνε πολὺ μεγάλη καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ὀνομα-

(1) *Μαγχιμα-Νικαῖα*, I, 134.

σθεῖ ὁ Βουδισμὸς «καθαρὴ καὶ ἀπλῆ ἀπαισιοδοξία» καὶ ἄλλα τέτοια, καὶ «ἡ θρησκεία μιᾶς ἐποχῆς πού παρήμασε», μιᾶς ἐποχῆς, δηλαδή, πού ἐγήρασε κοινωνικῶς. Θὰ μπορούσαμε τὸ ἴδιο ἴσως νὰ ποῦμε ὅτι καὶ ὁ ὄρισμὸς «παγκόσμιος λύπη» (Weltschmerz) ἐπινοήθηκε ἀπ' τὴ ρομαντικὴ λογοτεχνία γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ βία τῆς ἐνοχλητικῆς ἀθλιότητος πού ἐθεωρεῖτο ὅτι ἦταν μιὰ παροδικὴ φάσις τῆς πρώτης νεότητος. Τέτοιες εὐκόλες γενικεύσεις προκαλοῦν τὴ δυσπιστία, καὶ τοῦτο συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Βουδισμού. Ἡ ἀποψις π.χ. ὅτι ὁ Βουδισμὸς εἶνε «ἀπαισιοδοξία» παρουσιάσθηκε προτοῦ ἐρευνηθῶν τὰ χειρόγραφα τῆς Πάλι ἀπὸ Ἀσιανολόγους καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀπ' αὐτοὺς μὲ σθένος ὡσὰν νὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι, ποὺς ξέροι γιὰ ποιά αἰτία, νὰ δικαιολογήσουν εἰς βάρος τοῦ Βουδισμού τὴν ἰδέα πού εἶχαν σχηματίσει γι' αὐτὸν οἱ ἀναγνώσται των. Ὁ Βαρθελεμὺ Σαίντ Χιλαιρ ἀφοῦ κορόϊδεψε τὴν «ἀγιάτρευτη ἀπελπισία» τοῦ Βουδισμού τελειώνει ἔτσι: Ἡ μόνη ἀλλὰ σπουδαία ὑπηρεσία πού ὁ Βουδισμὸς μπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρει εἶνε μὲ τὴ ἄλλοτρίαν του ἀντίθεση νὰ μᾶς κάνει νὰ ὑπερτιμώσωμε τὴν ἀνεκτίμητη ἀξία τῶν δοξασιῶν μας, δείχνοντάς μας τί ἐστοίχισε στὴν ἀνθρωπότητα πού δὲν τὴν ἀκολούθησε» (1). Γι' αὐτὴ τὴν ἀποψη στὴν ὁποία ἀρέσκεται ὁ λαϊκὸς ἐκθέτης, ἀλλ' εἶνε ἀνάξια γιὰ διανοούμενο, ὁ Μᾶξ Μύλλερ κρίνων τὸ βιβλίον ἔγραψε: «σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο ποτὲ δὲν ἀλλάζει τὴν ἔδρα τοῦ ἱστορικοῦ μὲ ἄμβωνα

(1) *Le Bouddha et sa religion*, 1862, σ. 182.

ἱεροκήρυκος! (1). Παρομοίᾳ ἀποψη εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα πῆρε ὁ Μονιέ Οὐίλλιαμς στὶς δημοφιλεῖς του διαλέξεις στὶς ὁποῖες ἐκείνες αἱ χριστιανικὲς ἀπόψεις, πού ἔκρινε ὡς πιὸ συμπαθεῖς γιὰ τοὺς ἀναγνώστας του, ἀντιπαραβάλλονταί μὲ τὴν «πιὸ ἀπαισιόδοξη» καταστολὴ ἐπιθυμιῶν, τὴν «ἀδράνεια καὶ ἀπάθεια» τυπικὰ τοῦ Βουδισμού κατ' αὐτόν.

Ὅταν ἀπ' τὰ ἔργα τῶν εἰδικῶν, γραμμένα μ' αὐτὴ τὴν παράδοξη ἀποψη πᾶμε πάνω σ' ἐκεῖνα πού ἔχουν πιὸ γενικὸ χαρακτήρα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σκέψεως, δὲν μᾶς κάνει ἔκπληξη ἂν τέτοιες παράξενες ἰδέες τίς βροῦμε μεταφνευμένες. Ἡ κριτικὴ τοῦ Μᾶξ Μύλλερ γιὰ τὸ Σαίντ Χιλαιρ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Δρα Σάλλυ στὴ διατριβή του «Ἀπαισιοδοξία, Ἱστορία καὶ κριτικὴ (1877-1892)» σὰν μιὰ ἔγκυρη γνώμη πού ἀποκάλεσε τὸν Βουδισμό «ἀπαισιοδοξία καθαρὴ καὶ ἀπλῆ».

Ὁ Βουδισμὸς πραγματικὰ δίνει μεγάλη σημασία στὸ κακὸ σὰν ἓνα σπουδαῖο κῦμα στὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς. Τὸ ὅτι ἓνα σύστημα πού ἀπέρριψε τὴ θεϊτικὴ ἀποψη πρέπει ν' ἀποκρούσει τίς σκληρὰς πραγματικότητες τῆς ζωῆς καὶ νὰ βρεῖ ὅτι τὸ κακὸ εἶνε τὸ πρῶτο καὶ κύριον γεγονός εἶνε βέβαια φυσικόν. Ἀλλὰ μόνον ὁ Βουδισμὸς τὸ κακὸ τὸ κάμε συστηματικὴν τὴν ἀφετηρίαν γιὰ τὴν πρακτικὴν τοῦ Φιλοσοφίας. «Αὐτὸ σᾶς διδάξα καὶ σᾶς διδάσκω», ἀναγράφεται ὅτι εἶπε ὁ Βούδας, «τὸ κακὸ καὶ τὸ τέλος

(1) *Edinburgh Review*, 1862, Essays II, p. 187.

τοῦ κακοῦ»⁽¹⁾. Στὸ μῦθο τοῦ Βούδα⁽²⁾ τὰ κυριώτερα κακὰ γεγονότα τῆς ζωῆς παρουσιάζονται σὰν τραγικὴ συμφωνία: ἀρρώστεια, γηρατιά, θάνατος, φαίνονται ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζονται σὲ κάθε νέο ὅταν ἡ σημασία των πρωτοσφίγγει τὴν καρδιά του. Καὶ ἀρχίζει τὸ κυριώτερο θέμα μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς θὰ καταπαύσουν: «Ἀληθινὰ αὐτὸς ὁ κόσμος ἔχει πολλὰ δυσκολίες μὲ τὶς γεννήσεις του, γηρατεία, θάνατο καὶ ἀναγεννήσεις». Διαλογίζεται ὁ Βουδιστὴς γιὰ τὸ μέλλον καὶ κανένας ἀνθρώπος δὲν ξέρει κανένα τρόπο γιὰ νὰ διαφύγει αὐτὲς τὶς ταλαιπωρίες: «ὦ! πότε θὰ βρεθεῖ τρόπος γιὰ ν' ἀποφύγωμε τὶς ταλαιπωρίες, τὴν παρακμὴ καὶ τὸ θάνατο!» Καὶ τὸ δεύτερο θέμα ἀπαντᾷ: ἀπὸ τὰ φυσικὰ αἴτια γεννᾶται ἡ ταλαιπωρία, θέλεις νὰ τὴν ἀποφύγεις ἐντελῶς; κατὰστειλε τὰ αἴτια. Στὰ δικά μας ἀνθρώπινα χέρια βρίσκεται ἡ θεραπεία.

Τώρα ὅσο γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὸ κακό, τὸ μὴ ιδεῶδες ἢ Δούκκα ἢ βουδιστικὴ ἀποψις παίρνει, ἐνάντια στὴν ἐπικράτηση καὶ ὑπεροχὴ τῆς ὀδύνης, μιὰ στάση ὀργιλῆς αἰσθηματικότητος καὶ ἐπαναστατικὴ πού δὲν μπορεῖ νὰ ταιριάζει μὲ τὴν «ἀπλὴ καὶ καθαρὴ ἀπαισιοδοξία. Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ ἐγκαρτέρησις σ' ἓνα κοινὸ καὶ ἀναπόφευκτο πεπρωμένο· τὸ φυσικὸ ἔνστικτο τοῦ ν' ἀποφεύγει κανεὶς τὴν ὀδύνην καὶ νὰ πηγαίνει ἀντίθετὰ τῆς ἐνθαρρύνεται. Δὲν ἐννοῶ ὅτι τὶς ὀδυνηρὰς δοκιμασίας δὲν

(1) *Μαγίχια Νικάγια*, I, 140.

(2) *Διάλογοι*, II, 18.

ἔπρεπε νὰ τὶς ὑποφέρει κανεὶς μὲ ὑπομονή. Σὲ μιὰ νοουθεσία ὁ Βούδας λέγει: Ἔτσι πρέπει νὰ γυμνάσετε τοὺς ἑαυτοὺς σας γιὰ ν' ἀντιμετωπίσετε ὁποιαδήποτε συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων: Ὁ νοῦς μας δὲν θὰ διαστραφεῖ, οὔτε θὰ ποῦμε κακὰς λέξεις, ἀλλὰ θὰ μείνωμε εἰρηνικοὶ καὶ ἐλεητικοί, αἱ σκέψεις μας θ' ἀνε γεμάτες ἀγάπη καὶ ὄχι ἐχθρικές, καὶ θὰ ἐξακολουθήσωμε ν' ἀγαποῦμε τὸν ἀνθρώπο, κ' ἔτσι... ἐπίσης, ὀλόκληρος ὁ κόσμος μὲ πνεῦμα ἀγάπης, πλούσιος καὶ ὑψηλός, ἀπεριόριστος, ἐλεύθερος ἀπὸ θυμὸ καὶ κακία».

Κάθε δοκιμασία τοῦ Δούκκα συμβαίνει λόγῳ τοῦ παρελθόντος Κάρμα ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ ἀνήκει στὴ φυσικὴ δικαιοσύνη τῆς κοσμικῆς τάξεως. Ἀναγνωρίζεται ὅτι τὸ σθένος πηγάζει ἀπὸ τὸν πόνο, ἀλλ' ὄχι καὶ ὅτι ἡ πειθαρχία τοῦ πόνου σώζει. Τὰ αἰσιόδοξα καὶ φεγγαρόλουστα ὄνειροπολήματα τοῦ Ἀτμανισμοῦ ἐσαρώθησαν καὶ χάραξε μιὰ ψυχρὴ ἀγγὴ ἀπὸ ἀξίες ἠλιοφώτιστες. Ἡ ζωὴ ὅπως εἶνε πραγματικὰ θεωρεῖται ἀνυπόφορη, ἓνα πρᾶμα πού πρέπει ἢ νὰ ἐπιδιορθωθεῖ ἢ νὰ τελειώσει.

Τὸ νὰ ὀνομάσωμε ἐπανάσταση ἀντὶ ἐγκαρτέρηση τὶς βουδιστικὰς ἀπόψεις γιὰ τὸ κακό τῆς ζωῆς δὲν εἶνε τίποτε καινούργιο, ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ δευτέρη λέξη συχνὰ χρησιμοποιεῖται σὲ βουδιστικὰ ζητήματα εἶνε καλὸ νὰ τὴν ξεχωρίσει κανεὶς. «Ἐκεῖνος πού δὲν μπορεῖ νὰ βαστάξει τὸ σταυρὸ του... δὲν μπορεῖ ν' ἀνε μαθητὴς μου» (Λουκάς XIV, 27) δὲν εἶνε βέβαια βουδιστικόν. Καὶ δὲν ἔχομε παρὰ νὰ συγκρίνωμε τὶς τυπικὰς παραστάσεις τῶν δύο προσώπων πού καὶ τὰ δύο ἀπεκλήθησαν «Φῶς τοῦ κό-

σμου» για ν' αναγνωρίσωμε μεγάλας διαφορὰς στὴν ὄψη ἐνὸς ἰδανικοῦ.

Τὸ νὰ βλέπωμε τὸ Δούκκα (Κακὸ) νὰ διέπει τὴ ζωὴ κ' ἡμεῖς νὰ ἐπαναστατοῦμε καὶ νὰ προσπαθοῦμε πὼς νὰ βάλωμε τέλος σ' αὐτὸ μπορεῖ νὰ μὴ εἶνε τὸ ἀντίθετο τῆς ἀπαισιοδοξίας ἀλλὰ εἶνε λιγώτερο «καθαρὰ καὶ ἀπλῆ ἀπαισιοδοξία» παρὰ νὰ τὸ βλέπει κανεὶς καὶ νὰ ἐγκαρτερεῖ. Ἐνα πολὺ διαδεδομένο εὐαγγέλιο δὲν μπορεῖ ν' ἄνε μόνο ἀπαισιόδοξο. Αὐτὸ θὰ ἦταν ἀκατανόητο. Πολὺ περισσότερο μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἕνα διαδεδομένο εὐαγγέλιο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει ἕνα ἀπαισιόδοξο σημεῖο ὡς ἀφετηρία. «Ἀκοῦστε, ὦ υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων, κακὰ εἶνε ἡ ζωὴ!» ἡ ἀπαισιοδοξία ἢ αἰσιοδοξία ἐνὸς εὐαγγελίου πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὶς δυνατότητες τῆς καταπολεμήσεως τοῦ κακοῦ. Εἶνε ὁ τρόπος τοῦ εὐαγγελίου γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὸ κακὸ κ' ἀπ' τὸ μὴ ἰδανικὸ πραγματοποιήσιμο σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ; Ἄν ὄχι, τότε ἕνα τέτοιο εὐαγγέλιο δὲν εἶνε κατ' ἀνάγκην «καθαρὰ καὶ ἀπλῆ ἀπαισιοδοξία», ἀλλὰ δὲν εἶνε αἰσιόδοξο ὡς πρὸς τὶς δυνατότητες τῆς ζωῆς.

Ὁ προαναφερθεὶς Δε Σάλλυ ἐξηγεῖ τοὺς ὀρισμοὺς αἰσιοδοξία καὶ ἀπαισιοδοξία «μὲ τὴν εὐρύτερα τους σημασία», ὡς: «ἡ ζωὴ δὲν ἔχει ἀξία ἢ ἡ ζωὴ ἔχει ἀξία» εἶνε «ἀναξία, μὴ ἱκανοποιούσα, ἀξιοθρήνητη» ἢ τὸ ἀντίθετο. Καὶ ὁ Δε Σάλλυ ὀνομάζων τὸν Βουδισμό ἀπαισιοδοξία βασίζεται στὴ δήλωσι τοῦ Μάξ Μύλλερ ὅτι ἡ ἄποψις του γιὰ τὴ ζωὴ δὲν παρουσιάζει μιὰν εὐτυχισμένη «λύση» ὡσὰν τὶς λύσεις τῶν ἀντιπάλων θρησκειῶν τοῦ

βραχμανικοῦ πανθεισμοῦ. Ἐκείνη ἡ εὐτυχὴς «λύσις» ὑπέσχετο μιὰν ἄγνωστη καὶ ὑπεργήϊνη ἀνανέωση τῆς υπάρξεως μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴ ζωὴ. Τὸ κυριώτερο θέμα καὶ πυρὴν τοῦ βιβλίου τοῦ Δε Σάλλυ καταλήγει σ' αὐτό: γιὰ ὅσους πιστεύουν ὅτι ἡ ζωὴ φεύγει γρήγορα ἢ θετικὴ ἀξία τῆς ζωῆς αὐξάνει ἀντὶ νὰ ἐλαττώνεται.

Μ' αὐτὴ τὴν ἐκτίμησι τῆς ζωῆς, ὅπου ὅλη κ' ὅλη ἡ ἀξία τῆς ζωῆς ἐξαρτᾶται μόνον ἀπ' τὴ «λύση», πανθειστικὴ ἢ ἄλλη, ἀν κριθεῖ ἡ βουδιστικὴ ἀπαισιοδοξία, μετριάζεται πολὺ. Ἀνάμεσα στὶς τελευταῖες συζητήσεις ἀπάνω σ' αὐτὸ ὁ Δε Σάλεβυ στὸ «ἡ ἀξία τῆς ἐπιβιώσεως στὴ θρησκεία» σβύνει τὸ μέλλον τοῦ Βουδισμοῦ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι εἶνε «μόνον ἀπαισιόδοξος», δηλαδὴ «ἀφοῦ κηρύττει τὴ μηδαμινότητα τῆς ζωῆς». Ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς διατριβῆς εἶνε ὅτι μιὰ θρησκεία γιὰ νὰ ἔχει μέλλον πολὺ πρέπει νὰ ὑπεριμαῖ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς σὲ ποιότητα ἀν ὄχι σὲ ποσότητα.

Ἄν αὐτὸ τὸ συμπέρασμα γίνεαι παραδεκτὸ τότε ὁ Βουδισμὸς θὰ εἶνε ἕνα ἀξιοθαύμαστο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος. Τὸ Δάμμα, ἀν ἀρχίσωμε ἀπ' αὐτό, ἔχει ἤδη δεῖξει μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη δύναμη ἐπιβιώσεως πού ξεπερνάει σ' αὐτὸ σχεδὸν κάθε ἄλλο δόγμα. Καὶ ὑπεριμαῖ ἴσως πῶς πολὺ ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο δόγμα τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ὅταν τὴ ζωὴ δὲν τὴν πάρωμε κατὰ πλάτος καὶ μῆκος ἀλλὰ κατὰ ποιότητα.

Ὅταν συμβουλευθοῦμε τὰ δυὸ κυριώτερα ἰδανικὰ τῆς ζωῆς στὸν παλιότερο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ χριστιανικὸ, βρισκόμε καὶ στὰ δύο ὅτι ἡ ζωὴ

πού ἀξίζει γι' αὐτὰ εἶνε πράγματι πολὺ περιορισμένη σὲ πλάτος. Ὅσο γιὰ τὴ ζωὴ σὲ μῆκος, δηλ. πού ἐξακολουθεῖ πέρα ἀπ' τὸ μνήμα, ἡ χριστιανικὴ λύση εἶνε αἰσιδοξότερη ἀπ' τὴν ἑλληνική. Ὅμως ἀκόμα καὶ γι' αὐτὴν ὑπάρχει ἓνας ἀόριστος περιορισμὸς σὲ πλάτος: «Πολλοὶ εἶνε οἱ κλητοί, ἀλλ' ὀλίγοι οἱ ἐκλεκτοί».

Εἴμεθα συνηθισμένοι νὰ φανταζώμεθα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες (ὠρισμένης ἐποχῆς ἀναπτύξεως) ἔδιναν ἀξία στὴν ἐπὶ γῆς ζωὴ των. Εὗρισκαν εὐχαρίστηση σὲ φυσικὴ ἀνάπτυξη, κοινωνικὰ ἔργα, διανοητικὰς ἔρευνες καὶ καλλιτεχνικὴ ὠραιότητα. Καὶ σκεπτόμεθα γι' αὐτοὺς ὅτι τοὺς ἐτρόμαζαν οἱ σκοτεινὲς σκιὰς τῆς μετέπειτα ζωῆς ὅπως ἐρμηνεύεται στὴν «Ἀταλάντη» τοῦ Σοῦίμπορν:

Πῆγα κάτω στὸ ἄδειο καὶ μονότονο σπῖτι,
ὅπου οὔτε σάρκα, οὔτε ὁμορφιά, οὔτε ζωηρὰ μάτια ὑπάρχουν,
οὔτε στόματος λαλιά, οὔτε δύναμη χεριῶν καὶ ποδιῶν.

Αἱ πρόοδοι ὅμως τῆς ἀρχαιολογίας, ἀκόμα καὶ σὲ λογοτεχνικὰς ἔρευνες, μᾶς ἀπεκάλυψαν καὶ ἀλλιότιες φάσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ χαρακτήρος:— Βλέπεις γιὰ τὸ εὐλογημένο μέλλον μὲ τοὺς θεοὺς, πόθος διαφυγῆς (πού ἐκφράζεται μὲ τὴν ἴδια μεταφορικὴ λέξη πού χρησιμοποιεῖται ἀπ' τοὺς Βουδιστὰς στὶς Ἰνδίες). «Ἄπ' τὸν ὀδυνηρὸ Τροχό, φορτωμένο μὲ δυστυχίες». Ἀλλὰ δὲν παρουσιάζεται κανένα ὠρισμένο ἰδανικὸ γιὰ τὴν καλυτέρευση τῆς ἀνθρωπότητος σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ. Ὁ χρυσοῦς αἰὼν πέρασε. Ἡ ἰδεώδης δημοκρατία ἦταν τὸ ὄνειρο μιᾶς ἀτομικῆς μεγαλοφυΐας. Οὔτε ἦταν ἡ ποιότης τῆς ζωῆς τέτοια,

ὅστε νὰ ἐπιθυμεῖ κανεὶς νὰ τὴν ζήσει ἐδῶ, καὶ νὰ τὴν δέχεται πλατιὰ σ' ὅλους διαμοιρασμένη. Ὁ σκλάβος καὶ ἡ σύζυγος ἀστικῶς ἦσαν μικρᾶς σημασίας. Γιὰ τὴν πλειονότητα, ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ μοροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν ἀπαισιόδοξη. Ἡ ἀντίθετη ἀποψὶς ἀφεώρα μόνο μιὰ ὠρισμένη ποιότητα ἐγκοσμίου ζωῆς τὴν ὁποίαν μόνο μιὰ τυχερὴ (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄνδρες) μειονότης μοροῦσε νὰ ζήσει.

Τὸ ἀρχαῖο χριστιανικὸ ἰδανικόν, ἂν ἐξετασθεῖ ἀνεξαρτήτως τῆς μελλούσης ζωῆς, δὲν παρέχει εὐχάριστη ἀποψη τῆς παρουσίας ζωῆς. Δὲν δίνει καμμιά ἀξία γιὰ ὁποιαδήποτε χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ δὲν παρέχει καμμιά ἐλπίδα καμμιάς οὐτοπίας πού μοροεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ γήινο μέλλον ὅπως ἐκεῖνο πού προλέγεται ἀπὸ μερικὸς ἐβραίου προφῆτες. Τὸ μόλυσμα τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ σκιά τοῦ ἐφήμερου εἶνε παντοῦ. Ὑπόσχεται αἰωνίας ζωῆς σ' ἐκεῖνον πού «μισεῖ τὴ ζωὴ του σ' αὐτὸ τὸν κόσμον». Εἶνε ἀλήθεια ὅτι τὸ κήρυγμα τῆς βασιλείας πρέπει νὰ κηρυχθεῖ σ' ὅλο τὸν κόσμον, ἀλλὰ— «τότε θὰ ἔλθει τὸ τέλος». Μόνο σ' ἓνα νέο οὐρανὸ καὶ νέα γῆ ὁ θεὸς θὰ κατοικήσει μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι μὲ ὄλους...

Ἀκριβῶς ὅμως στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ἐγγὺς καὶ ἀπαισίου μέλλοντος, ἀπαισιῶν, ὅπως ἐθεωρεῖτο ἀπ' τὴ μεγάλη πλειονότητα τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκτίμησις τῆς ζωῆς μόνον ποιοτικῶς δὲν ἦταν ἀπαισιόδοξη, ποιοτικῶς, δηλ. αὐτοὶ πού ζοῦσαν οἱ πιστοὶ καὶ οἱ ἅγιοι οἱ τῆς θείας χάριτος μέτοχοι. Ἡ ζωὴ γεμάτη ἀπὸ βαθειὰ πίστη καὶ τελεία ἀφοσίωση συγκεντρωμένη στοὺς

ἐκλεκτοὺς ὀπαδοὺς στοὺς ὁποίους ὁ ἀρχηγὸς τῆς λατρείας μπορούσε νὰ πεῖ «Χαίρετε, διαρκῶς καὶ πάλι σὰς λέγω χαίρετε!» δὲν εἶνε μόνο ἡ ἐλπίς τοῦ ὑπερφυσικοῦ μέλλοντος πού τόσο μετέβαλε τὴν ἐκτίμησίν τῶν γιὰ τὶς δυνατότητες αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ἦταν κυρίως μιὰ κατάστασις ψυχῆς καὶ νοῦ πού ἀπελευθέρωνε τὸν πιστὸ ἀπὸ τὰ ταπεινὰ δεσμά. «Ὅποιος εἶνε ἐν Χριστῷ αὐτὸς εἶνε ἕνα νέο πλάσμα».

Συγγενικὴ μ' αὐτὴ τὴ χαρὰ καὶ τὴ γαλήνη εἶνε ἡ ἀτμόσφαιρα ἢ ὁ τόνος πού βγαίνει ἀπ' αὐτὰ τὰ ποιήματα τῶν Πιτακίων, πού ἀποδίδονται σὲ πολλοὺς ἀπ' τοὺς πρὸ ἀρχαίους ἁγίους Βουδιστὰς καὶ ἄντρες καὶ γυναῖκες. Ἡ θαυμαστὴ ἀφύπνισις πού ἡ νέα ζωὴ ἔφερε σ' αὐτούς:— Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Βούδα, τῆς φύσεως τοῦ Κανόνος, ἡ συναδέλφωσις μὲ τὸ Καλὸ, ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπ' τὰ βασανιστικὰ δεσμά, ἡ διανοητικὴ εὐκρίνεια, ὁ ἀποχωρισμὸς ἀπ' τ' ἀντικείμενα πού προκαλοῦν τὸ πάθος, τὴν ἔχθρα καὶ τὴν πλάνη, ἡ κατάστασις δηλαδὴ πού δίδεται μὲ τὸν ὄρισμὸ Νιββάνα (Νιρβάνα)—ὅλο αὐτὸ ἐξυμνεῖται ὡς ἡ κατάλυσις γιὰ πάντα τοῦ Κακοῦ καὶ ἡ ἀπόλαυσις τῆς εἰρήνης, εὐδοκίας καὶ ἀγαλλιάσεως.

Καὶ ἡ βάσις γι' αὐτὴ τὴν εὐδαίμονα κατάστασις εἶχε πολλὰ τὰ κοινὰ μ' ἐκείνη τῶν πρώτων Χριστιανῶν. Αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ποῦν ὅτι τὸ γεγονὸς ὅτι βαδίζουσαν ἐν Χριστῷ τοὺς ἔκανε αὐτὴ τὴ ζωὴ μεγαλοπρεπῆ. Ὁ Βουδιστὴς ἄραχατ ἐκτελοῦσε τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου του καὶ ἀποκοῦσε διανοητικὴ διαφώτιση ἢ «ἐλευθερία». Αὐτὸς

ἀντιπροσώπευε γιὰ τὸ Βουδισμό τὴ ζωὴ φθασμένη στὴν πρὸ ἀνώτερη ἀξία της, ἐγίνονταν ὁ ἴδιος Βούδας.

Αὐτὸ ἐννοοῦσα σ' ἄλλο μέρος λέγοντας ὅτι ὁ Βουδισμὸς εἶνε αἰσιόδοξος ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴν ἐκτίμησιν τῆς ζωῆς. Ἄλλὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ζωῆς ποσοτικῶς ἢ en bloc ὁ Βουδισμὸς εἶνε, τὸ ἐπαναλαμβάνω, καθαρὰ ἀπαισιόδοξος. Ὁ πόθος γιὰ νὰ ζεῖ κανεὶς ἀπλῶς, καταδικαζόταν ὡς ποταπός, ὡς βλακώδης, ὡς ἡθικὴ δουλεία. Τὸ ριζιμο στὴ ζωὴ, πού ὁ Φάουστ θαῦρισκε τόσο «ἐνδιαφέρον», ἦταν γιὰ τὴν ἀποψὴ τους γεμᾶτο ἀπὸ ματαιότητα, σφαγεῖο καὶ νεκροταφεῖο. Μὲ τὴν πίστη ὁμως (πού τὴν εἶχαν ὅλα τὰ συστήματα ἀσκήσεων), μὲ τὴν κατάλληλη τροφὴ πού ἔχει τὴ δύναμη νὰ μεταβάλλει ἢ τοὐλάχιστο νὰ μετριάζει τὴ φύση, ἐπηγγέλλετο ὁ Βουδισμὸς γιὰ τοὺς σοβαροὺς ἀφιερωμένους μιὰ προοδευτικὴ ἐξάλειψη κάθε πράγματος πού θὰ μπορούσε νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς σὲ μιὰ ὠραιότερη καὶ ὑψηλότερη ποιότητα. Αὐτὰ τὰ διαλεκτὰ πνεύματα δὲν μπορούσαν νὰ καλλιεργήσουν τὴ ζωὴ σὲ πλάτος καὶ μήκος.

Ἄν λοιπὸν τὴ ζωὴ χονδρικῶς τὴν ἀντικαταστήσωμε μὲ τὴ ζωὴ ὠρισμένης ποιότητος, ὅπου ἐκλεκτὴ οἰκονομία συγκεντρώνει τὶς ἐνέργειες σὲ ὠρισμένες γραμμὰς ἀναπτύξεως, ὁ Βουδισμὸς ὅχι μόνο δὲν καταδικάζει αὐτὴ τὴ ζωὴ, παρὰ τὴ θεωρεῖ ὠραία καὶ χαριτωμένη σὲ βαθμὸν πού φθάνει κανεὶς, καὶ χωρὶς ἐπαγγελίας γιὰ ἀναγέννηση, στίς σφαῖρες τοῦ οὐρανοῦ. Ἐνα εἶδος εὐτυχίας πού ἡ Δύσις τὴν βλέπει μὲ σκεπτικισμὸ:— ἡ χαρὰ τῆς ἱκανοποιήσεως πού δὲν ἔχει κόρον. Ἐμεῖς ἐδῶ προσπαθῆ-

σαμε να πείσωμε τὸν ἑαυτό μας ὅτι ἡ χαρὰ βρίσκεται κυρίως στὴν προσπάθεια—παθητικὸς τρόπος γιὰ νὰ συνηθίσωμε τοὺς ἑαυτοὺς μας στὴν ἀποτυχία. Ἄλλ' ἢ συνειδησις ὅτι ὑπάρχει μιὰ τελικὴ ἐπιτυχία ποὺ ὠνομάσθηκε ἀπ' τὸν ἀρχαῖο Βουδισμό ἀραχάττα (ἢ ἰδιότης τοῦ ἀραχάτ, κυριολεκτικῶς ἀξία, ἰκανότης), βιμούττι (χειραφέτησις, ἐλευθερία), ἀννα (γνώσις, ἐνόρασις), νιββάννα, εἶνε ἡ πραγματοποίησις τοῦ τελικοῦ ἀνωτάτου βαθμοῦ σ' ἓνα χεῖμαρρο ζωῆς ποὺ ἐξελίσσεται προαιωνίως. Τὸ θῦμα τοῦ ρεύματος ἐκείνου τοῦ χεῖμαρρου ἔγινε τώρα κύριός του. Τὸ φυτὸ ποὺ χρειάζεται χρόνια γιὰ νὰ κάνει ἄνθη—ἀνθίσει καὶ ἀπολαμβάνει τὴν πλήθειαν ὥρα ζωῆς εὐλογημένης.

Ἡ θεωρία τοῦ ἀραχάττα μπορεῖ νᾶνε ἢ νὰ μὴ εἶνε ἡ προσπάθεια ἐνὸς πολιτισμοῦ νὰ ἐξηγήσει τοὺς φυσικοὺς νόμους, δηλαδὴ 1) ὅτι ἡ φύσις ἐνεργοῦσα μὲ ἐνσυνειδητὴ ἠθικὴ θέληση τόσον ὅσον καὶ μὲ κατώτερους ὀργανισμούς, θυσιάζει τὴν ποσότητα γιὰ νὰ κερδίσει μ' αὐτὴ τὴ θυσία ἐντατικὴ πληρότητα καὶ ἐξαιρετικῶς ἐξελιγμένη ποιότητα ζωῆς ἢ 2) ὅτι ἡ ὑπέροχη ἐξέλιξις,—π.χ. ἡ μεγαλοφυΐα—τείνει, ὅχι στὴν ἀναπαραγωγή, παρὰ, ἀφοῦ ἀνθίσει, στὸ θάνατο. Τοῦτο ὅμως εἶνε ἀναντίρρητον, ὅτι ἐφόσον ὁ Βουδισμὸς πιστεύει ὅτι αὐτὴ ἡ γήϊνη ὑπαρξις εἶνε ἰκανὴ νὰ παραγάγει ἐκεῖνο ποὺ λέμε τελειοποιημένους ἀνθρώπους ἢ ἀγίους, εἶνε κατὰ ἓνα τρόπο καὶ μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ μᾶλλον αἰσιόδοξος παρὰ τὸ ἀντίθετο, ἀπ' τὴν ἀξία ποὺ δίνει στὴ ζωὴ. Μιὰ ὑψηλότερη ἀξία θὰ βρισκόταν ἴσως στὴν πίστη ὅτι ὑπάρχει μιὰ μέλλουσα οὐτοπία ὅπου θὰ ζοῦσαν μόνον ἀραχάτ.

Ἄλλὰ γιὰ τοῦτο ὁ Βουδισμὸς, ὅπως καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, βρίσκεται σὲ παρὰ πολὺ στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν πραγματικὴ ζωὴ.

Ὡς ἐδῶ βρήκαμε ὅτι ἡ κατηγορία γιὰ γενικὴ ἀπαισιοδοξία τοῦ βουδιστικοῦ ἰδανικοῦ εἶνε πολὺ ἀστήριχτη γιὰ τὶς ἀκόλουθες αἰτίες: Κινήματα θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως κατ' ἀνάγκην ἀρχίζουν μὲ ἀπαισιόδοξες ἐκφράσεις. Ὁ Βουδισμὸς κηρύττει ὅχι τόσο τὴν ἐγκαρτέρηση στὸ πονηρὸ ἢ στὸ κακό, ὅσο τὴν ἐπανάσταση καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὸ πονηρὸ ἢ τὸ κακό. Κανένα εὐαγγέλιο δὲν εἶνε καθολοκληρίαν ἀπαισιόδοξο ὅταν θέτει ὑψηλὴν ἀξίαν σ' ἓνα ἰδανικὸ ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ. Δὲν εἶνε βεβαίως ἀπίθανη ἡ παρατήρησις τοῦ Ναρασοῦ (1) ὅτι ἡ ἀπαισιοδοξία ἐκόλλησε στὸ Βουδισμό κατ' ἀρχὰς ἀπ' τὸ Σοπενάουερ ποὺ διεκήρυξε ὅτι ὑπῆρχε στενὴ συμφωνία μεταξὺ τῆς δικῆς του διδασκαλίας καὶ τῶν ἐπιπολαίων καὶ ἀβασανίστων γνώσεων ποὺ εἶχε ἀποκτήσει περὶ Βουδισμοῦ. Ὅμως ἡ κάπως αὐθαίρετη αὐτὴ κατηγορία παραμένει καὶ μάλιστα ἀνενεώθη ἀπὸ δεύτερο χέρι. Γι' αὐτὸ μιὰ παραιτέρω ἔρευνα τοῦ βουδιστικοῦ ιδεώδους δὲν θὰ ἔστερεῖτο ἐνδιαφέροντος.

(1) Narasu, *Essence of Buddhism*, σ. 119.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

Ο ΚΑΝΩΝ ΩΣ ΙΔΕΩΔΕΣ (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Η ΔΟΞΑΣΙΑ τοῦ Βουδισμού τῶν Πιτάκιων γιὰ τὴν τελειοποίηση τῶν ἀτόμων στὴ γῆ—ἕνας ἐδῶ, ἕνας ἐκεῖ, κατὰ καιροῦς—χωρὶς ἕνα ἀπαραίτητο αἰώνιο αὔλο οὐρανό, ὅπου νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ τελειότης, εἶνε μιὰ ἀξιοσημείωτη φάσις στὴν ἐξέλιξη τῶν ἀνθρωπίνων ἰδεῶν. Αὐτὴ ἡ τελειοποίησις, κατὰ τὰ Πιτάκια, μπορεῖ νὰ προσεγγισθεῖ μὲ βαθμοὺς συνειδητῆς δοκιμασίας. Οἱ βαθμοὶ αὐτοὶ τιλοφοροῦνται οἱ τέσσερες δρόμοι καὶ οἱ τέσσερες καρποί. Οἱ καρποὶ ἦσαν στιγμῆς ἡδονῆς ἀπὸ τὴ συνείδηση ἢ αἴσθησις τῆς ἐπιτυχίας καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ ζενιθ κάθε δρόμου. Οἱ δρόμοι ἐκαλοῦντο: ὁ δρόμος ἐκείνου ποὺ φθάνει στὸ ποτάμι, ἐκείνου ποὺ γυρίζει μιὰ φορὰ (δηλαδή ποὺ ἦταν στὸ προτελευταῖο στάδιο τῆς ζωῆς του), ἐκείνου ποὺ δὲν γυρίζει πίσω ποτὲ καὶ τοῦ ἀραχάτ. Συνίστατο σὲ μιὰ προοδευτικὴ ἐξάγνισις τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιᾶς ἀπ' ὅλα τὰ ἐγκόσμια, ὑπερκόσμια, αἰσθησιακὰ ἢ ἕξενικά ἰδανικὰ καὶ τὴν πλήρη ἀντικατάστασίν των ἀπὸ μιὰ συνείδηση καθαρῆς ἐνοράσεως στὴ φυσικὴ ἐξέλιξη ὅλων τῶν πραγμάτων, βασιζομένη πάνω στὴν

ἀφιλοκέρδεια καὶ τὴν καλωσύνη. Θὰ ποῦμε περισσότερα γι' αὐτὴ τὴν κατάστασι τοῦ νοῦ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Ἀνεπιθύμητα ἰδανικὰ ἦσαν διάφορες κατηγορίαι ἀπὸ εἶδη ἐπιθυμιῶν, τρόπους μολύνσεως ἢ διαφθορᾶς, τρόπους δουλείας κ.λ. Ἐπιθυμητὸ ἰδανικὸ ἦταν, καθὼς εἴπαμε, θετικῶς μὲν ἀραχάττα ἢ ὕψιστος δρόμος καὶ ἀπόλαυσις, ἀρνητικῶς δὲ ἡ χειραφέτησις καὶ ἡ νιββάνα (σανκριτιστὶ νιρβάνα).

Γύρω ἀπ' τὸν ὀρισμὸ νιββάνα ἔχουν μαζευθεῖ ἕνα σωρὸ συγκεχυμένες ἰδέαι. «Τώρα τὸ νιββάνα», λέγει ἡ Ἐπιτομὴ τῆς Φιλοσοφίας, «ποὺ θεωρεῖται ὅτι δὲν ἀφορᾷ τὰ πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, πραγματοποιεῖται μὲ τὴν γνώση τῶν τεσσάρων δρόμων καὶ εἶνε ὁ σκοπὸς αὐτῶν καὶ τῶν καρπῶν των. Ὀνομάζεται νιββάνα γιὰτι εἶνε ἕνας ἀποχωρισμὸς (νι-βα) ἀπὸ κείνη τὴν ἐπιθυμίαν ποὺ ὀνομάζεται «βάνα». Ἀλλὰ ὅπως δείχνει αὐτὴ ἡ παράγραφος κάθε μεσαιωνικῆ ἐτυμολογία στὴν Ἀνατολή καὶ στὴ Δύση εἶνε ἐξηγητικὴ. Δηλαδή, ἡ κατασκευὴ μιᾶς λέξεως ἀναγκάζεται νὰ δείξει ὅχι μιὰ πρωτόγονη σημασία ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ κατήντησε νὰ σημαίνει, στὴν παράδοσι ποὺ ἀκολούθησε ὁ σχολιαστής. Εὐτυχῶς ἔχομε στὰ Πιτάκια παραδείγματα τῆς πιὸ ἀρχαίας καὶ κυριολεκτικῆς σημασίας τῆς λέξεως ποὺ ἀλάνθαστα δείχνει ὅτι τὸ νιββάνα δὲν ἐσήμαινε ἀποχωρισμὸ ἢ ἀναχώρησι, παρὰ ἔξοδο, ἐκπνοὴ ἢ «ἐκλειψη» σὰν μιὰ φωτιὰ ποὺ σβύνει.

Στις πολλαπλές παρομοιώσεις και παραβολές στους διαλόγους του Βούδα συχνά χρησιμοποιούνται αἱ λέξεις προσάναμμα και ανάβω και σβύνω (νιββαγιάτι-νιββαπέτι). Μιά τέτοια παρομοίωσις ἐφαρμόζεται π.χ. στις τρεῖς κύριες πηγές τῶν ἐπιθυμιῶν πού δὲν ξαναγεννιοῦνται, δηλαδή τῆς ἀπληστίας, τοῦ μίσους και τῆς πλάνης, ἰδιαίτε-
 ρως τῆς πρώτης. Τὸ ἄτομο και ὁ κόσμος ἀπεικονίζον-
 ται ὅτι ἔχουν πιάσει φωτιά μ' αὐτὲς τὶς ἐπιθυμίες και ἡ
 ἀναγεννημένη κατάσταση ἐνὸς πού βρῖσκεται στους τέσ-
 σερις δρόμους εἶνε μιὰ λειτουργία γιὰ τὸ σβύσιμο τῆς
 φωτιάς και ἡ κατάσταση τοῦ ἀραχάτ εἶνε σάν μιὰ σβυ-
 σμένη φωτιά και «δροσιά» (σιτι-μπαβα). Ἴδου μερικὰ πα-
 ραδείγματα: Ὁ μαθητῆς Ἀνάντα βρῖσκει ἕναν ἄλλον, τὸν
 Βανγίζα, πού νοιώθει ἕνα πάθος νὰ τοῦ καίει τὶς σκέψεις:

«Καίνε οἱ αἰσθήσεις μου, ὁ νοῦς μου φλέγεται!
 Ὡ εὐλογημένη Γκοτάμα, συμπόνεσε,
 πὲς νὰ σβύση (νιββα-πανα)... (1).

Στὴν «ἀνάφλεξη», μιὰ ὁμιλία πού ἔκανε ὁ Βού-
 δας στὸ Γάγια Χέντ (2), αἱ αἰσθήσεις και οἱ σκοποὶ
 των ἀπεικονίζονται σάν νὰ καίουν ἀπὸ σαρκική ἐπι-
 θυμία, ἔχθρα και πλάνη, ἂν και ἡ ἀντίθετη καταστά-
 σις, τοῦ Ἀραχάτ, δὲν περιγράφεται σάν μιὰ λειτουργία
 σβυσμένης φωτιάς.

(1) Σαμυγιοῦττα-Νικάγια, I.
 (2) Βινάγια, I, 134.

Σ' ἕνα ὁμῶς ἀπ' τὰ μικρότερα ποιήματα τῶν ἀδελ-
 φῶν καλογραιῶν ἔχομε τὸ πιὸ καλὸ ταίριασμα τοῦ ἰδα-
 νικοῦ μὲ τὸ σβύσιμο τῆς φλόγας:—

Μ' ἄροτρα καλλιεργῶντας τοὺς ἀγρούς, μὲ σπόρο σπαρμένο
 στους κόλπους τῆς γῆς, οἱ ἄνθρωποι ἀποκτοῦν συγκομιδή,
 ἀπολαβαίνουν τὰ κέρδη των και τρέφουν γυναῖκα και παιδί.
 Γιατί ἐγώ, πού ἡ ζωὴ μου εἶνε ἀγνή, πού κυττάζω
 νὰ κάμω τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου,
 πού δὲν εἶμαι οὔτε κωθρὴ, οὔτε περήφανη,
 δὲ μπορῶ νὰ φθάσω στὴ μακαριότητα τοῦ Νιββάνα;

Μιὰ μέρα, πλένοντας τὰ πόδια μου, κάθομαι και κυττάζω
 τὸ νερὸ πού τρέχει κάτω στὴν πλαγιά.
 Τότε ἐχαλιναγώγησα τὴν καρδιά μου,
 καθὼς δαμάζουν ἕνα ἄλογο εὐγενικῆς γάτας.
 Ἐπειτα πηγαίνω στὸ κελλί μου, παίρνω τὸ λυχνάρι μου,
 και καθισμένη στὸ στρώμα μου κυττάζω τὴ φλόγα.
 Πιάνω τὸτσιμπίδι και τραβῶ τὸ φτυλί κάτω ἴσα
 μέσα στὸ λάδι...
 Ὡ! Τὸ Νιββάνα τοῦ μικροῦ λυχναριοῦ!
 Ἡ χειραφέτησις χαράζει! Ἡ καρδιά μου εἶνε ἐλεύθερη! (3).

Ἐπῆρχε και ὑπάρχει γιὰ τοὺς Βουδιστὰς γοητεία
 και εἴγος στὸν ὄρο νιββάνα πού μόνο μποροῦμε ἐμεῖς
 νὰ νοιώσωμε στις λέξεις πού εἶνε σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους
 ἐνωμένες μαζί μ' αὐτὸ τὸν ὄρο και πού εἶνε σχεδὸν ὅμοια
 ἀρνητικὲς—χειραφέτησις, ἀπελευθέρωσις ἢ ἐλευθερία.

(3) Ψαλμοὶ τῶν ἀδελφῶν (καλογραιῶν), 72.

Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει νεκρική κωδωνοκρουσία στὴ λέξη, ἀλλὰ προαίσθησις εὐδαιμονίας.

«Δὲν ὑπάρχει φωτιά σὰν τὸ πάθος τῆς ἀπληστίας, οὔτε τὸ πιὸ ἄτυχο ρίξιμο τῶν κύβων δὲ φθάνει τὸ μίσος. Κανένα κακὸ δὲ φθάνει αὐτὰ πού κάνουν τὸ ἐγὼ⁽¹⁾, οὔτε ὑπάρχει μακαριότης μεγαλύτερη ἀπ' τὴν εἰρήνη. Ἡ γνώσις αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἔτσι ὅπως πράγματι εἶνε. Αὐτὸ εἶνε τὸ νιββάνα, κορῶνα τῆς εὐτυχίας.»⁽²⁾

Φαίνεται ὅτι ἐκ παραδόσεως στὴν ἐποχὴ τοῦ Βούδα μνημονεύεται πάντα στὸ τέλος τὸ νιββάνα ὡς ὑψίστη εὐτυχία. Σ' ἓνα σοῦττα μιὰ στροφή ὅμοια μ' ἐκείνη πού γράψαμε πιὸ πάνω εἶνε σὰν ἓνα εἶδος μυστικοπαθοῦς ἄσματος ἢ ἐξορκισμοῦ.

Παριστάνεται ὁ Βούδας ὅτι συνομιλεῖ μὲ τὸν Μαγανδίγια, ἓνα ἐρημίτη, πού τὸν κατηγορεῖ ὅτι διδάσκει ἐπαναστατικὰ δόγματα. Ὁ Βούδας λέγει τοὺς στίχους:

Ἡ ὑγεία εἶνε τὸ ὑψιστον ἀπόκτημα,
νιββάνα εἶνε ἡ ὑψίστη μακαριότης.
Κι' ἀπ' ὄλους τοὺς δρόμους ὁ Ὀκταπλοῦς
ὁδηγεῖ στὴν ἀθάνατη ἀσφάλεια⁽³⁾.

Ἁ Μαγανδίγια ἀναφωνεῖ: «Πόσο εἶνε παρᾶξενο καὶ θαυμαστὸ πού μπορεῖς καὶ λὲς ἔτσι ἀρμονικὰ αὐτὴ τῆ

(1) Κατὰ λέξιν «τὰ χάνδα»

(2) Δαμμαπάδα, 202, 203

(3) Γιατάκα, τόμ. I, 84.

στροφή! Ἁκουσα καὶ τοὺς δασκάλους μου καὶ τοὺς δασκάλους τῶν δασκάλων μου πού κι' αὐτοὶ ἔτσι τὰ λέγανε.»—«Τί λοιπόν, Μαγανδίγια, εἶνε ἐκείνη ἡ ὑγεία, τί εἶνε ἐκεῖνο τὸ νιββάνα;» Ὁ Μαγανδίγια χαϊδεύει τὰ μέλη του καὶ λέγει: «Νά, αὐτό, Κύριε, εἶνε ὑγεία, αὐτὸ εἶνε νιββάνα, διότι εἶμαι ὑγιής καὶ πρὸς τὸ παρὸν καλὰ καὶ τίποτε δὲ μὲ στενοχωρεῖ».

Φαίνεται ὅτι ὅταν τὰ βιβλία τῆς Πάλι πρωτογράφηκαν, τὸ νιββάνα ἦταν μιὰ λέξη πού θὰ σήμαινε κυριολεκτικῶς φύσημα ἢ σβύσιμο φλόγας καὶ συνάμα θὰ ἐσήμαινε συμβολικῶς τὴ χαριτωμένη γαλήνη ἢ συνειδητὴ εὐχαρίστηση πού συνοδεύει τὴν ὑγεία τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος. Καὶ εἶνε εὐκολώτατο, ἀρκεῖ μόνο νὰ παύσωμε νὰ «σκεπτόμεθα γιὰ κάτι τι ἄλλο», δηλαδή, τὸ μῦθο ὅτι τὸ σβύσιμο ἐννοεῖ τὸ σβύσιμο τῆς ζωῆς καὶ ὄχι τάχα τὸ σβύσιμο μιᾶς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀρρώστειας πού καίει σὰν φωτιά καὶ μᾶς λυώνει σὰν πυρετός, «Ἀποφεύγων αὐτὰ τὰ δύο ἄκρα ὁ Ταθαγάτα ἀπέκτησε γνώσεις τοῦ μεσαίου δρόμου πού εἶνε ὁ δημιουργὸς τῆς ὀπτασίας καὶ ὁ δημιουργὸς τῶν γνώσεων πού φέρει πρὸς τὴν ἡρεμία, πρὸς τὴν ἐνόραση, πρὸς τὸν διαφωτισμό, πρὸς τὸ νιββάνα»⁽¹⁾. Συχνὰ στὰ Πιτάκια ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἐκφράσει ὀλόκληρη σειρὰ ἰδανικῶν καταστάσεων τοῦ πνεύματος, π.χ. «τοῦτο εἶνε καλὸ, τοῦτο εἶνε ἐξαιρετο, δηλαδή, ὁ κατευνασμός ὄλων τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Κάρμα, ἢ ἀπάρησις ὄλων τῶν βάσεων (ἀναγεννήσεως),

(1) Σαμγιοῦττα-Νικάγια, 420 f.

ἡ καταστροφή τῆς ἐπιθυμίας, ἀπάθεια, θάνατος, νιββάνα». Πάλιν: «Γιατί ὁ Εὐλογημένος δὲν ἐδήλωσεν ἂν ὁ ἅγιος (Ταθαγάτα) ὑπάρχει μετὰ θάνατον; Διότι, ἀδελφέ μου, αὐτὸ δὲν εἶνε ἀναγκαῖον ζήτημα γιὰ τὴ σωτηρία, οὔτε γιὰ κείνο πού ἀφορᾷ τὴν ἀγία ζωή, οὔτε γιὰ τὴν ἀποστροφή τοῦ κόσμου, οὔτε γιὰ τὴν κατάπαυση τῶν παθῶν, οὔτε γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ, οὔτε γιὰ τὴ γαλήνη, οὔτε γιὰ τὴν ἐνόραση, οὔτε γιὰ τὴ διαφώτιση, οὔτε γιὰ τὸ νιββάνα». — «Τί λοιπὸν κήρυξε ὁ εὐλογημένος;» «Ἐκεῖνο πού δημιουργεῖ ὅλα αὐτὰ τὰ πράματα, δηλαδή: Τοῦτο εἶνε τὸ Κακό (δοῦκκα)! Αὐτὴ εἶνε ἡ αἰτία τοῦ Κακοῦ, αὐτὴ εἶνε ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὸ κακό! Αὐτὸς εἶνε ὁ δρόμος πού φέρνει στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὸ Κακό!»⁽¹⁾

Ἄν ρωτήσῃ κανεὶς: Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν κανένας θετικώτερος ὀρισμὸς στὰ Πιτάκια γιὰ τὸ νιββάνα; ἢ ἀπάντησις εἶνε: βέβαια τὸ νιββάνα ἐξηγεῖται ὡς συνώνυμο τῆς πειθαρχίας (βινάγια) καὶ τῆς καταστροφῆς (κάγια) τοῦ ράγα (πάθος, σαρκικὴ ἐπιθυμία), δόσα (μῖσος, θυμὸς) καὶ μόχα (πλάνη, σφάλμα, νωθρότης) πού ὀνομάζονται «φωτιῆς» καὶ πάλι γιὰ τὸ ἀσάβα (φιληδονία, πάθος γιὰ γέννηση ἢ ἀναγέννηση, ἀμάθεια). Αὐτὲς εἶνε ἀπαντήσεις στὶς κατηγορηματικὰ ἐρωτήσεις: «Τί εἶνε νιββάνα;» «Τί εἶνε συνώνυμό του;» Σ' ἄλλο μέρος λέγεται: «ἢ διακοπὴ τῆς γενέσεως εἶνε τὸ νιββάνα». Σ' ἄλλο μέρος πάλι τὸ νιββάνα σημαίνει τὴν ἀπόκτηση καὶ γνώση τῆς Ἀλήθειας. «Εἶνε μιὰ πόλις τῶν συνόρων» — ὁ Βούδας ἐξηγεῖ τὸ γεγο-

νὸς ὅτι οἱ δρόμοι γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐνόραση δὲν εἶνε ἕνας ἀλλὰ πολλοὶ — «πού ἔχει τοίχους καὶ πόλεις καὶ πύλες μ' ἕνα σοφὸ καὶ συνετὸ θυρωρὸ πού ἐμποδίζει τοὺς ξένους καὶ καλωσορίζει τοὺς φίλους. Ἀπ' τὴν Ἀνατολὴ ἔρχονται δυὸ ἀγγελιοφόροι πού ζητοῦν τὸν κύριο τῆς πόλεως. Τὸν βρίσκουν στὸ σταυροδρόμι καὶ τοῦ παραδίδουν τὸ ἄγγελμα τῆς ἀλήθειας, ἀναχωροῦν... κι' ἄλλοι δυὸ ἀγγελιοφόροι ἔρχονται ἀπὸ τὴ Δύση κι' ἄλλοι ἀπ' τὸν Βορρᾶ... σᾶς ἔδωσα μιὰ παραβολὴ... καὶ ἴδου ἡ σημασία της. Ἡ πόλις εἶνε τοῦτο τὸ σῶμα· αἱ πύλες εἶνε αἱ αἰσθήσεις, ὁ θυρωρὸς εἶνε ἡ συνείδησις· ὁ ἀγγελιοφόρος εἶνε ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἐνόρασις, ὁ κύριος εἶνε ὁ νοῦς· τὸ ἄγγελμα τῆς ἀλήθειας εἶνε τὸ νιββάνα...»⁽¹⁾. Αὐτὴ εἶνε ἡ ὑψίστη ἀριανὴ ἐνόρασις, ἥτοι γνώσις πῶς νὰ καταστρέψωμε κάθε κακό (Δούκκα). Ἡ ἀπελευθέρωσις θεμελιωμένη πάνω στὴν ἀλήθεια εἶνε σταθερὴ καὶ ἀσφαλὴς. Διότι ἐκεῖνο πού δὲν εἶνε γνήσιο εἶνε ψέμα, κ' ἐκεῖνο πού εἶνε γνήσιο εἶνε ἀληθινὸ, ἥτοι νιββάνα... διότι αὐτὴ εἶνε ἡ ὑπέρατη ἀριανὴ ἀλήθεια, τὸ γνήσιο νιββάνα». Ἴδου καὶ ἄλλα συνώνυμα τοῦ νιββάνα στὰ Πιτάκια: — ἀμάτα, ἢ ἀμβροσία ἢ ἀθανασία· ἀχάντα, τὸ ἀπειρον· ἀκουτοβάγια, ἢ ἀσφάλεια, κατὰ λέξιν ὅπου δὲν ὑπάρχει φόβος. Ὅλες αὐτὲς αἱ ἔννοιες μαζί πού καλύπτονται ἀπ' τὴ λέξη νιββάνα ἀποτελοῦν τὴ βουδιστικὴ στάση πρὸς τὸ τέραμα τοῦ Δάμματος της, πού ἡ Δύση ἐπροτίμησε νὰ τὴ θεωρήσῃ ἀπαισιόδοξη καὶ δὲν ἔδειξε γι' αὐτὴ καμμιά συμπάθεια. Ἡ

⁽¹⁾ Σαμνιούττα-Νικάγια, II, 223.

⁽¹⁾ Σαμνιούττα-Νικάγια, IV, 195.

ὑπέροτατη βλέψις συγκεντρώνεται σὲ μιὰ ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ ἀγνότῃτα σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ μὲ τὴν ὁποία συνδέεται ἡ χαρούμενη βεβαιότης ὅτι ὁ θάνατος ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ταχτικὴ πορεία του δὲν θ' ἄνε πιά αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ σκαλοπάτι γιὰ νέα ζωὴ πουθενὰ καὶ ποτέ. Γιὰ τὸν ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων ποὺ πιστεύουν ὅτι ἡ μοναδικὴ λύσις ποὺ ἀξίζει νάχουν εἶνε ἡ αἰωνία ζωὴ τῆς ψυχῆς σὲ οὐράνιες σφαῖρες, τὸ βουδιστικὸ ἰδεῶδες παρουσιάζεται χωρὶς ἐλπίδα. Γιὰ τὸν Βουδιστὴ τὸ ἄτομο καὶ σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ βρίσκεται στὴν αἰωνιότητα καὶ προτοῦ γεννηθεῖ καὶ ἔτσι θὰ ἐξακολουθήσει ὅταν γεννηθεῖ, ἐκτὸς ἐὰν κάποτε βρεῖ τὸν τρόπο νὰ διακόψει τὰ αἴτια τῆς ἀναγεννήσεως. Δὲν ἔχει τίποτε τὸ ἄχαρο, καμμιά ἀελπισία ὁ θάνατος καὶ τὰ μετὰ θάνατον γιὰ κάθε εἰλικρινῶς καλὸ Βουδιστὴ. Ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴν τελειότητα καὶ τὴν καμπὴ τῆς ζωῆς πρὸς μιὰ ἀπέραντη ἀποδημία ἔρχεται σ' ὁποιαδήποτε στιγμή σὲ πολὺ λίγους, καὶ σ' αὐτοὺς μόνον ὅταν ἡ ἐξέλιξις των φθάσει στὴν ὠριμότητα. Τότε ἐπέρχεται μιὰ μεταβολὴ στὰ ἰδεώδη των καὶ τὰ πράματα ποὺ τοὺς εὐχαριστοῦσαν στὸ παρελθὸν δὲν τοὺς εὐχαριστοῦν πιά.

Στὰ παλιὰ χρονικὰ τῶν ἁγίων τοῦ Βουδισμού ποὺ διαβάζομε στὸ βιβλίον τῶν Γάτα ἢ ψαλμῶν ἐκφράζεται μὲ καταφανῆ εὐχαρίστησις ἢ πεποίθησις ὅτι ἀπαλαχθῆκαν ἀπὸ κάποιο πρᾶμα: Ἄπο κάτι ποὺ τὸ ἠσθάνοντο ὡς κυρίως κακόν (Δούκκα), τὴν τριαδικὴ ἐπιθυμία «ἀπληστία, μῖσος καὶ πλάνη», τὴν συνέχιση τῆς γενέσεως (ἀναγέννησιν ἢ ἐπιστροφὴν στὴ ζωὴ) ἢ δεσμὰ διαφόρων εἰδῶν.

Αὐτὴ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπεικονίζεται διανοητικῶς ὡς φῶς, συνειδήσις, ἀλήθεια, γνώσις ἢ ὑπερτάτη σωτηρία. Αἰσθηματικῶς ὡς εὐτυχία, γαλήνη, ἀπάθεια, εὐχαρίστησις, εἰρήνη, ἀσφάλεια· βουλητικῶς ὡς ἐλευθερία, ἐγκράτεια, ὑψίστη εὐμάρεια, ἁγία συναδέλφωσις.

Σὲ λίγο θὰ ἐξετάσωμε τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀληθινοῦ ὡς ἰδεώδους, ἀλλὰ πρέπει μὲ συντομία νὰ ἐξετάσωμε αὐτὸ τὸ μεταφυσικὸ νιββᾶνα. Ἄς ρίξομε ἄλλη μιὰ ματιὰ στοὺς στίχους τῶν ἁγίων καὶ στὰ ἄλλα ποὺ εἶνε ἐπίσης παλαιότερα συλλογὴ, τὰ σούττα-νιπάτα. Οἱ ἀδελφοὶ καὶ αἱ ἀδελφές καταφανῶς δὲν περιμένουν μιὰ εὐδαιμονία, διαφορητικὴ, ὑψηλότερη ἀπὸ κείνη ποὺ τώρα ἀπολαμβάνουν. Κερδίσανε ἡ ἀπόλαυσις εἶνε δική των, βαδίζουν ἀνάμεσα στ' ἀποτελέσματά των. Ἐτσι λέγει ἓνας ἀδελφός:—

Οἱ παράγοντες τῆς ζωῆς μου καλὰ κατανοηθέντες
ζοῦν γιὰ λίγο μὲ τὴ χωρισμένη ρίζα.

Ἡ λύπη ἔσβυσε! Βοήκα ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσα:
τὴν ἀγνότῃτα ἀπ' τὸ τετραπλὸ δηλητηριασμένο μόλυσμα.

Καὶ μιὰ ἀδελφὴ λέγει:—

Ἐννοιῶσα τὸ νιββᾶνα κέρριξα μιὰ ματιὰ
στὸν καθρέπτη τοῦ ἁγίου Κανόνος.

Κ' ἐγὼ ἀκόμα θεραπεύτηκα ἀπ' τὴ πληγὴ μου.

Ξελαφρώθηκα ἀπ' τὸ βάρος,

ἔκανα τὸ καθῆκον μου, ἡ ψυχὴ μου τελείως ἐλευθερώθηκε.

Κ' ἓνας ἄλλος λέγει:—

«Ἀληθινὴ εὐτυχία ἀνήκει σ' ἐκείνους,

ποὺ ἐλευθερώθηκαν ἀπ' τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὶς ἀμφιβολίας,
ψύχραιμοι καὶ ἤσυχτοι καταστεύσαν τὴν ἐπιθυμίαν.»

Νταίβιτς, Βουδισμός

Κι' ἀκόμα ἓνας ἄλλος λέγει:—

«Όλες μου αἱ λύπες κομματιάστηκαν, ξερριζώθηκαν καὶ τέ-
ωστε τώρα μπορῶ νὰ φθάσω καὶ νὰ καταλάβω [λειώσαν,
τὴ βάση στὴν ὁποία αἱ δυστυχίες μου ἦταν μαζεμένες.»

«Τὸ αἴτιο τῆς ἐπιθυμίας κατέπαυσε.

Δὲν περπάτησα, δὲν ἄγγισα τὸ τέλος τοῦ κακοῦ,
τὸν ὀκταπλὸ δρόμο; ὦ! ἀλλὰ εἶνε ἀπὸ πολὺν καιρὸ
ποὺ περιπλανήθηκα κάτω ὅλο τὸ διάστημα...
μὴ ξέροντας πῶς καὶ τί τὰ πράγματα ἦσαν πραγματικά,
καὶ μὴ βρίσκοντας ποτὲ ἐκεῖνο ποὺ χρειαζόμουν ἔπασχα.
Ἄλλὰ τώρα τὰ μάτια μου εἶδαν τὸν Εὐλόγημένο,
καὶ τώρα γνωρίζω ὅτι αὐτὸς ὁ ζωντανὸς σκελετός,
ποὺ εἶνε ὁ τελευταῖος καὶ ὁ ἀτέλειωτος κύκλος
γεννήσεων, θρυμματίστηκε: δὲν θὰ ὑπάρξουν πιά Παγιαπάτι!»

Μπορεῖ, ὅπως εἶπα κι' ἄλλοῦ, ὅταν μ' αὐτὸ τὸν
τρόπο ξυμνοῦν τὴν πολλαπλῆ ἐπιτυχία των νὰ ὑπο-
νοοῦν κάποια κατάσταση ποὺ ἦταν ἀκατανόητη στὴ σκέ-
ψη, ποὺ γλῶσσα δὲν μποροῦσε νὰ ἐκφράσει, μιὰ κατά-
σταση ποὺ δὲν ὑπῆρχε οὔτε στὸ χῶρο οὔτε στὸ χρόνο. Ἄν
εἶνε ἔτσι, ἡ κοινὴ των σιωπῆ δὲν εἶνε παρὰ ἐκπληκτικὴ—
τουλάχιστον σ' ἐμᾶς ποὺ ὄχι μόνο ποτὲ δὲν διδαχθήκαμε
ὅτι τὸ νὰ ἐπιθυμοῦμε μεταφυσικὴ εὐδαιμονία εἶνε σφάλμα
ἀλλὰ καὶ ὑποκινηθήκαμε νὰ τὸ κάνουμε. Μπορεῖ νὰ συμ-
βαίνει μ' αὐτοὺς ὅπως καὶ μ' ἓνα ποὺ φθάνει στὸ σπῆτι
του ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς κόπους καὶ κινδύνους καὶ χαί-
ρει γι' αὐτὸ αὐτὴ τὴν ἡμέρα διτιδήποτε κι' ἂν πρόκειται
νὰ συμβεῖ τὴν ἐπομένη. Βγῆκαν ἀπ' τὴν ἀτέλειωτη δίνη
σὲ κάτι τι θαυμαστὸ ποὺ εἶνε τώρα ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν

λόγια ποὺ μποροῦν νὰ περιγράψουν τὴν μετέπειτα ζωὴ·
κ' ἔτσι ἐνῶ ἀναπαυόμεθα ψάλλομε. Ἔτσι λέγει ἡ ἀδελφὴ
Μίττα:—

«Ἀρκετὰ γιὰ μένα. Δὲ θέλω οὐρανὸ μὲ θεούς!
Τὰ κεντήματα καὶ τοὺς πόνους τῆς καρδιάς
κατῶρθωσα νὰ τ' ἀπομακρύνω.»

Αὐτὰ τὰ αἰσθήματα, βέβαια μόνον ὡς πρὸς τὸ πα-
ρελθὸν καὶ τὸ παρὸν, δὲν ἀποκαλύπτουν τίποτε γιὰ τὸ
μέλλον. Θὰ μποροῦσαν νὰ ὀνομασθοῦν ἢ ποιήσις τῆς
ἀγνοίας, ἂν δὲν ἦταν τελείως προσηλωμένα σ' ἓνα κύκλο
ὀρισμένων γνώσεων ἢ συναισθημάτων θετικῆς καὶ ὄχι
ἀρνητικῆς φύσεως. Ἡ ζωὴ ἐθεωρεῖτο ἀπ' τὸν Βουδιστὴ
ὅτι ἦταν οὐσιαστικῶς καὶ ἀπαραιτήτως μιὰ λειτουργία
ἀντηρώσεως καὶ πτώσεως, ἀναπτύξεως καὶ παρακμῆς, ὥστε
γιὰ νὰ τὴν ὀνομάσωμε τελείως εὐδαιμονη καὶ αἰωνία ἦταν
μιὰ ἀντίρρηση τοῦ πιὸ θεμελιώδους εἶδους. Ἄν λοιπὸν
ἢ εὐτυχῆς διαβεβαίωσις καὶ ἢ εὐχαρίστησις ποὺ ἐψάλλ-
λοντο στὶς παλιὲς αὐτὲς ἀπαγγελίες περιεῖχαν—καὶ ἀπὸ
ὅσα γνωρίζομε περιεῖχαν—γιὰ τὸ νιββᾶνα, τὴν ἰδέα ὅτι
ἦταν κάτι ποὺ θὰ συνέβαινε στὸν τελικὸ θάνατο, τότε
δύο τουλάχιστον ἔννοιες θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν γι' αὐτὸ
εἶτε 1) ὅτι τὴν ψυχὴ (αττα) δὲν τὴν ἤρνοῦντο καθολο-
κληρίαν παρὰ τὴν παρεδέχοντο ἀνακατωμένη μὲ τὸ πνεῦμα
ἢ τὸ σῶμα (στὰ 5 χάνδα) ἢ 2) ὅτι ἡ ζωὴ, ὅπωςδὴποτε
καὶ ἂν τὴν ἐννοοῦμε, δὲν ἐξαντελεῖ τὴν ὑπαρξήν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ δεύτερη παραδοχὴ—μιὰ ἀντίλη-
ψις ὑπάρξεως χωρὶς κανένα ἰδιαίτερο σύμβολο ζωῆς—

δὲν θὰ ἦταν παράδοξο γιὰ τὴν Ἰνδικὴ διάνοια. Στὴ δική μας διπλῆ λογικὴ διαίρεση τοῦ «εἶνε» «δὲν εἶνε» αὐτὴ ἢ διάνοια λογαριάζει ἀκόμα δυὸ παραλλαγές «καὶ τὰ δυὸ εἶνε καὶ δὲν εἶνε» «οὔτε τὸ ἓνα εἶνε οὔτε τὸ ἄλλο», ὥστε ὁ Ἴνδὸς φυλάττει τὸ δικαίωμα ν' ἀντιληφθεῖ ὅσο τὸ δυνατὸν λογικὰ ἐκεῖνα ποῦ δὲν εἶνε οὔτε ζωὴ οὔτε θάνατος οὔτε συνείδησις οὔτε ἀσυνειδησία. Ὅπως καὶ ἂν εἶνε δὲν συνήνητσα καμμιά ἰδέα σὰν «ὑπαρξὴ ἀλλὰ ὄχι ζωὴ» στὰ βουδιστικὰ δόγματα, ἐπὶ πλέον ἂν μιὰ τέτοια ἔννοια ἐνυπάρχει στὸ νιββάνα εἶνε ἀρκετὰ φανερὸ ὅτι οἱ ἅγιες βλέψεις δὲν μπορούσαν νὰ αἰσθανθοῦν ἢ νὰ προεῖπον γι' αὐτὸ κάτι τι εὐχάριστο ἢ τὸ ἀντίθετο. Δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρχει ἐνθουσιασμός γιὰ ἓνα τόσο ἄδειο πεδίο ὀπτασίας. Τέτοιες ἀπόψεις γιὰ τὸ νιββάνα κλίνουν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ πλατωνικὸ ἢ ἄλλο ψυχοκρατικὸ μυστικισμὸ ἢ σὲ μιὰ ἀθανασία ἰδεῶν ἀσύλληπτη ἀπ' τὸ νοῦ ἢ μιὰ ἀφηρημένη ἀπόλυτη ὑπαρξὴ χωρὶς καμμιά ἰδέα χώρου καὶ χρόνου, σὰν νὰ ποῦμε μιὰ ἔννοια ἐλευθέρως κινήσεως.

Ἡ ἄλλη ἢ 1) ἀποψις εἶνε ἡ ἀποψις τῶν συστημάτων τῶν Σάνκχα καὶ τῶν Γιόγα. Σ' αὐτὰ ὅμως τὸ ἀτομικὸ ὑπερφυσικὸ ἐγὼ ἐπιβεβαιώνεται καθαρὰ. Γιατὶ ὁ Βούδας ξεχώρισε ἀπ' αὐτοὺς περιοριζόμενος μόνο σὲ ἀρνητικὲς δηλώσεις περὶ ψυχῆς.

Στὰ Πιτάκια ὁ Βούδας φέρεται ὅτι ἐξέθεσε περὶ αὐτοῦ τὰ ἐξῆς μόνον: 1) ὅτι στὸν θάνατό του ὁ τέλειος ἅγιος σβύνει σὰν τὴ φλόγα μιᾶς φωτιᾶς, γιὰ τὴν ὁποία κανεὶς δὲν μπορούσε νὰ πεῖ ἂν πῆγε ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, 2) ὅτι

οἱ μηδενιστὰὶ ποῦ διδάσκανε τὴν καταστροφὴ τῆς ψυχῆς ὅταν ἐπήρχετο ὁ θάνατος ἔσφαλλαν ὅπως κ' ἐκεῖνοι ποῦ πίστευαν στὴν αἰωνιότητα καὶ ποῦ δίδασκαν τὴ συνεχῆ ὑπαρξὴ τῆς (ἔσφαλλαν κατὰ τοῦτο ὅτι συζητοῦσαν γιὰ κάποιον μυθικὸ ἀντικείμενο), 3) ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα δὲν ἦσαν συντελεστικά γιὰ μιὰ ἁγία ζωὴ οὔτε γιὰ ἀπόκτηση σοφίας οὔτε καὶ γιὰ τὸ νιββάνα. Πολλοὶ φιλόσοφοι δικαιολογοῦν τὴν ἀποψη ὅτι τὸ νιββάνα περιέχει ὄχι μόνο τὴ διαβεβαίωση μιᾶς παρουσίας σωτηρίας ἀλλὰ καὶ μιᾶς μετέπειτα ὑπάρξεως «οὔτε ψυχικῆς οὔτε σωματικῆς οὔτε ἐν χρόνῳ οὔτε ἐν χώρῳ» «κάτι ποῦ δὲν μπορούμε νὰ ἐκφράσωμε ἐδῶ στὴ γῆ». Ἡ Δύση κατανοεῖ ευκολώτερα αὐτὴ τὴν ἀποψη. Καλύτερο εἶνε νὰ παραθέσω μιὰ ἐπιστολὴ ἐνὸς εὐρωπαϊοῦ καθηγητοῦ, ἐρμηνευτοῦ τῆς Πάλι στὴ Βερμανία, τοῦ κ. Δυρουαζέλ, ποῦ ἐκθέτει τὶς διαφορὲς γνώμες ποῦ ὑπάρχουν ἐκεῖ:

«Ὁ λαὸς κατὰ τὸ πλεῖστον, ποῦ ὁ Βουδισμὸς του εἶνε πολὺ ἀνακατωμένος μετὰ Σαμανισμό, πιστεύει σὲ μιὰ μετέπειτα ζωὴ μετὰ τὸν θάνατο ἐν Ἀραχάτ. Οἱ σπουδασμένοι πιστοί, ἀπ' ἐτέρου, μπορεῖ νὰ διαιρεθοῦν σὲ τρεῖς μερίδες σχετικὰ μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ νιββάνα — 1) Τὸ νιββάνα εἶνε τελεία ἐξαφάνισις. Αὐτὸ μπορούμε ν' ἀποδείξωμε ἀπ' τὰ Πιτάκια. 2) Τὸ νιββάνα εἶνε μιὰ ἐνδοξὴ ζωὴ αἰωνίας εὐτυχίας. Αὐτὸ μπορούμε ν' ἀποδείξωμε ἀπ' τὰ Πιτάκια. 3) Τὸ νιββάνα εἶνε τὸ μυστήριον τοῦ Βουδισμοῦ καὶ κανεὶς δὲν ξέρει τί πραγματικῶς εἶνε. Ὁ Βούδας ποτὲ δὲν ἔκανε καμμιά ὄρισμένη δήλωσι γι' αὐτό. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τ' ἀποδείξωμε ἀπ' τὰ Πιτά-

κία. Ἡ τρίτη μερὶς εἶνε καὶ ἡ πιὸ πολυάριθμη, ἀλλὰ κλί-
νει νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τὴν πρώτην».

Αὕτῃ τῇ γνώμῃ ἀναμφιβόλως θὰ τὴν ἐξέφραζε δια-
φορετικὰ ἓνας Βουδιστῆς. Ὡστόσο ἐδῶ δὲ μᾶς ἐνδιαφέ-
ρει πιὰ αὐτὴ ἡ συζήτησις, ἔμεις προσπαθοῦμε νὰ ἐρευ-
νήσωμε τὰ ἀρχικὰ δόγματα καὶ τὴν ἐξέλιξίν των μαζὶ μετὰ
μιὰ ὀρισμένη σειρά παραδόσεων. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρευ-
νης μας εἶνε πρῶτα ἓνα ἰδιόρρυθμο ἰδεῶδες ἢ τέρμα
ζωῆς ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ μόνον μέσῳ μιᾶς διανοη-
τικῆς καὶ ἠθικῆς ἀσκήσεως, ἡ ὁποία ὑποσκάπτει τὶς πη-
γὰς κάθε ἀναγεννήσεως τῆς ζωῆς μετὰ θάνατον. Ἄρ-
νησις τῆς μετὰ θάνατον ὑπάρξεως ἑνὸς τελειοποιημένου
ὄντος. Τρίτον, μιὰ παράδοσις ποὺ ἀφήνει τοὺς ὀπαδοὺς
τῆς διηρημένους καὶ χωρὶς ὀρθόδοξο ἀποψη σ' αὐτὸ τὸ
σημεῖο, ὅχι ὅμως ἔνεκα τούτου καὶ διατεθειμένους εἶτε νὰ
θεωρήσουν τὸ δόγμα των ἀπαισιόδοξον ἢ νὰ ταλαντευ-
θοῦν στὴν πίστιν των. Γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες θρησκείας ἀμ-
φιβολία καὶ περιπλοκὴ σ' ἓνα τέτοιο ζήτημα θὰ ἦταν
ὀλεθρία, γιὰ τὴν θὰ ἐπέφερε καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἀποτελέσματα.
Μόνον ὁ Βουδισμὸς μετὰ τὴν μεγάλην του ἰδέαν γιὰ μιὰ πα-
ροῦσα, αἰωνία ζωὴ καὶ ἀναγέννησις καὶ μιὰ κυκλικὴ ἐξέ-
λιξις πρὸς τὴν ὀριμότητα μιᾶς αὐτομεταβαλλομένης ταύ-
τότητος, παραπέμπει τὸ ζήτημα τῆς φύσεως καὶ πεπω-
μένου τῆς ἀγιότητος στὴν ἀπομακρυσμένην του καὶ ἤρεμην
βουνοκορφῆν. Τὸ ἀραχάττα εἶνε τόσο σπάνιον γι' αὐτοὺς
ὅσο καὶ ἡ ἀγιωσύνη μετὰξὺ μας. Γιὰ τὴν μᾶζαν τοῦ κοινοῦ
καλοῦ λαοῦ ποὺ βαδίζει μετὰ τὴν ὑπομονὴν καὶ τὸ θάρρος
κάθε συνετοῦ θνητοῦ ἀπὸ στάδιον σὲ στάδιον μὴ ὀριμώ-

τητος μέσα ἀπ' τὶς χαρὰς καὶ λύπες ποὺ συνέβησαν καὶ
θὰ συμβοῦν τόσο συχνὰ, ὁ οὐρανὸς καὶ τὸ καθατήριον
πῦρ καὶ ἡ ἴδια γῆ περιμένουν τὸ μέλλον των. Τόση μιὰ
προσοδία φθάνει.

Γιὰ κείνους ποὺ ἀκοῦνε τὴ φωνὴ ἑνὸς ὑψίστου τέρ-
ματος στὶς καρδιὰς των, αἰσθάνθησαν τὸ ἀρχαῖον κήρυγμα
τοῦ Κακοῦ καὶ τὸ Τέλος τοῦ Κακοῦ νὰ κηρύττεται στὴ
διαπάλη καὶ στὸν πόθον μιᾶς θρησκευτικῆς ἀναγεννήσεως
καὶ ποὺ πιθανὸν αἰσθάνονται μιὰ ἀνησυχία γιὰ τὶς συν-
θῆκες ποὺ ὀριμάζουν καὶ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου ποὺ
τοὺς πιέζει—δὲν εἶνε δυνατὸν γιὰ μᾶς στὴ δική των πε-
ρίπτωση ἔτσι νὰ ξεχωρίσωμε ἐκεῖνο τὸ τέρμα ὀλωσδιό-
λου ἀπὸ κάθε σχέσιν μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀτομικῆς ὑπαρ-
ξεως ὥστε νὰ μπορέσωμε νὰ καταλάβωμε ἀπ' τὴν σιωπὴν
τοῦ Βούδα μιὰ ἐπιβεβαίωσιν αὐτῆς τῆς νεώτερης κρί-
σεως:—«Ὁ λόγος εὐσπλαχνικὰ παρεμβάλλει ἓνα ἀδια-
πέραστο πέπλον μετὰξὺ μας καὶ κάθε πραγματικότητος ποὺ
εἶνε ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴ φύσιν μας;»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ

ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΙΔΕΩΔΟΥΣ

Ο ΠΟΛΥΣ λαός δὲν εἶνε ἱκανὸς νὰ ὠφεληθεῖ ἀμέσως ἀπ' τὰ βαθιὰ ζητήματα ποὺ προορίζονται γιὰ τοὺς λίγους. Τὸ πλεῖστον τῆς Βουδιστικῆς διδασκαλίας τῶν Πιτακίων τῆς Πάλι περιέχει ἰδέες ποὺ δὲν εἶνε γιὰ οἰκογενειάρχας καὶ ἀνθρώπους ἀφωσιωμένους στὰ ἐγκόσμια. Οἱ ἐκλεκτοὶ ποὺ προσελκύοντο ἦσαν ἐκεῖνοι πού, ὅπως λέγει ἕνας χρονογράφος, ὠδηγοῦντο ἀπὸ τὴν ὠριμότητα τῆς πνευματικῆς των ἐξελιξέως. Γενικῶς γιὰ τοὺς Λαϊκοὺς ἡ Βουδιστικὴ διδασκαλία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι περιέχεται στὸ Σιγαλοβάδα Σουττάντα, δηλαδὴ τὸ μάθημα ποὺ δίδεται στὸ Σιγάλα, ἕναν εὐσεβῆ λαϊκὸ νέο.

Τὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ μικροῦ τόμου ἀφήνουν ἀκόμα λίγο μέρος γιὰ νὰ προσθέσωμε μερικὰ γιὰ τὴν ἄσκησι καὶ δοκιμασία στὴν ὁποία ὑπεβάλλετο ἡ ἐκλεκτὴ μειονότης τῶν πιστῶν. Θὰ δώσωμε μιὰ πολὺ σύντομη περίληψιν τῆς τριπλῆς ἀσκήσεως, στὴν ὁποία κατὰ τὸν Κανόνα ἦσαν μαζεμένα ἡ ζωὴ καὶ αἱ ἀσκήσεις ποὺ ἐθεωροῦντο αἱ πιὸ κατάλληλες γιὰ νὰ φέρουν τὸν μαθητὴ ἀκριβῶς ὡς τὸ τέρμα.

«Υπάρχουν τρεῖς βαθμοὶ ἐξασκήσεως: ποιοὶ εἶνε οἱ τρεῖς; ἡ ὑψηλότερη ἠθικὴ (σίλα, κυριολεκτικῶς συνήθεια, παράβαλλε τὴν ἑλληνικὴ λέξιν ἔθος), ἡ ὑψηλότερη συνείδησις, ἡ ὑψηλότερη ἐνόρασις (ἢ σοφία). Τί εἶνε ἡ ὑψηλότερη ἠθικὴ; Ὅταν ἕνας μαθητὴς ζεῖ κατὰ τὸν κώδικα πειθαρχίας καὶ σύμφωνα μὲ τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικῆς. Ὅταν βλέπει τὸν κίνδυνον σὲ μικρὰ παραπτώματα, ὅταν ἀφοῦ κατηχηθεῖ στὰ παραγγέλματα, τὰ ἐκτελεῖ.»

«Ποῖος εἶνε ὁ δεύτερος βαθμὸς; Ὅταν ἕνας μαθητὴς, μακρὰ ἀπὸ κάθε ἐπιθυμία, μακρὰ ἀπὸ κάθε κακὴ σκέψιν, μπαίνει καὶ μένει στὸ πρῶτο Γιάννα (ἐκστατικὴ μελέτη), ὅπου ἡ προσοχὴ καθοδηγεῖται καὶ συγκρατεῖται, ποὺ γεννᾶται στὴν ἀπομόνωση καὶ εἶνε γεμάτη ἀπὸ ζῆλον καὶ εὐχάριστη συγκίνηση· ὅταν κατόπιν μὲ τὴν παύσιν τῆς προσοχῆς τὴν ἀρχικὴ καὶ τὴν συγκρατημένην μπαίνει καὶ μένει στὸ δεύτερον Γιάννα, ποὺ εἶνε ἐσωτερικὴ ἠρεμία τοῦ πνεύματος, μὲ ἐγκράτεια καὶ ἀνεξαρτησία ἀπ' τὴ λειτουργίαν τῆς προσοχῆς, ποὺ γεννᾶται ἀπὸ προσήλωσιν γεμάτη ζέση καὶ εὐχάριστη συγκίνηση· ὅταν κατόπιν μὲ τὸ σβύσιμο τοῦ ζήλου μένει ἀδιάφορος καὶ μπαίνει καὶ μένει στὸ τρίτον Γιάννα παρατηρῶν καὶ αἰσθανόμενος στὸ σῶμα ἐκεῖνη τὴν εὐχαρίστησιν ποὺ οἱ ἀριανοὶ διακηρῦτουν, «ἐκεῖνος ποὺ εἶνε ἀδιάφορος ἀλλὰ ὄλος πνεῦμα μένει στὴν εὐτυχία.» Ὅταν κατόπιν ἀποχωριζόμενος καὶ τὴν εὐχάριστη καὶ τὴν δυσάρεστη συγκίνηση μὲ τὴν παύσιν τῆς χαρᾶς καὶ τῆς δυστυχίας ποὺ μιὰ φορὰ γνώριζε μπαίνει καὶ μένει στὸ τέταρτον Γιάννα, ἐκεῖνη τὴν τελείως ἀγνή

συνείδηση και ἀδιαφορία ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε εὐτυχία οὔτε δυστυχία.»

«Ποιὸς εἶνε ὁ τρίτος βαθμὸς; Ὅταν ἓνας μαθητὴς πραγματικὰ γνωρίζει ὅτι τοῦτο εἶνε Κακό· τοῦτο εἶνε τὸ αἷτιο τοῦ Κακοῦ· αὐτὸς εἶνε ὁ δρόμος πού φέρει στὴ κατάπαυση τοῦ Κακοῦ.»

Κατόπιν ἀκολουθοῦν αὐτὰ τὰ στιχάκια:

Ὅποιοι ἔχει ζῆλο, θάρρος καὶ ἐνεργητικότητα, κατάλληλος νὰ σκεφθεῖ καὶ προσεκτικός, φυλάττων καλὰ τὶς δυνάμεις τοῦ σώματός του, ὡς ἀκολουθήσει τὸν τριπλὸ ὑψηλότερο δρόμο, ὑψιστο Κώδικα συμπεριφορᾶς, νοῦ καὶ ἐνοράσεως, ἀπ' τὸ πρῶτο ἴσαμε τὸ τελευταῖο, τὸ τελευταῖο, ὅπως τὸ πρῶτο, ἀπὸ πάνω, ἀπὸ κάτω, μέρα, νύχτα. Ἔχει, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, κάθε τέταρτο τῆς ζωῆς του, κυριαρχήσει μὲ ἀτέλειωτη συγκέντρωση τὴν εὐχαρίστηση, αὐτὸ ὀνομάζουν τὴν ἄσκηση καὶ τὸν δρόμο καὶ τὴν ἀγνή καὶ ἀγία ἀποδημία. Αὐτὸν ὀνομάζουν τὴν ἀφύπνιση τοῦ Κόσμου, Γενναῖον ἦρωα, πού φθάνει στὸ τέλος τοῦ ὑψηλοῦ δρόμου. Σ' αὐτὸν πού ἡ συνείδηση πλησιάζει στὸ τέλος της, σ' αὐτὸν πού ἐλευθερώθηκε τελείως ἀπ' τὶς ἐπιθυμίες ἔφθασε τὸ νιββάνα καὶ ἡ καρδιά του αἰσθάνθηκε ἀπαλλαγὴ καὶ ἐλευθερία.⁽¹⁾

Κάτω ἀπ' τὸν πρῶτο τίτλο ἔχομε μιὰ πειθαρχία γιὰ τὴ συμπεριφορὰ καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἐγὼ (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε τὴν ἔκφραση τοῦ Οὐίλ-

(1) Ἀγγουτῆρα-Νικάγια, I, 236.

λιαμ Τζαίημς)· κάτω ἀπ' τὸ δεύτερο ἔχομε ἓνα σχέδιο γιὰ τὴ συγκράτηση καὶ ἄσκησι τοῦ νοῦ πού θεωρεῖται σὰν ἓνα ἐργαλεῖο πού βγάζει τὶς ἀντιδράσεις τὶς γνωστὲς ἐκούσιες καὶ ἀκούσιες. Κάτω ἀπ' τὸ τρίτο ἔχομε τὸν ἑξασκημένο νοῦ πού ἀντιμετωπίζει τὰ πῶ γενικὰ ἢ φιλοσοφικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ στάση τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικὸς στὶς διατάξεις πρὸς τὸ σῶμα, ὁ Βούδας δείχνει ἓνα «μέσο δρόμο», ἀποκρούει καὶ τὴν ἀπόλαυση τοῦ ἐγὼ καὶ τὴν ἀπονέκρωσή του. Ὁ πρῶτος δρόμος φέρνει ἀργὰ ἢ γρήγορα στὴ δυστυχία ἢ λύπη· ὁ δεύτερος εἶνε ὀδυνηρὸς ἀπ' τὴν ἀρχή. Πιθανὸν αἰ Ἰνδίες νὰ ἔχουν ἐπεξεργασθεῖ τὸ εὐαγγέλιο τῆς σωτηρίας διὰ τοῦ ἀσκητισμοῦ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη χώρα. Τέτοιες πράξεις ἐθεωροῦντο ὅτι ὠφελοῦσαν ὄχι μόνο τὸν ἀσκητὴ ἀλλὰ καὶ τὸν κοινὸ λαὸ πού, σὰ νὰ λέμε, «συναυτοῦσε» αὐτὸν καὶ ἀποκτοῦσε ὀξίαν ἀπ' τὴ παρουσία του. Τέτοιες πράξεις περιληπτικὰ ὀνομάζονται tapas «κάψιμο» ἢ «λάμπις».

Ἐπιπλέον μόνο ἓνα εἶδος «καύσεως» πού ἐκαλλιεργεῖτο ἀπ' τὸν Βουδισμό. Αὐτὸ ἦταν ἡ «φλογερά» διάθεσις μιᾶς εἰλικρινοῦς ψυχῆς τῆς ὁποίας ἡ συνείδησις θὰ αἰσθανόταν ὄχι ὅπως λέμε τύψεις ἀλλὰ ἐκείνες τὶς καυστικὲς καταστάσεις ὅταν ἀναγνωρίζει: «Δὲν ἔκανα ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νὰ κάνω καὶ ἔκανα ἐκεῖνο πού δὲν ἔπρεπε». Ὅσοι πέρασαν αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐλέγετο ὅτι «ἔγιναν ἀπαθεῖς».

Στὴ θεωρία, ἂν ἐξετασθεῖ θρησκευτικῶς, τὸ σῶμα ἦταν γιὰ τοὺς Βουδιστὰς, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς

ται για την γύρω φύση και τη γοητεία της είτε γενικά είτε με πολλές λεπτομέρειες. Τις περισσότερες περιπτώσεις ή απομόνωσις στην άγρια φύση γίνεται τὸ φόντο ὑψηλοτέρων σκοπῶν. Σὲ μερικές περιπτώσεις ἡ εὐχαρίστησις τοῦ νὰ ζεῖ κανεὶς στὴν ἔρημο ἰσοῦται μὲ τοὺς πνευματικούς σκοπούς. Σὲ λίγα ποιήματα τὸ θέμα εἶνε ἡ ἀγνὴ καὶ ἀπλὴ φύσις.

Ἄς ὀνομάσωμε αὐτὲς τὶς τρεῖς κατατάξεις Α, Β καὶ Γ καὶ ἄς δώσωμε παραδείγματα ἀπ' τὴν κάθε μιὰ.

Α

ΒΙΜΑΛΑ

(Στὴ σπηλιά του πάνω στὸ βουνὸ στὴν Κοσάλα ὕστερα ἀπὸ μιὰ θύελλα).

Ἡ φορτωμένη γῆ ραντίζεται ἀπ' τὴ βροχὴ,
οἱ ἄνεμοι φυσοῦν κρύοι, οἱ ἀστραπεὶς τρέχουν στὰ ψηλά.
Ἄναπαυμένη εἶνε ἡ ψυχὴ ἀπ' τὶς στενοχώριες,
καὶ στὴν καρδιά μου αἰσθάνομαι
τὴν κυριαρχία τοῦ πνεύματος.

ΑΝΓΟΥΔΙΜΑΛΑ

... Βαθιά μὲς' στὴν ἔρημιὰ κάτω ἀπὸ ἓνα δέντρο τοῦ δάσους,
ἢ στὴ σπηλιά ἐνὸς βουνοῦ, πότ' ἐδῶ πότ' ἐκεῖ
στέκομαι καὶ ἀφήνω τὴν ξεχειλισμένη καρδιά μου
καταγοητευμένη νὰ χτυπᾷ. Εὐτυχισμένος ἀναζητῶ
τὸ μέρος ποῦ θὰ ξεκουρασθῶ, εὐτυχισμένος σηκώνομαι,
εὐτυχισμένος περνῶ τὴ μέρα, μακριὰ ἀπὸ κάθε κακό.
Ἄ! πῶς νὰ ἐκφράσω τὴ γλυκεῖα συμπάθεια
τοῦ Κυρίου μου γιὰ μένα!

Β

(ΕΡΗΜΙΤΗΣ)

Ἐκεῖνος ποῦ δὲν τοῦ ἀπόμεινε τίποτε—πρὶν
ἢ μετὰ ἢ ὅπου ἄλλου—ἐκτὸς ἀπ' τὸ καλὸ,
ἐκεῖνος εἶνε ποῦ κατοικεῖ μόνος στὰ δάση.
Ἔ! τῶρα μόνος θὰ φύγω ἀπ' ἐδῶ
καὶ θὰ πάγω νὰ περάσω τὴ ζωὴ στὸ δάσος,
ποῦ ὁ Βούδας ἐξυμνεῖ σ' ἀναζήτησις τῆς εὐτυχίας
καὶ ἡσυχου καταφύγιο. Μάλιστα, γλήγορα καὶ μόνος
καὶ γιὰ τὸ καλὸ μου θ' ἀναζητήσω τὴ ζούγκλα ποῦ ἀγαπᾷ,
τὸ μέρος ποῦ συχνάζουν οἱ ἐλέφαντες,
τὸ βασίλειο τῆς χαρᾶς τοῦ ἐρημίτου,
ὅπου ὑπάρχουν μέσα στὰ δροσερὰ σκιερὰ δάση
δροσερὰ νερὰ στὶς μικρὲς κοιλάδες τῶν βουνῶν:
Ἐκεῖ θὰ λούζω τὰ μέλη μου
καὶ θὰ πλανῶμαι μόνος ἐδῶ κ' ἐκεῖ.
Μοναχὸς καὶ χωρὶς σύντροφο στὰ ὄρατα δάση,
πότε θ' ἀναπαυθῶ, μὲ τελειωμένο ἔργο καὶ καθαρὴ καρδιά;
Ἔ! νὰ μποροῦσα νὰ νικήσω, μ' αὐτὸ ποῦ μὲ κάνει
τόσο χαρούμενο. Νὰ μπορέσω νὰ κάνω
τὸ καθήκον μου, νὰ κάνω ἐκεῖνο ποῦ κανεὶς
ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει γιὰ μένα.
Θὰ ντυθῶ τὴν πανοπλία τοῦ πνεύματος,
θὰ μπῶ μέσα στὴ ζούγκλα
καὶ δὲν θὰ βγῶ ὡς ποῦ κερδίσω τὸ νιββάνα.
Θὰ καθήσω στὴ βουνοκορφὴ, καὶ ἐνῶ ὁ ἀέρας
θὰ φυσᾷ γεμᾶτος δροσιὰ κ' εὐωδία στὸ μέτωπό μου,
θὰ διαλύσω τὰ ἀπατηλὰ σκότη τῆς ἀμαθείας.
Ἔ! ὕστερα σ' ἓνα μέρος τοῦ δάσους, ποῦνε γεμᾶτο ἄνθη,
συχνὰ στὸ δροσερὸ κοίλωμα τοῦ βράχου
εὐλογημένος μὲ τὴν εὐδαιμονία τῆς Ἐλευθερίας
θὰ βρῶ ἀνάπαυση σ' ἓνα παλιὸ φρούριο τοῦ δάσους.
Τῆς καρδιάς μου ἡ ἐπιθυμία ποῦ ἐκπληρώθηκε

που εἶχαν ἐγκαταλείψει αὐτὸ τὸν κόσμον, ἓνα «φαῦλο» ἢ «ποταπὸ» πράγμα, καὶ αἱ αἰσθήσεις, δρόμοι κινδύνου καὶ τλαιπωρίας. Τὸ ἄτομο ποὺ ἔδινε μεγάλη σημασία στὴν ὁμορφιὰ ἔπρεπε ν' ἀποβάλλει μὲ τὴν ἄσκηση αὐτὴ τὴ γνώμη ἀφοῦ ὑπῆρχε ἡ θεωρία τῆς παρακμῆς. Ἡ πιὸ πρακτικὴ ἄποψις μιᾶς φυσικῆς ἀγωγῆς ἦταν νὰ φροντίζει γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ σώματος ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ Ἀραχάττα.

Κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ Κανόνος τὸ σῶμα πρέπει νὰνε ντυμένο καλὰ καὶ καθαρὰ, νὰ τρέφεται τακτικὰ καὶ νὰ προφυλάττεται ἀπ' τὶς καιρικὲς μεταβολές, ν' ἀναπαύεται στὴ ζέστη τοῦ μεσημεριοῦ καὶ νὰ περιθάλπεται ὅταν εἶνε ἄρρωστο. Τὸ πνεῦμα τοῦ Βουδισμοῦ ἦταν νὰ περιορίσει τὴ ζωὴ σὲ μιὰ ὑγιεινὴ ἀπλότητα τοῦλάχιστο γιὰ κείνους ποὺ εἶχαν ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ των στὴν κατανόηση τοῦ ἰδεώδους καὶ στὴν προπαγάνδα γιὰ τὸν Κανόνα. Ἔπρεπε νὰ γίνουν ἐλεύθεροι σχεδὸν σὰν τὸ πουλι— γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσμε τὴ βουδιστικὴ μεταφορικὴ φράση— τὸ ὁποῖον ὅταν πετᾶ «δὲν φέρει τίποτε ἄλλο μαζί του παρὰ τὴ δύναμη γιὰ νὰ πετᾶ.»

Ἡ καλογερικὴ συνήθεια ἢ ἡ ἀπομόνωσις στὴν ἔρημο, πολὺ κοινὰ ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων στὶς Ἰνδίες, εἰσῆχθησαν ἀπὸ κεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ κεῖ στὴν Εὐρώπη. Ἐξασκεῖτο κ' ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ καὶ τὸ συνιστοῦσε στοὺς ὀπαδοὺς του ὡς τὴν καλύτερη εὐκαιρία γιὰ νὰ καλλιεργήσουν τὸν χωρισμὸ ἀπ' τὰ ἐγκόσμια, τὴν πνευματικὴ ἠρεμία καὶ τὴν ὀρθὴ γνώμη γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα

ποὺ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ μοναχοῦ τοῦ ὄριζε. Πολλοὶ τοῦ τάγματος ποὺ δὲν ἦσαν κατάλληλοι νὰ παίρνουν μέρος ἀκόμα καὶ ὡς διδάσκαλοι στὴν πάλῃ τῆς ζωῆς περνοῦσαν τὶς μέρες των σὲ ἀπομόνωση καὶ ἦσαν γνωστοὶ ὡς μαθηταὶ τῶν βουνῶν. Ἄλλοι ζητοῦσαν τὴν ἡσυχία τῶν ὑψηλῶν βουνῶν, τὶς σπηλιές, γιὰ νὰ κατορθώσουν τελείως νὰ κυριαρχήσουν τὸν ἀποχωρισμὸ των ἀπ' τὰ ἐγκόσμια ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ μποῦνε στὴν εἰρήνη τοῦ νιββᾶνα, ἢ ν' ἀναλάβουν ὕστερα ἀπὸ ἓνα κοπιαστικὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο.

Τὰ ποιήματα τῶν ἁγίων ποὺ ἀνέφερα παρέχουν μιὰ ἐνδιαφέρουσα ὄψη γιὰ τοὺς τρόπους αὐτῶν τῶν ἐρημιτῶν. Καὶ εἶνε εὐχάριστο νὰ βλέπει κανεὶς πόσο πολὺ ἢ χαρὰ τῆς ζωῆς στὴν ἔρημο πλέκεται μὲ τὶς πνευματικὲς βλέψεις. Βλέπομε τὸν ἐρημίτη ὅτι ἀγαπᾶ τὰ βουνὰ— δὲν ἦσαν «καθαρὰ καὶ ἀγνά», «ἔρημα καὶ ἐλεύθερα ἀπ' τὰ πλήθη» «ἓνας κρυψώνας» καὶ στοιχεῖο τῶν ὑψηλῶν σκέψεων μεγάλων διανοιῶν; Τὸν βλέπομε «νὰ γίνεται στὴν καρδιά του σὰν ἓνα ἄγριο πλάσμα» γεμᾶτο μὲ τὴν «δασικὴ ἄποψη τῶν πραγμάτων» (ἀρανασάννι), νὰ λούζεται σὲ μικρὲς λίμνες τοῦ βουνοῦ καὶ ν' ἀκούει ἀπ' τὴ σπηλιά του τὴ μουσικὴ τῆς βροχῆς καὶ τὸν κρότο τῆς θύελλας, χαίρων βλέποντας τὴν ὁμορφιὰ τοῦ βράχου καὶ τοῦ σύννεφου, τῆς πρασινάδας καὶ τῶν λουλουδιῶν, τὴ ζωὴ τῶν πουλιῶν καὶ τὶς φωνὲς τῶν ζῶων τοῦ δάσους.

Ἄπ' τὰ 264 ποιήματα ποὺ ἀποδίδονται σ' αὐτοὺς τοὺς ἀρχαίους Ἀγίους περίπου τὸ ἓν ἕκτον πραγματεύε-

«Τί ἀνάπαυση μπορεῖς νὰ βρεῖς στὸ δάσος;»—
«Κοσμήματα, φίλε μου, ἀπ' τὸ δάσος κι' ἀπ' τὸ βουνό»:

Βράχους μὲ τὸ χρῶμα τῶν κυανῶν σύννεφων τοῦ οὐρανοῦ,
ὅπου βρίσκονται πολλὲς λίμνες ποῦ λαμποκοποῦν
μὲ χρυστάλλινα καὶ δροσερὰ νερά...

Πάλι γράφεται γιὰ τὸν Οὐσάβα: «Τελειώνοντας τὴ
δοκιμασία του πῆγε νὰ μελετήσῃ στὰ δάση τοῦ Κοσάλα,
στοὺς πρόποδας τῶν βουνῶν. Τώρα στὴν ἐποχὴ τῶν βρο-
χῶν, τὰ σύννεφα καταβρέχανε τὶς κορυφὲς τῶν βουνῶν,
τὰ δέντρα, τοὺς θάμνους καὶ τὰ αναρριχητικὰ φυτὰ ποῦ
βγάζανε καινούργιο φύλλωμα. Μιὰ μέρα λοιπόν, ὁ Θέρα,
βγαίνοντας ἀπ' τὴ σπηλιά του εἶδε τὴν ὁμορφιὰ τῶν δα-
σῶν καὶ τῶν βουνῶν καὶ σκέφθηκε: «Αὐτὰ τὰ δέντρα
καὶ τ' αναρριχητικὰ φυτὰ δὲν ἔχουν συνείδηση καὶ ὅμως
ὅταν ἔλθει ἡ ἐποχὴ μεγαλώνουν. Γιατί λοιπόν ἐγώ, ποῦ
βρίσκομαι στὴν κατάλληλη ἐποχὴ, νὰ μὴν ἀναπτυχθῶ στὰ
πράγματα ποῦ εἶνε καλά;» Καὶ εἶπε αὐτὸ τὸ στίχο:—

Τὰ δέντρα ἐδῶ ψηλὰ ποῦ δροσίζονται ἀπ' τὰ σύννεφα
μὲ τὸ πρωτοβρόχι βγάζουν καινούργια φύλλα.
Ὁ Οὐσάβα ποῦ ἐπιθυμεῖ τὸν ἀποχωρισμὸ
καὶ ἔχει τὴ δασικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων,
ἀποκτᾶ ἀπ' αὐτὸν τὸν καιρὸ πολλὰ καλά.

Τὰ ποιήματα τῶν ἀδελφῶν καλογραιῶν δὲν ἀναφέ-
ρουν τίποτε γιὰ τὴν ἀγάπη των στὴ φύση ποῦ εἶνε φυσικὸ
γι' αὐτὲς. Εἶνε ἀπασχολημένες μὲ τὸ γεγονὸς τῆς και-
νούργιας των ἐλευθερίας κινήσεων. Γι' αὐτὲς ἡ ἐρημικὴ ζωὴ
στὰ δάση, ἰδιαίτερος τὴν ἀνοιξή, ἦταν μιὰ καινούργια, καὶ

ὅμως γεμάτη φόβο, χαρὰ ποῦ μποροῦσε νὰ ταραχθεῖ μὲ
τὸν ἐρχομὸ ἀνδρῶν καὶ τὴ φωνὴ τῆς λογικῆς καὶ τοῦ φύλου.

Νέα καὶ ἀσπιλη ἀδελφὴ εἶσαι—τί ζητᾶς στὴν ἀγία αὐτὴ ζωὴ;
Βγάλε αὐτὸ τὸ κίτρινο φόρεμα καὶ ἔλα!.. (1)

Ἄλλὰ κι' αὐτὲς ἐπίσης ἀναζητοῦσαν εὐρύτερες καὶ
ὕψηλότερες ιδέες ποῦ μποροῦσαν ν' ἀναπτυχθοῦν ὅταν
αὐτὲς συγκοινωνοῦσαν μὲ τὴν ἀρχαία ξεχασμένη μητέρα
των. Ὑπάρχουν μερικὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ποιήματα
ποῦ, ἂν τὰ συγκρίνωμε μὲ ἐκεῖνα τῶν ἀδελφῶν των ποῦ
ἔχουν πῶς μεγάλη εὐφροδαια, φαίνονται ἀφελῆ καὶ σαστι-
σμένα, μὰ ποῦ γιὰ μένα περιέχουν ἓνα βαθύτερο πάθος
ὁμοιο μὲ τὶς τρεμουλιαστὲς νότες ἐνὸς πουλιοῦ ὅταν προ-
τοβγεῖ ἀπ' τὸ κλουβί του στὸ δάσος:

«Ἄν καὶ ὑποφέρω, καὶ εἶμαι ἀδύνατη,
καὶ ἡ πρώτη μου νεότης μ' ἐγκατέλειψε,
ὅμως ἤλθα ἀκουμπισμένη στὸ μπαστούνι μου
καὶ ἀνέβηκα στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ.
Πέταξα τὸν μανδύα μου,
τὸ μικρὸ μου κύπελλο ἀναποδογυρίστηκε:
ἔτσι κάθομαι ἐδῶ ἀπάνω στὸ βράχο.
Καὶ στὸ πνεῦμά μου αισθάνομαι
τὴν πνοὴ τῆς Ἐλευθερίας!
Κερδίζω, κερδίζω τὸ τριπλὸ δίδαγμα.
Τὸ θέλημα τοῦ Βούδα ἔγινε!»

Ἄς ἔρθουμε στὴ δευτέρῃ ὀμάδα, τὸν ἀρχαῖο τε-
τραπλὸ τύπο τοῦ Γιάννα. Ἡ συνήθεια δὲν ἦταν ἰδιαίτε-

(1) *Ψαλμοὶ τῶν πρώτων Βουδιστῶν*, I, 150.

ρως βουδιστική. Στις Ίνδίες, απ' τὰ μυστικοπαθῆ ὄνειροπολήματα τῶν Ουπάνισαι καὶ τοὺς ὑπνωτισμοὺς τῶν ἀρχαίων Γιόγα, αἱ δοξασίαι καὶ συνήθειαι ποὺ ἀναφέρονται ποτὲ δὲν ἔχασαν τὴν σπουδαιότητα καὶ γοητεία των. Ἄλλὰ ὁλόκληρο τὸ θέμα ἀκόμα περιμένει τὴν κατάλληλη μελέτη. Ἡ σκέψη τοῦ Γιάννα ἦταν ἀντίθετη τῆς ἀκατανόητης ὄνειροπολήσεως καὶ μποροῦσε νὰ τὴν ἐπιχειρήσει τις ὕστερα ἀπὸ πολλὴ ἐξάσκηση, κλειόντας τὰ αἰσθητήρια μὲ μιὰ ὑπνωτικὴ ἀποχαύνωση τῆς ὁράσεως. Αἱ γνώσεις μας περὶ ὑπνωτισμοῦ βρίσκονται στὴν ἀρχὴ των. Δὲν εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι μιὰ μεγαλύτερη ἐλευθερία καὶ διαύγεια φαντασίας ποὺ εἶνε παραστατικὴ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθῆ μὲ τὴν τεχνητὴ ἀποκοίμηση τῶν αἰσθήσεων. Τελεία ἀναισθησία μπορεῖ νὰ προκληθῆ ἀλλὰ ὄχι μὲ τὰ 4 πρῶτα στάδια ποὺ ἀναφέραμε. Ὁ σκοπὸς αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἦταν νὰ ὑποδουλώσουν τὴ διάνοια καὶ τὶς αἰσθήσεις καὶ νὰ τὶς κάνουν πλαστικὰ καὶ ἀρμονικὰ. Οἱ σκοποὶ ποὺ ἐπεδίωκαν ἦσαν: 1) γιὰ ἓνα ποὺ δὲν ἀπέβλεπε κατ' εὐθειαν στὸ Ἄραχάττα νὰ προκαλέσουν μιὰ κλίση πρὸς μετέπειτα ἀναγέννηση σ' ἓνα ἀπ' τοὺς ἀνώτερους, δηλαδή, περισσότερο αὐλοὺς οὐρανοὺς 2) γιὰ ἓνα ποὺ ἐπεδίωκε τὸ Ἄραχάττα σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ νὰ προκαλέσουν μιὰ κλίση πρὸς τὴ συνείδηση τοῦ Νιββάννα μὲ τὸ νὰ καταστεῖν ὠρισμένες καταστάσεις καὶ διαθέσεις ποὺ εἰκονίζονται ὡς τὰ 5 «ἐμπόδια» καὶ τὰ 10 «δεσμὰ». Αὐτὲς ἦσαν αἰσθησιακὰς, κακοήθειαι, νωθρὰς καὶ ἀμφίβολοι διαθέσεις, ἐπιθυμία γιὰ τοὺς οὐρανοὺς ποὺ ἐπαφθαλμοῦσαν ἄλλοι, ἢ ὑπερηφάνεια καὶ ὁ ἐγωϊσμός, ἢ τα-

ραχὴ ἢ τὸ πάθος καὶ τέλος ἢ ἀμάθεια. Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἢ ἀπόκτησις τοῦ Γιάννα ἐθεωρεῖτο ὅτι προκαλοῦσε μιὰ ἰδιόρρυθμη χαρὰ κ' ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖται ἔτσι σὲ μερικὰς βουδιστικὰς χῶρας καὶ συνηθίζεται ἀπὸ μιὰ μικρὴ μειονότητα ποὺ πιστεύει ὅτι αὐτὸ ἔχει αὐτὴ τὴ δύναμη.

Ὁ ἀναγνώστης μὲ τὴ δική του ἀρχαία παράδοση, ποὺ τὴν ἔχει ριζωμένη μέσα του, μπορεῖ νὰ κρίνει ὅτι ἀν ὅλες αἱ διανοητικὰς καταστάσεις περιορισθοῦν διὰ τοῦ Γιάννα, αὐτὸ θὰ σημαίνει ὅτι κάποιος ἐλεγκτὴς ἐνεργεῖ, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸν ὀνομάσωμε ἐγὼ, ψυχὴ ἢ πνεῦμα. Μιὰ τέτοια ἄποψις εἶνε ἀπατηλή. Πρόκειται γιὰ μιὰ αὐτοπειθαρχία, χωρὶς ὅμως καμμιά ἔννοια ἐγὼ κ.τ.λ.

Τὰ στάδια τοῦ Γιάννα εἶχαν σκοπὸ νὰ καταρρίψουν αὐτὴ τὴν ἄποψη ποὺ ἐθεωρεῖτο ἀπατηλή. Πρῶτον ἢ προσχὴ ὑπνωτικῶς διεγείρεται καὶ προσηλοῦται ὡς πού, ὁ νοῦς ποὺ λειτουργεῖ μὲ τὶς αἰσθήσεις, περιορισθῆ. Τότε ἢ διανοητικὴ ζέσις ἢ τὸ ἐνδιαφέρο σβύνει: καὶ κατόπιν ὁ νοῦς ὡς εὐτυχὴς συγκίνησις παύει καὶ ἐπιτυγχάνεται ἓνα εἶδος νεκροῦ σημείου ποὺ δίνει τὴν ἐόριστη συνείδηση μιᾶς εὐρείας ἀφαιρέσεως: — ἄπειρο διάστημα, ἔπειτα ἄπειρη δεκτικότης συνειδήσεως, μιὰ δύναμις αἰσθήσεως καὶ συγκινήσεως, ἀλλὰ χωρὶς πραγματικότητα. Τέλος ἀποκτᾶται μιὰ κατάστασις ποὺ περιγράφεται ὡς οὔτε ἐνσυνείδητος μῆτε ἀσυνείδητος, ἀδύνατη καὶ λεπτὴ, καὶ ἢ διὰ νοῖα καταπίπτει σὲ τελεία ἀναισθησία. Καὶ ὁ ἔμπειρος ὀπαδὸς τοῦ Γιάννα μποροῦσε νὰ ὀρίσει ἀπὸ πρὶν τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ αὐτοῦπνωτισμοῦ ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ βυθισθῆ σ' αὐτὸν καὶ ν' ἀφυπνισθῆ ὅποτε θᾶθελε. Ἄλλὰ

ἐκτὸς τῆς χρησιμοποίησώς του ὡς πειθαρχίας τῆς θελήσεως τὸ φιλοσοφικὸ του πόρισμα ἦταν ὅτι ὕστερα ἀπὸ κάθε ἀφηρημένη φάση κανένα ἀφηρημένο ἐγὼ δὲν ἀπεκαλύπτετο «πίσω» ἀπ' τὸ νοῦ.

«Σαριπούττα, εἶσαι γαλήνιος, ἀγνὸς καὶ μὲ ἀκτινοβολία πού ἦσουν σήμερα;» Ρωτᾷ ἕνας μεγάλος ἀπόστολος ἕνα ἄλλον. «Ἦμουν μόνος στὸ πρῶτο Γιάννα, ἀδελφέ μου»· εἶνε ἡ ἀπάντησις «καὶ ποτὲ δὲν μοῦ ἤλθε ἡ ἰδέα ὅτι τὸ ἐπιτυχαίνω· βγῆκα ἀπ' αὐτό. Κ' ἔτσι ἀπορριφθῆκαν αἱ ἐγωϊστικὲς κλίσεις γιὰ πολὺ διάστημα ἀπὸ τὸν Σαριπούττα».

Ἐπάρχουν ἄλλαι μέθοδοι γιὰ τὴν πειθαρχία τῆς διανοητικῆς λειτουργίας ἐκτὸς τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Γιάννα. Ὀνομάζονται καταστάσεις τοῦ νοῦ μὲ πτερὰ σοφίας. Ἀποβλέπουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ἄσκηση τῆς θελήσεως καὶ τῆς διανοίας. Συμπεριλαμβάνουν τὴ φημισμένη κατηγορία πὸν ὀνομάζεται ὁ Εὐγενὴς Ὀκταπλοῦς Δρόμος, πὸν στὴν πιὸ ἀρχαία διδασκαλία θεωρεῖται ἕνας ὁδηγὸς γιὰ τὸ Ἀραχάττα ἢ, ὅπως οἱ τελευταῖες ἀπ' τὶς τέσσερες Εὐγενικὲς Ἀλήθειες, ὡς ἕνα μέσον νὰ πάρει τέλος τὸ Κακό.

Μιὰ ἄλλη ἄσκησις γιὰ τὴ σωματικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς ἠθικῆς συγκινήσεως ἦταν ἡ γνωστὴ ὡς αἱ Ὑψιστες διαθέσεις ἢ αἱ Ἀπεριόριστες. Ἐδῶ τὰ αἰσθήματα τῆς ἀγάπης καὶ συμπαθείας ἔπρεπε νὰ κυριαρχήσουν διαδοχικῶς καὶ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρόσωπα ν' ἀναπτύσσωνται διαρκῶς ὡς πον νὰ συμπεριλάβουν ὅλοκληρο τὸν κόσμον. Σχετικὴ μ' αὐτὲς ἦταν ἡ στοιχειώδης διάθεσις καλωσύνης πρὸς τὴ γῆ, δηλαδὴ νὰ ὑποφέρωμε

μὲ ὑπομονὴ κάθε καθαρὸ ἢ ἀκάθαρτο πρᾶμα πὸν ἔρχεται σ' αὐτὴ καὶ νὰ καταστέλλωμε κάθε αἴσθημα μνησικακίας—αὐτὸ πὸν μοιάζει μὲ τὸ λόγο τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸν ἀμερόληπτο ἥλιο.

Μιὰ ἀπ' τὶς πιὸ γνωστὲς ἐκφράσεις στὰ Πιτάκια γιὰ τὴν παγκοσμία καλωσύνη εἶνε ἕνα ὑπέροχο παράδειγμα, ἀνυπέβλητο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀρχαία φιλολογία.

«Ἀκριβῶς ὅπως μιὰ μητέρα προσέχει τὸ παιδί της, τὸ μονάκριβο, ἐνόσω αὐτὴ ζῆ, ἔτσι κ' ἐμεῖς γιὰ ὅλα τὰ πλάσματα μικρὰ ἢ μεγάλα νᾶχωμε μιὰ τέτοια ἀγαθὴ καρδιά καὶ νοῦ. Ἄς ἐφαρμόσωμε τὴν ἀγάπη γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, ἀπάνω κάτω, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ἀπεριόριστη, ἐλεύθερη ἀπὸ κακία καὶ ἔχθρα».

Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δὲ συζητοῦμε τὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἐνὸς ἀδελφοῦ ἢ ἀδελφῆς τῶν πρώτων Βουδιστικῶν χρόνων, ἀλλὰ τὴν ἄσκηση. Ἐλπίζομε λοιπὸν ὅτι δὲν θὰ ὑποθέσει κανεὶς βέβαια ὅτι γιὰ ἕνα μέλος τοῦ Τάγματος αὐτὰ τὰ «ὑψιστα» αἰσθήματα καὶ μόνον αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἠθικὴν ζωὴν.

Καὶ ὁ Βουδισμὸς δὲν πίστευε ὅτι ἔπρεπε ν' ἀφήσωμε ἐλεύθερα τὰ καλὰ μας αἰσθήματα καὶ νὰ μὴ τὰ διευθύνωμε μὲ τὸ διανοητικὸ μας χαλινό.

Ἄλλὰ δὲν ἐπιτρεπόταν καμμιά ἐνθάρρυνση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἀψιθυμιῶν ἐκτὸς εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐσωτερικῆς ἀνεξαρτησίας γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς βουλήσεως. Καὶ γιὰ τοὺς Βουδιστάς, γιὰ νὰ μὴ ποῦμε γιὰ ὅλους τοὺς Ἰνδοὺς, σκέψεις καὶ βούλησις ἦταν ἀκόμα, καὶ λογικῶς, δυσδιάκριτες. Χετάνα, πὸν οἱ σύγχρονοι Βου-

διαταί συνταυτίζουσι με τῇ βούλησιν, ἐτυμολογικῶς σημαίνει μόνο «σκέψις», χίττα καὶ χέτο σημαίνουσι συνειδήσεις, σκέψις ἢ «καρδιά» μετὰ τῇ σημασίᾳ τοῦ «διελογίσθη ἐν τῇ καρδίᾳ του». Ἡ χετάνᾳ εἶνε ὁ κυριώτερος παράγων κάθε γνώσεως. Ὁ Ἰνδικὸς νοῦς πίστευε πάντοτε ὅτι ἢ σκέψις μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ὡς ἐκπεπομένη ἐνέργεια ὅχι μόνο διὰ τῆς φωνῆς καὶ τῆς κινήσεως τῶν μελῶν. Διότι ὁ Βουδιστὴς δὲν ἔκανε τοὺς θεοὺς καθ' ὁμοίωμά του, ἀλλὰ εἶχε μέσα του τὴν λανθάνουσαν θεϊκὴν καὶ δημιουργικὴν δυνάμειν τὴν ὁποῖαν ἢ αὐστηρὰ ἀσκήσεις θὰ μπορούσεν ν' ἀναπτύξει. Ἡ ἀψιθυμία κατὰ τὸν βουδιστικὸν ἰσχυρισμὸν μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν σκέψιν καὶ τὴν βούλησιν. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Μιλίνδα λέγει ὅτι τὸ Νιββᾶνα εἶνε δυνατὸν νὰ κατανοηθεῖ ὅχι μόνο μετὰ τὴν ἡρεμὴν σκέψιν ἢ μετὰ τὸν ὑπνωτισμὸν, πολὺ λιγώτερον μετὰ τὴν ἀπονέκρωσιν τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ μετὰ τὴν βαθειὰν δυσαρέσκεια, μεγάλην ἀδημονίαν, κ' ἐπιθυμίαν, ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἕνα ταχὺ πῆδημα τοῦ νοῦ στὴν εἰρήνην καὶ στὴν ἡρεμίαν, κατόπιν πάλιν σ' ἕνα παλλόμενον ζῆλον, μετὰ τὸν ὁποῖον ὁ μαθητὴς προσπαθεῖ μετὰ ὅσην δυνάμειν ἔχει νὰ μένει στὸν κατάλληλον δρόμον.

Τὸ ὅτι ὁ Βουδισμὸς τόσο συχνὰ περιγράφεται ὡς μιὰ διδασκαλία «καταπαύσεως κάθε ἐπιθυμίας», χωρὶς τὴν ὀφειλομένην ἐπιφύλαξιν σὲ μιὰ τέτοια δήλωσιν προκύπτει ὅχι μόνο ἀπὸ ἔλλειψιν γνώσεων ὅσον ἀφορᾷ τὸ στάδιον καὶ τοὺς βαθμοὺς ἐνὸς δόγματος ποὺ ἦταν γιὰ κάθε ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἐπίσης κ' ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο πρωτοπόροι μεταφρασταὶ Βουδιστικῶν ἀνθολογιῶν δὲν ἦσαν Ἕλληνοι οὔτε εἶχαν σπουδάσει ψυχολογία.

Ἐξηγήσαν τὴν περίπτωσιν δέκα ἑξὶ λέξεις τῆς γλώσσας Πάλιν, διαφοροτικῆς ὁμοῦσιν σπουδαιότητος, μετὰ τὴν ἴδιαν λέξιν ἐπιθυμία, καὶ οἱ δέκα ἑξὶ αὐτὲς εἶνε σχετικὲς μετὰ τοὺς ἀτελοῦς ἢ ὑπερβολικῆς ἐπιθυμίας. Καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν διαφορῶν συγγραφεῶν ἔξιν αἰτίας τούτου βγῆκαν πεπλανημένα.

Στὸν τρίτον βαθμὸν τῆς ὑψηλότερης ἀσκήσεως παρατηροῦμε ὅτι σκοπὸς καὶ τέλος τῆς ἀσκήσεως εἶνε μιὰ διανοητικὴ χειραφέτησις ἢ ἐλευθερία ἀρκετὴ γιὰ νὰ καταστήσῃ ἰκανὸν ἕνα ὑποκείμενον νὰ γνωρίσῃ τὰ πράγματα ὅπως πραγματικὰ εἶνε.

Ἡ τελευταία ἔκφρασις εἶνε ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα. Ἄμεσως μᾶς ὑπενθυμίζει τὸν ὀρισμὸν τοῦ Μ. Ἄρνολδ γιὰ τὴν ἀποστολὴν καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς: «προσπάθεια νὰ δεῖ κανεὶς τὸ ἀντικείμενον ὅπως αὐτὸ πραγματικῶς εἶνε» ἢ «τὰ πράγματα ὅπως πραγματικῶς ἔχουν». Ἴδου μιὰ βουδιστικὴ στροφὴ γιὰ τὸν Κύριον (!):

Αὐτὸς διέκρινε ὅλην αὐτὴν τὴν ζωὴν τοῦ κόσμου
σ' ὅλον τὸν κόσμον τὸ αἶτιον τῶν πραγμάτων
ἀποχωρισμένος χωρὶς νὰ βασίζεται σὲ τίποτε,
ποὺ ὑπερενίκησε κάθε τι κ' ἐλευθερώθηκε
ἀπὸ κάθε δεσμὸν, αὐτὸς ἔφθασε τὴν ὑψίστην εἰρήνην
καὶ τὴν εὐλογημένην γαλήνην⁽²⁾, ὅπου δὲν ὑπάρχει φόβος πιά.

Ἄν συμβουλευθοῦμε τὰ Νικάγια, γιὰ νὰ δοῦμε ποιά εἶνε ἐκεῖνα τὰ πράγματα ποὺ πρέπει νὰ δοῦμε καὶ νὰ

(1) Ἄνγουντᾶρα-Νικάγια, II, 24.

(2) Δηλ. Νιββᾶνα.

γνωρίσωμε ὅπως πραγματικά εἶνε, βρίσκομε μόνο σ' ἓνα Νικάγια τὴν ἀκόλουθη σειρά ζητημάτων:

Ἔστι μόνον ἡ φύσις, ἡ αἰτία καὶ ἡ κατάργησις τοῦ κακοῦ ἢ ταλαιπωρίας, ἀλλὰ ἐπίσης:

Ἡ φύσις καὶ ἡ ἀστάθεια τοῦ ἑξωτερικοῦ κόσμου καὶ κάθε τι μέσα σ' αὐτόν.

Ἡ φύσις καὶ ἡ ἀστάθεια τῆς ἀτομικότητος ἢ τοῦ ἀτομικοῦ συγκροτήματος.

Ἡ μὴ ὑπαρξις μιᾶς μονίμου ψυχῆς πού μεταναστεύει.

Ἡ καθολικότης τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος.

Ἡ φύσις τοῦ καλοῦ «πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον».

Ἡ φύσις ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς χειραφετήσεως κ.λ.

Ἡ ἱκανότης τοῦ νὰ θεωροῦν τὰ πράγματα, ἀκόμη καὶ τὰ φαινομενικῶς πιδόστατα καὶ μόνιμα καὶ τὴν ψυχὴ καὶ τὴ θεότητα, μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἔγινε ἀπ' τὸν Βούδα τὸ κριτήριον γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἐπιδιώξεως τῆς φιλοσοφίας του. Ἔνας τέτοιος ὀνομάζεται σάνχαταδάμμα, «ἓνας πού λογάρισε τὰ πράγματα», καὶ α-σεκα, πεπειραμένος πού δὲν ἔχει τίποτε νὰ μάθει (δηλαδὴ Ἄραχάτ). Κι' αὐτὴ ἡ ἀποψὶς συμπεριλαμβάνει τέσσαρα σημεῖα: 1) τὸ Χ ἔγινε (ὡς ἀποτέλεσμα ἐνὸς αἰτίου), 2) ἔνεκα εἰδικῶν συνθηκῶν, 3) τὸ Χ σταματᾷ μὲ τὴν ἐξάντληση ἐκείνης τῆς τροφῆς, 4) ἐκεῖνος πού βλέπει ἔτσι παύει νὰ εἶνε ὑποτελής ἢ ἀφιερωμένος στὸ Χ. Μὲ ἄλλες λέξεις κερδίζει μιὰ βαθμίδα χειραφετήσεως ἢ ἀνεξαρτησίας τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ.

Τώρα εἶδαμε ὅτι οἱ ἅγιοι Βουδισταὶ τὸ ἰδεῶδες τῶν τῶ ἀντιληφθῆκαν κατὰ διαφόρους τρόπους. Ἄλλὰ ὁ Βουδισμὸς ἔδωσε στὴν ἀλήθεια ὡς ἰδεῶδες τέτοια θέση πού ὑπερέχει σ' αὐτὸ ἀπὸ ὅλα τὰ πνευματικὰ κινήματα. Ὁ Βούντ εἶπε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶνε βουδιστικὸ ἰδεῶδες. Προσθέτω μάλιστα, ἀλλὰ ὄχι τὸ μοναδικό.

Ἡ λέξη τῆς Πάλι πού τὴν ἐξήγησα ὡς «ἐνόραση» εἶνε ἓνας ἀπ' τοὺς πολλοὺς ὀρισμοὺς γιὰ διανοητικὴ ἐνέργεια καὶ ἐπιτυχία πού ἔγινε σὺν ἰνδικῆς γλῶσσας ἀπ' τὶς ρίζες «γνωρίζω» καὶ «βλέπω». Αἱ εὐρωπαϊκῆς μας γλῶσσες δὲν εἶνε ἀρκετὰ πλούσιες σὲ ὀρισμοὺς ὑψηλότερης διανοητικότητος. ἴσως ἐπειδὴ τὰ θρησκευτικὰ μας ἰδεῶδη ἔτειναν νὰ εἶνε μᾶλλον αἰσθηματικὰ παρὰ διανοητικὰ.

Τέλος ὡς πρὸς τὴ «χειραφέτηση», οὐσιώδη γιὰ τὸ Ἄραχάττα, αὐτὴ δὲν εἶνε μόνον βουδιστικὸ ἰδεῶδες· εἶνε καὶ πολλῶν ἰνδικῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων. Ἄλλὰ, ὡς ὑποκειμενικὴν πείραν τὴν ἐννοοῦσαν ποικιλοτρόπως: σ' ἓνα δόγμα ὡς εὐδαιμονία, σ' ἄλλο ὡς τελικὴ ἀναισθησία. Ὁ Βουδισμὸς γνωρίζει διαφόρους δρόμους πού φέρνουν σὴν χειραφέτηση. Ἔνας εἶνε ἐκεῖνος πού ἀναφέραμε πειδὸ πάνω ὡς καταστροφὴ κάθε κακοῦ, ἢ εἶνε ἡ ἐπιθυμία πού καταστρέφεται ἢ εἶνε μὲ τὴν ἐξέταση καὶ τὴν ἀποπομπὴ κάθε θεωρίας καὶ βλέψεως ἀναγεννήσεως σὲ οὐράνιες σφαῖρες. Αὐτὸ ἐκφράζεται ὡς χειραφέτησις διὰ τῆς ἐνοράσεως.

«ὦ! κύτταξε, Κύριε, τὴν Σουνδαρὶ πού ἔρχεται νὰ σοῦ πεῖ γιὰ τὴν χειραφέτηση καὶ γιὰ τὸ δικαίωμα ἀνα-

γεννήσεως πού δὲν ἔχει πιά, πού ἐλευθερώθηκε ἀπὸ κάθε πάθος, ἐλεύθερη ἀπ' τὰ δεσμὰ καὶ τὸν κόσμον». Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ χειραφέτησις τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ νοῦ διὰ τῆς ἀγάπης. «Ὅλα τὰ μέσα πού μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς βάσις γιὰ τὴν καλὴν πράξιν δὲν ἀξίζουν οὔτε τὸ ἐξηκοστὸν τῆς χειραφετήσεως τῆς καρδιάς διὰ τῆς ἀγάπης. Αὐτὴ τὰ περιέχει ὅλα καὶ τὰ κάνει νὰ λάμπουν». Ἐπίσης ὑπῆρχε ἡ χειραφέτησις τῆς ψυχῆς διὰ τῶν ἄλλων τριῶν ὑψίστων διαθέσεων πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

Σὲ μεταγενέστερα Ἀβιδάμμα ἡ κατανόησις τῶν τριῶν σπουδαίων χαρακτηριστικῶν ἢ σημείων πού χαρακτηρίζουν ὅλα τὰ φαινόμενα ἐξηγεῖτο ὡς ὁ τριπλοῦς δρόμος γιὰ τὴν χειραφέτησιν. Αὐτοὶ ἦσαν ἡ ἔλλειψις τῆς ψυχῆς, ἡ ὑπαρξις τοῦ κακοῦ καὶ ἡ ἔλλειψις μονιμότητος.

Δὲν εἶνε καθόλου μοιρολόγι αὐτὸ πού ἐκφράζουν αὐτὰ τὰ τρία σημεῖα, ὅπως μᾶς φαίνεται. Δὲν ἦταν μονάχα ὁ κοινὸς βουδιστικὸς λαὸς πού μποροῦσε νὰ ζήσει εὐτυχισμένα καὶ νὰ ἐλπίζει μ' ἐμπιστοσύνη. Ἀλλὰ κ' αὐτὸς ἡ αὐτὴ πού εἶχε βαρεθεῖ καὶ τὰ δυὸ καὶ τὴν λαμπρότητα καὶ τὴν ἀθλιότητα τῆς ζωῆς, ἀκόμα καὶ τοὺς ὀρίζοντας εὐτυχισμένου ἄλλου κόσμου πού τὰ ριψοκινδύνευσε ὅλα καὶ ἐνίκησε—«στὸν ὁποῖον τὰ Ἀσαβα κατέπαυσαν... τοῦ ὁποίου ὁ ὀρίζων εἶνε στὸ Κενὸ καὶ μὴ Σημειούμενο, καὶ ἡ ἐλευθερία»... γι' αὐτὸν τὸ τέρμα του καὶ αἱ ἀναμνήσεις του εἶνε περιζωσμένες μὲ ἀνεξάντλητη χαρὰ. «Πού κατοικεῖ στὴν εὐδαιμονία, στὴ χαρὰ τῆς χειραφετήσεως, τῆς καρποφορίας, τοῦ Νιββάνα».—Ἔτσι περιγράφεται ἡ ἐπιτυχία στὴν ὁποία φθάνει.

«Μένουμε στὴν πραγματικὴ εὐδαιμονία», λέγει ἕνας ψαλμὸς τοῦ Κανόνος, «ἐμεῖς πού δὲν μισοῦμε ἐκείνους πού μᾶς μισοῦν... ἐμεῖς οἱ ὑγιεῖς ἀνάμεσα στοὺς στενοχωρημένους... ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε φροντίδα ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού εἶνε καταστενοχωρημένοι.... ἐμεῖς πού δὲν ἔχομε ἐμπόδια, ἐμεῖς θὰ αἰσθανθοῦμε τὴν χαρὰ».

«Τώρα εὐδοκίμησαν ὅλοι οἱ ὕψιστοι σκοποὶ μου πού γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτύχω ἀναζήτησα αὐτὸ τὸ ἥσυχον καταφύγιον. Ἡ ἔρευνά μου γιὰ τὶς ἅγιες γνώσεις καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἔκαμε καὶ λάμπανε καθαρὰ ὅταν αἱ μάταιες φαντασιοληξίαι ἀπορρίφθηκαν. Ἐκίνα ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νὰ κάνω καὶ ἐκεῖνο πού πραγματικὰ ἦταν εὐχάριστο, ἐκεῖ ἦταν ἡ εὐχαριστήσις μου· κ' ἔτσι μὲ τὴν χαρὰ ἀνεζήτησα τὴν χαρὰ καὶ τὴν κέρδισα».

Γιὰ μερικὸν λοιπὸν ἀκόμα καὶ ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἀσκήσις ἦσαν εὐτυχία, γι' ἄλλους τὸ Νιββάνα εἶνε ἡ ἀμιγῆς χαρὰ καὶ ἡ ἀναζήτησις του συνεπάγεται ταλαιπωρίες. Ἀλλὰ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ κατάστασις πραγματοποιεῖται ἐν συνειδήσει «μὲ τὴν ἐλευθερίαν ἀπ' τὴν στενοχώριαν καὶ τὸν κίνδυνον, μὲ τὴν ἐμπιστοσύνην, μὲ τὴν εἰρήνην, μὲ τὴν γαλήνην, μὲ τὴν εὐδαιμονίαν, μὲ τὴν χαρὰν, μὲ τὴν πραότητα, μὲ τὴν ἀγνότητα, μὲ τὴν ψυχραιμίαν».

Πόσο παράξενο εἶνε τὸ διανοητικὸν τοπίον—γιὰ νὰ ἐπαναλάβωμε τὴν φράσιν τοῦ Ἐνρου Οὐῶρρεν—χρωματισμένο μ' αὐτὰς τὶς συγκινήσεις ὅταν συγκρίνεται μ' ἐκεῖνον ἄλλον θρησκευτικῶν ἀνθολογιῶν! Τὸ Νιββάνα παρομοιάζεται, ἀπ' τὸν Ναγασένα, σὰν μιὰ θαυμαστὴ πόλις τοῦ Κανόνος χτισμένη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' τὸν ἀρχιτέ-

κτονα τὸν Βούδα, φωτισμένη ἀπ' τὸν Κανόνα, με τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ γιὰ τείχη της, τὴ σύνεση γιὰ τάφρους της, τὴν ἐνεργητικότητά γιὰ παρατηρητήριό της καὶ ἀγορὲς ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται ν' ἀνταλλάξουν τ' ἀποτελέσματα τῶν ἔργων των με τὰ διανοητικὰ καὶ πνευματικὰ χρειώδη τοῦ Ἀραχάτι.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ «ἐνδοξὴ πόλις, ἡ ἄσπιλη καὶ ἀμόλυνη, καθαρὰ καὶ ἄσπρη, αἰωνία, ἀσφαλὴς, ἤρεμη καὶ εὐτυχὴς» δὲν εἶνε σὲ κανένα μέρος τῆς γῆς ἢ τοῦ οὐρανοῦ. «Δὲν ὑπάρχει κανένα σημεῖο, ὦ Βασιλιᾶ, στὴν Ἀνατολή, στὴ Δύση, στὸ Νότο ἢ στὸ Βορρᾶ, πάνω, κάτω ἢ πέρα ὅπου νὰ βρισκεται τὸ νιββάνα, καὶ ὅμως τὸ νιββάνα ὑπάρχει, κ' ἐκεῖνος ποὺ περνᾶ τὴ ζωὴ του ὅπως πρέπει, βασιζόμενος στὴν ἀρετὴ καὶ τὴ λογικὴ προσοχή, μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει εἴτε ζεῖ στὴν Ἑλλάδα, στὴν Κίνα, στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ στὴν Κοσάλα». Διότι ἐκεῖνος ποὺ «χειραφετεῖ τὸ νοῦ του στὸ Ἀραχάτι μπαίνει σ' αὐτὴ τὴν πόλη».

Ἄν καὶ φαινόταν καθαρὰ ἀπ' τὶς ἄγιες ραψωδίες τῶν βουδιστικῶν χειρογράφων ὅτι αὐτὸ τὸ παρὸν νιββάνα ἦταν τὸ κατώφλι μιᾶς αἰωνίας καὶ χωρὶς ὄρια, γενικῶς ἀκατανόητης καὶ ὅμως θετικῆς ὑπάρξεως, εἶνε πολὺ παράξενο τὸ ὅτι οἱ πιὸ ἀρχαῖοι ἄγιοι, πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ἄτομα ὄχι περισσότερο πολιτισμένα καὶ σπουδασμένα ἀπ' τὴν πλειονότητα τῶν πρώτων Χριστιανῶν, τὸ ἐξύμνησαν ὡς ἕνα θετικὸ γεγονός τοῦ μέλλοντος.

Ἐπάρχει πραγματικῶς σ' αὐτὴ τὴν ἱερὰ βουδιστικὴ φιλολογία μιὰ διόρθωσις στὴ στενὴ ἀποψη τοῦ τί ἐπαρκεῖ ἢ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὸ τέρμα μιᾶς θρησκευτικῆς βλέ-

ψεως. Ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ συγκίνησις εἶνε τόσο σφοδρὲς ὅπως εἶνε δυνατὸν νὰ βρεθοῦν σὲ ὅποιαδήποτε θρησκευτικὴ φιλολογία. Μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει ἐκπληξη, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ «εὐχαριστήσωμε ὅποιουσδήποτε θεοὺς ὑπάρχουν» γι' αὐτὴ τὴ φάση τοῦ ἀκαταβλήτου πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἐνῶ συναισθάνεται τὸ ἀνεκφραστο πλάτος καὶ μῆκος τῆς ζωῆς ὄχι μόνο προσπαθεῖ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπ' αὐτήν, ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ δεῖ σ' αὐτὴ τὴ λειτουργία, μιὰν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ ἀποθέωσις τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ μπορεῖ νὰ τὴ χαιρετίσει μ' ἕνα κίνκνιο ἄσμα ἁγίας ἀγαλλιᾶσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΑΜΜΑ

ΑΣ ΚΑΤΑΝΟΗΘΕΙ καθαρά ὅτι ἐνῶ ἀναπτύσσω μιὰ περίληψη τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν τοῦ Βουδισμού ἀπ' τὴν ἔκθεση τοῦ σχολιαστοῦ γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Δάμμα δὲν πῆρα τὸν ὀρθόδοξο δρόμο στὴν ἐργασία μου. Ὁ σωστός τρόπος θὰ ἦταν νὰ ἐκθέσω τὴν οὐσία τῆς βουδιστικῆς φιλολογίας στὶς τρεῖς προτάσεις:— «Ὅλα τὰ πράγματα εἶνε μεταβαλλόμενα... παράγοντα πόνον... ἄψυχα».

Ἄλλὰ γράφω γιὰ ἀναγνώστες τῆς Δύσεως, οἱ ὅποιοι δὲν εἶνε ἐξοικειωμένοι μὲ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς βουδιστικῆς παραδόσεως. Καὶ νομίζω ὅτι ἡ ἑτερόδοξος αὐτὴ μέθοδός μου μπορεῖ νὰ εἰσδύσει στὸ κέντρο τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ γίνει δεκτὴ ὡς ἀγγελιοφόρος ἀξιόπιστων εἰδήσεων.

Ἡ σημασία τοῦ Δάμμα, ἡ πιὸ προσιτὴ σ' ἐμᾶς:— ὡς διδασκαλία, λόγος, δόγμα εἶνε τόσο ἐκφραστικὴ καὶ σπουδαία ὅσον καὶ αἱ ἀντίστοιχες λέξεις, εὐαγγέλιο γιὰ ἓνα Χριστιανὸ καὶ νόμος γιὰ ἓνα Ἰουδαῖο. Γιὰ ὅλους τοὺς Βουδιστὰς, ὅποιοιδήποτε κλάδου, ἡ λέξις Δάμμα ἢ Δάρμα μαζί μὲ τὴ λέξη Βούδας καὶ τὴ λέξη σάνγα (τάγμα,

ἐκκλησία ἢ ἀδελφότης) εἶνε ἡ μοναδικὴ σπουδαία τριάς πρὸς τὴν ὁποία ἀπευθύνεται ἡ ὑψίστης κατηγορίας εὐλάβεια καὶ σεβασμὸς. Καὶ καθὼς ὑπῆρχαν σ' αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ τοὺς προδρόμους του, στὸ αἰώνιο σύμπαν, προηγούμενοι Βοῦδες, καθένας μὲ τὸ σάνγα του, ἔτσι ὑπῆρχαν καὶ προηγούμενα Πιτάκια ποὺ περιεῖχαν τὴν αἰωνίως ἀνανεουμένην διδασκαλίαν τοῦ Κανόνος. Τὰ χρονικὰ τοῦ Δαμμαπάλα, δηλαδὴ τοῦ Ε' αἰῶνος μ.Χ., διηγοῦνται γιὰ τὴν Πούννα, μιὰ ἀπ' τὶς πρώτες ἀποστόλους γυναικες, ὅτι σὲ μιὰ προηγούμενη γενέση, ὅταν ὁ Βιπάσσι ἦταν Βούδας, αὐτὴ «εἶχε μάθει τὰ τρία Πιτάκια καὶ εἶχε διδάξει τὸν Κανόνα».

Ἡ σημασία τῆς λέξεως Δάμμα φαίνεται καλύτερα στὸ Διάλογο Γενέσεως. Γι' αὐτὸ κάνω μιὰ περίληψη αὐτοῦ ἐδῶ. Εἶνε ἓνα σπουδαῖο δεῖγμα ἀρχαϊκῆς ἐπιστήμης ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει μιὰ λογικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀνθρωπίνων ἐγκαταστάσεων.

Ὁ Βούδας εἶχε ρωτήσῃ δυὸ νεαροὺς Βραχμάνους, ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει ὅλα γιὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσουν, πῶς ἡ τάξις των εἶχε κρίνει τὴν ἀπόφασί των. Τοῦ εἶπαν ὅτι οἱ Βραχμᾶνοι σκανδαλισθῆκαν γιὰτὶ αὐτοὶ ἐγκαταλείψανε τὴ τάξι των:— ποὺ περιελάμβανε τοὺς πραγματικούς ἀριστοκράτας, μὲ τὰ ὄραϊα χαρακτηριστικά, πραγματικούς ἀπογόνους καὶ κληρονόμους τοῦ μεγάλου θεοῦ Βράχμα—γιὰ ν' ἀκολουθήσουν αὐτοὺς τοὺς καλογήρους ἦσαν ἀπὸ καλύτερη τάξι. Τότε ὁ Βούδας δείχνει πρῶτα ὅτι μιὰ τέτοια ὁμιλία εἶνε πολὺ «ψεύτικη», ἐφ' ὅσον τὰ παιδιὰ τῶν Βραχμάνων εἶνε φανερὸ ὅτι προ-

έρχονται ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ὅτι καμμιά κοινωνική τάξις δὲν εἶχε τὸ μονοπώλιο καθαρῆς ἢ ἀκάθαρτης ζωῆς. Τότε μόνον ἓνας ἀνθρώπος ὀνομάζεται τέλειος ἢ ἅγιος, σὲ ὅποια τάξῃ καὶ ἂν ἀνήκει, ἂν ἔχει ἱκανοποιήσει ἓνα ὀρισμένο Κανόνα ἀγίας ἐπιτυχίας. Ἐπειδὴ πάντα εἶνε ὁ Κανὼν ποὺ ἀποφασίζει τί εἶνε τὸ καλύτερο.

«Π.χ. ὁ βασιλιάς τῆς Κοσάλα μὲ σέβεται μόνον γιατί πέτυχε ἓνα Κανόνα ποὺ ξέρει ὅτι αὐτὸς δὲν πέτυχε. Ὡστε μὲ τὸ νὰ μὲ τιμᾷ, τιμᾷ τὸν Κανόνα. Ἔτσι καὶ σεῖς οἱ δυὸ ὅταν οἱ ἄνθρωποι σᾶς ρωτοῦν ποιοὶ εἴσθε; ἀπαντᾶτε, εἴμαστε ἐρημίτες τῶν Σάνκνα, υἱοὶ τοῦ Ὑμνουμένου ποὺ γεννηθήκαμε ἀπ' τὸ στόμα του, ποὺ γεννηθήκαμε ἀπ' τὸν Κανόνα, ποὺ ἐπλάσθη ἀπ' τὸν Κανόνα, κληρονόμος τοῦ Κανόνος».

Κατόπιν ἐξακολουθεῖ ἔτσι:— «Θὰ ἔλθει καιρὸς ποὺ αὐτὴ ἡ γῆ θὰ περάσει καὶ τὰ ὄντα θὰ ἀναγεννηθοῦν ἄλλοῦ. Θὰ ἔλθει ἐπίσης ἓνας καιρὸς ὁπότεν αὐτὸς ὁ κόσμος θ' ἀρχίσει ν' ἀναπτύσσεται ἄλλη μιὰ φορὰ, ἐνῶ ὅλα θ' ἄρχουν γίνεαι νερὸ καὶ σκοτάδι, ἓνα σκοτάδι ποὺ θὰ σᾶς ἔκανε τυφλοὺς. Καὶ τὰ διάφορα ὄντα ποὺ ἀναγεννῶνται ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λαμπροὺς κόσμους, τοὺς αὐτόφωτους, σ' αὐτὴ τῇ γῆ ποὺ ὑφίστανται ἀπ' τὴ χαρὰ πετοῦν στὸ διάστημα. Καθὼς ἡ γῆ βγαίνει ἀπ' τὰ νερὰ σὰν ἓνας γαλακτώδης ἀφρὸς ἢ κρέμα μυρωδάτη καὶ γλυκεῖα αὐτὰ τὰ ὄντα τὴν γεύονται. Ἐνῶ συμποσιάζουν ἀποκτοῦν στερεότητα καὶ χάνουν τὴ δική των λάμψη. Ἐκείνη τὴ στιγμή ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τ' ἄστρα γίνονται ὄρατὰ καὶ αἱ φυσικὲς ἐποχὲς ξαναρχίζουσιν. Καὶ αὐτὴ ἡ φυλὴ τῶν ὄν-

των ἀποκτᾷ διαφόρους βαθμοὺς κομψότητος. Καὶ οἱ ὄμορφοι μισοῦν τοὺς ἄσχημους. Καὶ τότε παύει ἡ γῆ νὰ φαίνεται ὄμορφη καὶ νᾶχει γεύση γλυκεῖα, ἀλλὰ ὑπάρχουν μόνον κοινὰ χόρτα, κατόπιν μιὰ ὑψηλότερη βαθμὶς ἀναπτύσσεται ὡς ποὺ ἡ γῆ παράγει ἀφθονο ρύζι ποὺ δὲν χρειάζεται καλλιέργεια. Κατόπιν ἀναπτύσσεται ἡ διαφορὰ τοῦ φύλου καὶ μεγάλες ἠθικὲς ἐξυψώσεις προκύπτουν. Καθὼς δημιουργοῦνται οἰκογένειες τὸ ρύζι ἀποθηκεύεται, ἡ γῆ χωρίζεται καὶ μὲ τὰ δικαιώματα τῆς ἰδιοκτησίας προκύπτει ἡ ἀπάτη, ἡ πάλη καὶ ἡ ἀδικία, ὡς που στὸ τέλος διαγγέλλεται ἓνας κυβερνήτης γιὰ ν' ἀποδίδει δικαιοσύνη καὶ οἱ ἄλλοι τὸν ἀνέχονται. Αὐτὸς ἐκλέγεται ἐξ αἰτίας τῶν προσωπικῶν του χαρισμάτων μ' ἄλλες λέξεις ἐκεῖνοι οἱ ἀγροῖκοι κύριοι φθάσανε ἀρχικῶς σ' ἓνα Κανόνα. Καὶ πάλιν σὰν πρίγκηπες προσεῖλκυαν τὰ πλήθη μὲ τὸν Κανόνα ποὺ ὑπεστήριζαν. Πάλιν ὀρισμένοι ἄνθρωποι στενοχωρημένοι μὲ τίς ἁμαρτίες τῆς κοινωνίας ἀποσύρονται στὰ δάση γιὰ νὰ σκεφθοῦν ἢ κατοικήσουν ἔξω ἀπ' τίς πόλεις καὶ συγγράφουν (sic). Τώρα αὐτοὶ ποὺ ἀποχωρίζονται ἀπ' τὸ κακὸ ὀνομάσθησαν Βραχμᾶνοι. Αὐτοὺς οἱ ἄνθρωποι τοὺς διέκριναν ἀπὸ ἄλλους, μόνον διότι στὴ σκέψη, στὰ λόγια καὶ στὶς πράξεις ἀνταποκρίνοντο σ' ἓνα ὀρισμένο ἀνθρώπινο Κανόνα. Ἄλλοι πάλιν ποὺ εἰργάζοντο καὶ ἦσαν ἐπιτήδειοι σὲ ὀρισμένες ἐργασίες μὲ τὸ νὰ ἐκπληροῦν ἓνα διαφορετικὸ Κανόνα ὀνομάζονται Βέσσα καὶ ἄλλοι πάλιν, ποὺ ἐκτελοῦσαν πιὸ ἀπλᾶ ἔργα, ἔγιναν γνωστοὶ ὡς Σούδδαι, καὶ αὐτοὶ ἐπίσης διαφέρανε μονάχα ἀπ' τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο Κανόνα».

«Τώρα ἔρχεται ἓνας καιρὸς ποὺ ἓνας Ξατρίγια, ἓνας Βραχμῆνος, ἓνας Βέσσα ἢ ἓνας Σούδδα μὴ ἐπιτιμῶν τὸν Κανόνα του ἐγκαταλείπει τὸ σπίτι του καὶ ζεῖ μιὰ περιπλανητικὴ ζωὴ λέγων: Θὰ γίνω ἐρημίτης. Καὶ ἔτσι ἔγινε ἡ τάξις τῶν ἐρημιτῶν ποὺ διαφέρουν μόνο ἀπ' τοὺς ἄλλους ἐπειδὴ κατέχουν ἓνα ξεχωριστὸ Κανόνα. Ἐάν αὐτοὶ εἶνε καλοὶ, ἀναγεννῶνται σ' ἓνα εὐτυχισμένο οὐράνιο κόσμον· ἂν εἶνε κακοὶ, στὴν ἀθλιότητα ἂν εἶνε καὶ καλοὶ καὶ κακοὶ σ' ἓνα μέλλον ἀνακατωμένο μὲ εὐτυχία καὶ δυστυχία. Ἐάν ἓνας Ξατρίγια ἢ ἓνας ἀπ' τὶς ἄλλες τρεῖς ομάδες, μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ τὶς πράξεις του, τὰ λόγια του καὶ τὶς σκέψεις του καὶ ἐφαρμόσῃ τὶς 7 ἀρχὲς ποὺ εἶνε τὰ Πτερὰ τῆς Σοφίας, ἐπιτυχαίνει τὴν τελείαν ἐξάλειψιν τοῦ κακοῦ σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ. Κι' ἀπ' αὐτὲς τὶς 4 ομάδες ἓνας ποὺ ἔγινε Ἀραχάτ, ποὺ ἔχει καταστρέψῃ κάθε ἠθικὸ μόλυσμα, ποὺ ἔκανε τὸ καθῆκον του, ποὺ κατέθεσε τὸ φορτίο του, ποὺ κέρδισε τὴ σωτηρία του, ποὺ ἔσπασε τελείως τὰ δεσμὰ τῆς ἀναγεννήσεως (κυριολεκτικῶς τῆς γενέσεως) ποὺ μὲ τὴ γνώση ἔγινε τελείως ἐλεύθερος, αὐτὸς ὀνομάζεται ἀρχηγὸς δυνάμει ἐνὸς Κανόνος. Διότι ἓνας Κανὼν εἶνε ἐκεῖνο ποὺ οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ὕψιστο καὶ γι' αὐτὴ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὴν ἐπομένη».

Τὸ κυριώτερον ἐνδιαφέρον βρίσκεται στὴν ἐξήγησιν τῆς σπουδαιότητος τοῦ Δάμματος ὡς Κανόνος. Οἱ Ξατρίγια, ἀρχικῶς, μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐκτελεσταὶ δικαιοσύνης· οἱ Βραχμῆνοι, ἀρχικῶς, ὡς ὁπαδοὶ θρησκευτικῆς, ἀγνῆς ἢ δίκαιης ζωῆς. Ἄλλὰ τὸ Δάμμα τῶν δύο ἄλλων

τάξεων ἀναμφισβητήτως ἦταν ἡ ἰκανότης των σὲ ὀρισμένες λαϊκὰς τέχνες καὶ ἐπιτηδεύματα χωρὶς ἠθικὴ σημασία. Λοιπὸν ἐνῶ τὸ Δάμμα μπορεῖ νὰ σημαίνει δικαιοσύνη, ἀλήθεια, ἀρετὴ, νόμος, ἢ πῶς θεμελιώδης τοῦ σημασία εἶνε πῶς γενικὴ, δηλαδὴ «ἐκεῖνο ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποῖου»—εἴτε δικαιοσύνη, εἴτε μιὰ ἐπιτηδειότης ἀπλῆ, χωρὶς ἠθικὴ σημασία—σημειώνει ἓνα διακριτικὸ γνῶρισμα, μὲ ἄλλα λόγια, χάραξ, δοκίμιον (λυδία λίθος), σῆμα κανῶν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Σ' ΑΥΤΗ τὴ μικρὴ καὶ ἀνεπαρκῆ μελέτῃ τοῦ βουδιστικοῦ Δάμματος, πού ἐξηγεῖται ὡς ἓνα δόγμα τοῦ Κανόνος, τὸ συσχετίσα μετὰ τὴ βουδιστικὴ ἀντίληψη ἐνὸς πενταπλοῦ νιγιάμα ἢ διατάξεως πού παρατηρεῖται στὸ σύμπαν. Εἴτε θρησκεία θεωρήσωμε τὸν Βουδισμό εἴτε τυπικὴ ἢ πρακτικὴ φιλοσοφία (ἠθικὴ) ἢ ἐρευνήσωμε τὰ θεμελιώδη συμπεράσματα πού βρίσκονται στὸ πρακτικὸ τοῦ δόγματος, παντοῦ μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴν ἰδέαν ἐνὸς κόσμου—ἐξωτερικὸς κόσμος καὶ ἐσωτερικὴ πείρα—νὰ προχωροῦν σὰν ἓνα ρεῦμα πού δὲν σταματᾷ, χωρὶς ἀρχή, χωρὶς τέλος, ἀδυσώπητο, ἀναγκαῖο. Εἶδαμε ὅτι σ' αὐτὸν τὸν Κόσμον ἢ κοσμικὴ διάταξη βρίσκεται χωρὶς γιὰ ἓνα Κάμμα-νιγιάμα ἢ νόμος ἐκείνου πού πρέπει νὰ ὀνομάσωμε ἠθικὴ πράξι, δηλ. ὅπου αἱ σκέψεις, τὰ λόγια καὶ αἱ πράξεις ὄντων πού αἰσθάνονται, πού εἶνε τέτοιας φύσεως ὥστε νὰ ἐπιφέρουν ἀποτελέσματα στὴν αἴσθησι, θὰ παράγουν τέτοια ἀποτελέσματα στὸ ἐνεργοῦν αἷτιον σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ ἢ ξαναδημιουργοῦντες αὐτόν, ἢ κατ' ἄλλον τρόπον ἐπηρεάζοντες αὐτόν σὲ ἄλλες ζωές.

Τέλος εἶδαμε ὅτι στὴ παγκόσμια διάταξη διακρίνομε ἓνα Δάμμα-νιγιάμα, δηλαδὴ τὸ φυσικὸ νόμον πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐξέλιξιν ἐνὸς τελείου τύπου ἢ ὑπερανθρώ-

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

που, μιὰ διαδοχικὴ ὀργανικὴ τάσι τοῦ σύμπαντος γιὰ τὴν παραγωγὴ ἐνὸς κανονικοῦ ἢ τελείου τύπου.

Ἡ καλύτερευσις διαρκεῖ λίγες ἑκατονταετηρίδες. Ὁ Γκοτάμα Βούδας ὥρισεν διάρκειαν δέκα αἰώνων γιὰ τὸ σαδ-Δάμμα τοῦ (Εὐαγγέλιον ἢ Κανόνα καθὼς ἀπεκαλύφθη ἀπ' αὐτόν), ἀλλὰ πέντε αἰῶνες ὥρισεν προθεσμίαν γιὰ τὴν παραδοχὴν καὶ γυναικῶν ὡς μελῶν τῆς ἀδελφότητος, καὶ ὡς πρὸς τὸν Ἰνδικὸν Βουδισμό ἢ προφητεία ἐξεπληρώθη σὲ μιὰ περίοδον πού βρισκόταν περίπου στὴ μέση τῶν δύο ἡμερομηνιῶν. Τουλάχιστον ἐκεῖνον τὸν καιρὸν τὸ σαδ-Δάμμα δὲν στεκόταν σταθερά. Δὲν ἐννοοῦμε ἐδῶ ὅτι τὰ καλά τοῦ λόγια καὶ ἔργα ἀγάπης ὡς ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ χάθησαν καὶ δὲν ἄφησαν ἴχνη σὲ πολλοὺς ὀπαδοὺς. Ἐδῶ ἐνδιαφερόμεθα γιὰ τὴν ἔκτασιν καὶ τὰ ὄρια τῆς βουδιστικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὸν Κανόνα ἢ τὴν κοσμικὴν διάταξιν· οὔτε ἀκόμα τὸ τόσο ἐκτεταμένον καὶ ὑψιστὸ συμβάν τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου ἐθεωρεῖτο ἀπ' αὐτόν ὡς μοναδικόν. Δὲν ἔλεγε ἓνα εἶδος ἐντολῆς γιὰ μιὰ φορὰ:—«Θὰ στείλω τὸν μονογενῆ μου Υἱόν»—διότι ὅλοι ἐγίνοντο δεκτοὶ σὲ μιὰ κοσμοδικίαν πού ἦταν αἰώνια. Κάθε τι μποροῦσε νὰ συμβεῖ. Τίποτε δὲ μποροῦσε ν' ἄνε μοναδικόν. Καὶ ἔτσι τὸ σχέδιον τοῦ Νιγιάμα συμπεριελάμβανε ἀκόμα καὶ τοῦτο:—τὸ νῆμα, τὴ χρυσὴ κλωστὴ μιᾶς διατάξεως τοῦ Δάμματος πού αἱ τέσσαρες ἄλλες κλωστὲς τῆς φύσεως κοπιάζανε αἰῶνες νὰ ἀποτελέσουν μιὰ διάταξιν πού ἦταν ἢ ἑναρθρὸς ἐκφρασίς αὐτῆς τῆς ἴδιας πενταπλῆς διατάξεως, ἢ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ τελείας γνώσεως καὶ ὑπηρεσίας πού τὴν ζεῖ ἓνας Σωτὴρ Βούδας. Ὑποστηρίζοταν ὅτι ὑπῆρχαν

συχνές προσεγγίσεις σ' αὐτὸ τὸν τέλειο τύπο: ἄνθρωποι ποὺ πετύχαιναν πολλὲς γνώσεις βλέποντας πολλὰ πράματα ποὺ πέρασαν καὶ ποὺ ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ κοινοὺς θνητοὺς. Ἄλλὰ ἦσαν σοφοὶ ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτοῦ καὶ ποὺ ὠνομάζοντο Πασέκα Βοῦδες. Τοὺς ἔλειπε ἡ δύναμις ἢ ἡ διάθεσις νὰ διδάξουν. Κι' αὐτὸ ἔθεωρεῖτο ὡς μιὰ σχετικὴ ἔλλειψις γνώσεων, ἀφοῦ ὁ Βούδας ποὺ ἀφιερώνει τὴ ζωὴ του γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα δὲν ὠνομαζόταν Σωτὴρ ἀλλὰ Πάνσοφος Βούδας. Γιὰ νὰ τὰ καταλάβεις ὅλα εἶνε νὰ τὰ συγχωρήσεις ὅλα, λέγει μιὰ γαλλικὴ παροιμία. Ὁ Βουδιστὴς προχωρεῖ ἀκόμα πιὸ πολὺ· γιὰ νὰ τὰ καταλάβει ὅλα δὲν εἶνε μόνο νὰ συγχωρήσῃ ἀλλὰ νὰ δώσει τὸν ἑαυτό του, μὲ τὴν ἐνόραση, στὴν ἀνάγκη τῶν ἄλλων. Εἶνε πιὸ δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς Πασέκα Βοῦδες ἀκόμη καὶ Ἀραχάτ στὴν ἐποχὴ μας. Ἄλλὰ ὅτι ἓνας Βούδας ποὺ ὀνομάζεται Μεττέγνα θ' ἀναστηθεῖ στὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου ἀναγράφεται στὸν Κανόνα σὰν μιὰ προφητεία ποὺ τὴν εἶπε ὁ Γκοτάμα.

Ἐμεῖς σ' αὐτὴ τὴ Βουδαντάρρα ἢ στὴ μεταξὺ ἐποχῇ, μπορεῖ νὰ μὴ δοῦμε μιὰ τέτοια εὐχάριστη ἔλεση. Ὁ Βουδισμὸς στὴν πατρίδα του, τὸν Μεσαίωνα καὶ τώρα, δὲν εἶχε τὴν τύχη νὰ ἐκτιμηθεῖ ἀπ' τοὺς Ἴνδουὺς φιλοσόφους μὲ τὴν εὐκολία ποὺ ἡ ἔμπειρικὴ, πολυαρχικὴ καὶ ἐξελικτικὴ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ ἐπιδοκιμασθεῖ ἀπὸ σπουδαστὰς ποὺ ἀνετράφησαν μὲ τὸν Θωμᾶ τὸν ἐξ Ἀκουίνου. Κ' ἐκεῖνοι οἱ φιλόσοφοι ποὺ μὲ σκέψη μᾶλλον βουδιστικὴ γκρεμίζουν τὶς πατροπαράδοτες ἀπόψεις μας γιὰ νὰ τὶς ἐπανοικοδομήσουν, ὡς τώρα ἐσκέφθησαν καὶ ἐδί-

δαξαν χωρὶς ν' ἀνατρέξουν σὲ βουδιστικὰ πρωτότυπα ἀρχαιότερης ἐποχῆς. Ἐφ' ὅσον ὁμως αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι—μπορῶ ν' ἀναφέρω τοὺς Τζαίημς, Μπέρξον καὶ Ἀλεξάνδερ—ἀντιπροσωπεύουν ἓνα κινούμενο ρεῦμα στὰ πράγματα τῆς φιλοσοφίας, τὸ ἔργο καὶ ἡ ἐπιρροή των θὰ βοηθήσουν εἴτε τὸ γνωρίζουν εἴτε ὄχι στὸ νὰ ἐξασφαλισθεῖ μιὰ δίκαιη καὶ πιὸ συμπαθητικὴ ἐκτίμησις γιὰ τὸ Βουδιστικὸ Ἀβιδάμμα ὅταν ἡ φιλολογία παρουσιασθεῖ πιὸ κατάλληλα καὶ συζητηθεῖ ἀπὸ φιλοσόφους τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Ὡς πού νὰ γίνῃ αὐτὸ δὲ μποροῦμε νὰ περιμένωμε μιὰ πληρέστερη ἀναγνώριση οὔτε καὶ νὰ τὴν ἐπιθυμοῦμε, διότι εἶνε τόσα πολλὰ τὰ λανθασμένα συμπεράσματα ποὺ ὀφείλονται στὶς ἀνεπαρκεῖς γνώσεις καὶ τὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὶς παραδόσεις. Ὁ Βούδας, παρ' ὅλες τὶς γνώσεις ποὺ εἶχε, φαινόταν καὶ φαίνεται ὅτι διδάσκει πολλὲς ἀνοησίες στοὺς ἀνθρώπους κάθε ἐποχῆς καὶ παραδόσεως ποὺ δὲ μποροῦν ν' ἀντιληφθοῦν ἀλλιῶς τὰ ὄντα παρὰ ὡς «οὐσίες ποὺ ἔχουν ιδιότητες». Οἱ Βοῦδες, ὅπως οἱ Ἴνδοι ἀπολυταρχικοὶ τοὺς ὠνόμαζαν, ἀπέρριπταν ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ ἀληθινὸς τρόπος ἀντιλήψεως καὶ ἰσχυρίζοντο ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ ἀποψὶς τῶν ἀμαθῶν. Στους ἀντιπάλους των ἀφ' ἐτέρου ἢ Γένεσις φαινόταν παράλογη χωρὶς ὑπαρξῆ. «Πῶς μπορεῖ ἐκεῖνο ποὺ εἶνε νὰ προέρχεται ἀπὸ κεῖνο ποὺ δὲν ὑπάρχει;» Ἡ «πῶς μπορεῖς νὰ χτίσεις ἀπάνω σὲ τίποτε;». Ὡσὰν τὸ κτίσιμο ἀπάνω σὲ μιὰ βάση νὰ ἦταν ἢ πιὸ θεμελιώδης ἀποψὶς πραγματικότητος. Τὸ ἐπιχείρημα βασιζέται ἀπάνω στὴν ἀντιλήψη τῶν Πτολεμαίων

για τὴ σταθερότητα τῆς γῆς στὸ διάστημα καὶ τὴν περιστροφή ὄλων τῶν οὐρανῶν γύρω της. Ὅμως ἐνῶ διατηρήσαμε καὶ τὴν ἀποψη τῶν Πτολεμαίων καὶ τὸν ἰδιωματισμό, ἐνῶ στὶς Ἰνδίες ὑπῆρχε ὁ παλιὸς μῦθος ὅτι ὁ κόσμος ἀναπανόταν σ' ἓνα ἔλεφαντα ἢ χελώνη, αὐτὴ ἡ γῆ ποὺ φαινόταν τόσο θεμελιωδῶς σταθερὰ ἦταν ἀπασχολημένη σ' ἓνα κυκλικὸ χορὸ ποὺ τίποτε σ' αὐτὴν δὲν ἦταν ποτὲ μὲ ἀρχικὴ θεμελιώδη βάση. Ὁ Κοπέρνικος μᾶς διδάξε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἴδια φύση τῶν πραγμάτων δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει θεμελιώδης βάση οὔτε μόνιμη σταθερότης. Ἄραγε νὰ ἦταν αὐτὸ ποὺ ὁ Βουδισμὸς ἐπεδίωκε ὅταν πῆρε τὸν τριπλὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ χρόνου καὶ ἀπεικόνισε τὸ αἴτιο ὄχι σὰν μιὰ μηχανικὴ διαδοχὴ στιγμῶν, ἀλλὰ ὡς μιὰ στιγμὴ ἢ κατάσταση, ποὺ ἀνακατάθηκε καὶ ξοδεύτηκε στὸ νὰ πληροφορήσει τὴν ἐπομένη σ' ἓνα ἀκατάπαυστο σφυγμὸ; Εἶνε ἡ ἀδυναμία τῶν ἰδεαλιστικῶν συστημάτων, ὁ καθηγητὴς Ἀλεξάνδερ μᾶς τὸ ὑπενθύμισε, μὲ τὸ νὰ προσπαθοῦν νὰ μὴ πραγματευθοῦν ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ ἐγὼ καταλήγουν νὰ ἰδοῦν κατασκευάσματα τοῦ πνεύματος ἢ ἐγῶ. Ἡ βουδιστικὴ θέσις ἀφ' ἐτέρου ξεχνᾷ τὸ πρόσκαιρο ἐγὼ γιὰ τὸ ἀντικείμενο, οὕτως ὥστε ὁ κόσμος, ὁ ἔξωτερικὸς καὶ ἑσωτερικὸς, γίνεται τελικῶς ἀντικείμενο, ἐνῶ τὸ ὑποκείμενο (ἢ τὸ ἐγὼ) σ' αὐτὴ τὴν περιπτώση ὀνομάζεται «ἀντικειμενικὸ». Τὸ ἀντικείμενο εἶνε ἐκεῖνος ποὺ ἀφηγεῖται, ἐνῶ τὸ ὑποκείμενο γιὰ κείνον ποὺ ἀφηγοῦνται.

«Ἄς καλλιεργήσωμε πιστὰ καὶ ὑπομονητικὰ τὴ χαρραγὴ τῆς Κοπερνικῆς συνειδήσεως». Δηλαδή, ὅτι ἐκεῖνη

ἡ τελικὴ πραγματικότης καὶ ἡ ὑψίστη καὶ ζωτικὴ ἀνάγκη μας δὲν εἶνε σταθερὴ βάση οὔτε ἀκίνητο κεντρικὸ βᾶθρο, ἀλλὰ αἱ πάλλουσες ἐνέργειες ποὺ περιστρέφονται μὲ κανονικὸ ρυθμὸ εἴτε εἶνε ἡλιακὰ συστήματα εἴτε εἶνε δικές μας ψυχές καὶ διάνοιες, ἢ συναίσθησις μιᾶς δυναμικῆς διατάξεως ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὴ στατικὴ διάταξη. Ἄν ἀντιτείνει κανεὶς ὅτι τὸ φιλοσοφικὸ ἰδεῶδες τοῦ Βουδισμού εἶνε ἡ γαλήνη καὶ ἡ εἰρήνη, ἢ εὐνόητη ἀπάντηση εἶνε ὅτι ἡ εἰρήνη καὶ ἡ γαλήνη εἶνε τὰ σύμβολα ἑνὸς ἁρμονικοῦ ρυθμοῦ—ἐνὸς ὅπως ὁ Ὑψιστος «ποὺ ἱππεύει τὴ θύελλα», ἐνὸς τοῦ ὁποῖου ὁ νοῦς δὲν καταβάλλεται οὔτε βασανίζεται διακρίνοντας τὴ μεταβολή, τὴν κίνηση, τὴν γένεση, ὡς τὸ ἀληθῶς πραγματικὸ, ἀλλὰ ποὺ κυριαρχεῖ τοῦ ὁράματός του. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ἐξελισσομένης ἐπιστήμης καὶ μὲ τὴν αὔξηση καὶ συνήθεια τῶν ταχέων φυσικῶν κινήσεων τέτοιες ἰδέες ἔρχονται κοντὰ μας. Ἦταν μεγάλη καὶ πρωτοπόρος ἡ σκέψις τοῦ νοῦ τὸ νὰ διαθέσει τὴ σκέψη πρὸς τὶς δυναμικὲς ἀντιλήψεις, ὑπὸ τὶς συνθήκες ποὺ ὑπῆρχαν 2000 χρόνια πρὶν.

Καὶ ὅταν παρατηροῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Βούδας Γιοτάμα καὶ οἱ ὄπαδοί του ἀντίκρουζαν τὰ σφάλματα καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς των, ξαναφτιάνοντες, πολὺ πιθανόν, ἓνα πῶ παλιὸ δόγμα ποὺ νὰ ταιριάζει μὲ τὶς τωρινὲς ἀνάγκες μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλλωμε ὅτι ἂν ἓνας Βούδας Μεττέγυα ἀναστηθῆ τώρα, θὰ ξαναφτιάσει τὸ Δάμμα καὶ ἀντὶ νὰ κάνει «προσηλύτους» σ' ἓνα κανόνα ποὺ προσαρμοζόταν στὶς περασμένες συνθήκες θὰ κάνει ἓνα εὐαγγέλιο καὶ μιὰ φιλοσοφία ποὺ θὰ βασίζε-

ται στις γνώσεις και τις ανάγκες τῆς ἐποχῆς; Τὸ βέβαιο εἶνε ὅτι, γιὰ τοὺς πεπεισμένους Βουδιστὰς τῆς ἐποχῆς μας ποὺ βρίσκονται στὴ βαθμίδα μιᾶς μεγάλης κρίσεως, ὅπως και γενικῶς γιὰ τοὺς διανοουμένους, μιὰ ἔρ-ευνα στὶς βάσεις τῆς ἀρχαίας βουδιστικῆς σκέψεως μπορεῖ ν' ἀποβεῖ ζωντανὴ δύναμις στὴν τωρινὴ ἐξέλιξη ἀκριβῶς ὅπως γίνεται μὲ τὸν ἐξερευνητὴ ποὺ καταστρώνοντας τὴν πορεία του πρὸς ἓνα σημεῖο στρέφεται γιὰ νὰ προσανατολισθεῖ πρὸς κάποια γνωστὴ ὁροσειρά.

ΤΕΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενα τοῦ Κανόνος ἔχουν μεταφρασθεῖ τὰ Βινάγια Πιτάκια ἀγγλιστὶ στὴ σειρὰ *Sacred Books of the East*, xiii, xviii, xx. Ἐπὶ τὰ Σούττα Πιτάκια ποὺ περιέχουν τὰ τέσσερα Νικάγια ἢ συλλογές: *Δίγα*, *Μαγχιμα*, *Σαμγιοῦττα* καὶ *Ἄγγουττάρα*, τὰ δυὸ πρῶτα ἔχουν μεταφρασθεῖ ἀγγλιστὶ ὡς *Dialogues of the Buddha*. Γερμανιστὶ ἀπὸ τὸν Dr. Neumann μεταφράσθη τὸ *Ταγχιμα*. Ἐπίσης μέρος ἀπ' τὸ Ἄγγουττάρα στὰ γερμανικὰ μετεφράσθη ἀπὸ τὸν Bhikkhu Nyanatiloka. Ἄλλα τεμάχια ἀπὸ τὰ Πιτάκια μεταφρασμένα εἶνε στὴ σειρὰ *Sacred Books of the East* τὰ xi (*Buddhist Suttas*), x (*Dhammapada and Sutta-Nipata*). *Iti-Vuttaka*, ὡς *Sayings of Buddha* ὑπὸ I. Moore 1908. *Udana* ὑπὸ D. M. Strong 1902. *Psalms of the Early Buddhists* ὑπὸ Mrs. Rhys Davids 1909-1912 κ.λ. Ἀπάνθισμα ἀπὸ τὰ Πιτάκια ὑπὸ τὸν τίτλον *Les paroles du Bouddha* μετέφρασε γαλλιστὶ ὁ Pierre Sallet στὴ συλλογὴ *Les petites Anthologies*, Payot et Cie, Paris.

Ἐπὶ τὰ Ἀβιδάμμα Πιτάκια μετεφράσθη ἀγγλιστὶ τὸ α' βιβλίον ὡς *Buddhist Psychological Ethics* ὑπὸ Mrs. Rhys Davids. Στὰ γερμανικὰ μετέφρασε ὁ Nyanatiloka τὸ *Buggala-Pannati* μὲ τὸν τίτλον *Das Buch der Charaktere* 1910.

Ἐπὶ τὰ νεώτερα ἔργα τῆς Πάλι:

The Questions of King Milinda, μεταφρ. ὑπὸ Rhys Davids S. B. E. xxxv. xxxvi.

The Mahavamsa, μεταφρ. ὑπὸ W. Geiger καὶ Mrs. Bode. 1912.

The Dīpanvamsa, μεταφρ. ὑπὸ H. Oldenberg.

Compendium of Philosophy, μεταφρ. ὑπὸ S. Z. Aung καὶ Mrs. Rhys Davids κ.λ.

* Ἔργα περὶ τῶν Ἰνδιῶν κατὰ τοὺς Βουδιστικoὺς χρό-
νους ὃ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συμβουλευθῆι:

Buddhist India, ὑπὸ Rhys Davids β' ἔκδ. 1904.

The Early History of India, ὑπὸ Vincent Smith.

History of India, ὑπὸ E. Marsden κ.λ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
* Ἡ θρηλικὴ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος τοῦ Βούδα (Σὺν εἰσαγωγῇ)	5
Δυὸ λόγια τοῦ μεταφραστῆ	23
ΚΕΦ. Α'. Ἡ Πάλι καὶ αἱ παραδόσεις της.	27
» Β'. Δάμμα καὶ Ἀβιδάμμα	49
» Γ'. Ὁ Κανὼν ὡς θεωρία τῆς ἀνυπαρξίας ψυχῆς	63
» Δ'. Ὁ Κανὼν ὡς Νόμος τῆς αἰτιώδους σειραῶς.	93
» Ε'. Ὁ Κανὼν ὡς ἠθικὸς νόμος	116
» Ϛ'. Ὁ Κανὼν ὡς ιδεῶδες	152
» Ζ'. Ὁ Κανὼν ὡς ιδεῶδες (συνέχεια).	168
» Η'. Ἐρευνα τοῦ ιδεώδους	184
» Θ'. Ἡ σημασία τοῦ Δάμμα.	208
Συμπέρασμα	214
Βιβλιογραφία	221

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ", Α. Ε.
ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ, ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ 44

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - Π.Τ.Δ.Ε
ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ-ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΧΟΛΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (Δ.Β.Ε.Σ.Μ.Υ.)
ΑΡΧΕΙΟ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ &
ΠΑΙΔ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (Α.-Β.Α.Κ.Η.)
ΑΡΙΘΜ. ΕΙΣΑΓ. 3980
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓ. 26/03/2011
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ. DEW. 294.3.DAK

